

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

MEZHEPLERİN GÖRÜŞLERİNİ TEMELLENDİRMEDE
KULLANDIKLARI KUR'ÂN AYETLERİ (MUZAFFER RAZİ ÖRNEĞİ)

Yüksek Lisans Tezi

Semra CEYLAN

Ankara- 2017

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

MEZHEPLERİN GÖRÜŞLERİNİ TEMELLENDİRMEDE
KULLANDIKLARI KUR'ÂN AYETLERİ (MUZAFFER RAZİ ÖRNEĞİ)

Yüksek Lisans Tezi

Semra CEYLAN

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hasan ONAT

Ankara- 2017

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

SEMRA CEYLAN

MEZHEPLERİN GÖRÜŞLERİNİ TEMELLENDİRMEDE

KULLANDIKLARI KUR'AN AYETLERİ (MUZAFFER RAZİ ÖRNEĞİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan ONAT

Tez Jürisi Üyeleri

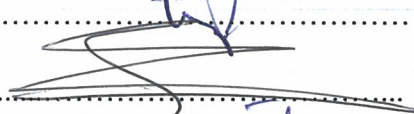
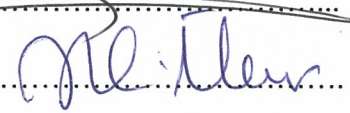
Adı ve Soyadı:

Prof. Dr. Hasan ONAT

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Doç. Dr. Cenksu ÜÇER

İmzası:

Tez Sınavı Tarihi02.08.2017.....

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.
(07/08/2017)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı
Semra CEYLAN
İmzası

KISALTMALAR

Arp. çev.	: Arapça Çeviri
B.	: Bâb
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
ist. tar.	: İstinsah Tarihi
K.	: Kitap
m.	: Miladi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
ss.	: Sayfalar
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Varak
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: Yüzyıl
y.y.y.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Tarihi süreç içerisinde teşekkülünü tamamlayan mezhepler, farklı saiklerle diğer mezheplere karşı kendilerini konumlandırmıştır. Şüphesiz bu konumlandırmada en önemli belirleyici unsur, mezheplere ait görüşlerin temellendirilmesinde Kur'ân ayetleri ile delillendirme yoluna gidilmesidir. Nitekim oluşturdukları literatür incelendiğinde Kur'ân ayetlerinin, mezheplerin itikâdî görüşlerinin temel dayanak noktası olduğu açıkça görülmektedir. Bu delillendirme, onların dinî bir meşruiyet zeminine kavuşmaları ve diğer mezhepler karşısında konumlarını tahkim etmeleri bakımından önemlidir. Bizi bu çalışmaya teşvik eden husus, mezheplerin görüşlerini temellendirdikleri ve meşruiyetlerinin dayanağı olarak kullandıkları Kur'ân'î delilleri bütünsel olarak sunan bir çalışmayı günümüz araştırmacıların dikkatine sunma, mezhepler tarihi alanında oluşturulan bilimsel birikime bir nebze olsun katkı sağlama arzusudur.

Mezhepler Tarihi alanında mezheplerin Kur'ân-ı Kerim'den getirmiş oldukları delilleri tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil olarak ele alınan yegâne çalışma *Hucecu'l-Kur'ân*'dır. er-Râzî'nin başlatmış olduğu bu geleneğin devam ettirilerek geliştirilmediğini görüyoruz. Mezheplerin tarihsel süreç içerisinde oluşturdukları bilgi birikiminin ve Kur'ân algılarının daha iyi anlaşılabilmesi için bu geleneği geliştirecek kapsamlı, yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu nedenle *Hucecu'l-Kur'ân*'ın muhteva analizinin yapılarak mezheplere ait Kur'ân'î argümanların tespit edildiği ve

mezheplerin kendi kaynakları ile karşılaştırıldığı bir çalışmanın yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bunun yanı sıra çok yönlü bir şahsiyete haiz olan Muzafer er-Rāzī'nin hayatını, fikirlerini, eserlerini ve özellikle *Hucecu'l-Kur'ân'* ı ilim dünyasına tanıtmak, günümüz fikir hayatı için bir vazifedir.

Bu sebeple çalışmamızda önce er-Rāzī'nin hayatı, fikirleri ve mezhebi algısı ortaya konulmuştur. Daha sonra er-Rāzī'nin mezheplere yaklaşım biçimi ve mezheplerin Kur'ân'î delillerinin kendi kaynakları üzerinden tahlil ve değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Bu araştırma konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süreçte yardımlarını esirgemeyen pek çok kimsenin katkısının olduğunu belirtmeliyim. Çalışmamda teşvik edici tutumu ve engin tecrübesiyle yol göstericim olan danışmanım Sayın Prof. Dr. Hasan Onat'a, konunun seçiminde ve sonraki süreçlerde karşılaştığım yöntemsel sorunların çözülmesinde yapıcı eleştirileri ve katkılarıyla her daim yanımda olan Sayın Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya, minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca bazı Arapça yazma nüshaların tercümelerinde yardımcı olan Okutman Mahmoud Abs ile çalışmamın her safhasında desteklerini esirgemeyen kıymetli arkadaşlarım Dr. Gülhan Al-Turk'e, Arş. Gör. Hatice Kübra Özcan'a ve sevgili aileme teşekkür ederim.

Semra CEYLAN

Zonguldak-2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN METODU VE SINIRLARI	1
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
I. BÖLÜM	5
EBŪ'L-FADĀİL MUẒAFFER er-RĀZĪ'NİN HAYATI ve ESERLERİ.....	5
A. EBŪ'L-FADĀİL MUẒAFFER er-RĀZĪ'NİN HAYATI	6
1. Ebū'l-Fadāil Aḥmed er-Rāzī'nin Adı.....	8
2. Doğumu ve Ölümü	9
3. Yetiştirdiği Ortam.....	15
3.1. Siyasi-Sosyal Durum	16
3.2. Mezhebi Durum	21
4. İlmi Hayatı.....	28
4.1. Eğitimi	28
4.2. Hocaları	35
4.3. Öğrencileri	41

B. EBŪ'L-FADĀİL MUẒAFFER er -RĀZĪ'NİN ESERLERİ.....	42
1. er-Rāzī'ye Nispeti Güçlü Eserler.....	45
1.1. Kitābu Huceci'l-Ḳur'ān.....	45
1.2. Bezlu'l-Ḥabā fi Faḍli Āli'l-'Abā.....	62
1.3. Ezkāru'l-Ḳur'ān.....	63
1.4. el-İstidrāk.....	64
1.5. Kitābu'l-Ehille fi Faḍli'l-Heylele.....	65
1.6. Kitābu Faḍāili'l-Ḳur'ān.....	66
1.7. Kitābu Fer'ī'ş-Şifāti fi Taḳrī' Nufāti'ş-Şifāt.....	67
1.8. Kitābu'l-Ḥurūf.....	68
1.9. Kitābu Sırrı'l-Esrār Dafi' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' Birri'l-Ebrār ve'l- Aḥrar ve Mani' Mine'l-Edrār.....	69
1.10. Letāifu'l-Ḳur'ān.....	70
1.11. el-Maḳāmāt.....	72
1.12. Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān fi 'Ali b. Ebī Ṭālib.....	73
1.13. Menāḳıb-ı Ruḥi'l-Ḳuds Seyyidinā Cibril 'Aleyhi's-Selām.....	73
1.14. Mebāḥisu't-Tefsir.....	74
1.15. en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ fi'l-Eḥādīs.....	75
1.16. Risāle fi Lafzi'l-Ḥayr fi'l- Ḳur'ān.....	76
1.17. Risāle fi Munāzarati't-Ṭavīl ve'l- Ḳasır.....	77

1.18. Şerhu Muhtasari'l-Kudûri.....	79
1.19. (Şerhu) Muşkilātu'l-Kudûri	80
1.20. Zāhīratu'l-Mulūk fi İlmi's-Sulūk.....	82
2. er-Rāzī'ye Nispeti Şüpheli Eserler	83
2.1. Kitābu fi Ma'rifeti Huṭūṭi'l-Keff	83
2.2. Te'āruḍu's-Sunen.....	83
3. er-Rāzī'ye Nispet Edildiği Halde Ona Ait Olmayan Eserler	84
3.1 el-Erba'üne Ḥadisi'l-Fikhī	84
1.2. Muhtāru's-Sıḥaḥ	85
1.3. Şerhu Maḳāmāt-ı Ḥarīri.....	85
II. BÖLÜM.....	87
EBŪ'L-FADĀİL MUZAFFER er-RĀZĪ'NİN GÖRÜŞLERİ.....	87
1. İtikâdî Görüşleri	88
1.1. İman.....	90
1.1.1. Hidayet ve Dalalet	91
1.1.2. Büyük Günah.....	92
1.1.3. İman'da Şüphe	92
1.1.4. İnsan Fiilleri	93
1.2. Ulûhiyet	94

1.2.1. Allah-Âlem İlişkisi	94
1.2.2. Sıfatlar	95
1.2.2.1. Kelam Sıfatı	100
1.2.2.2. İlim Sıfatı	100
1.2.2.3. Yaratma Sıfatı	101
1.3. Mead	102
1.3.1. Şefaat	102
1.3.2. Ru'yetullah	103
1.3.3. Cennet ve Cehennem	104
1.3.4. Ruh	106
1.4. İmamet	107
1.4.1. Sahabe'nin Fazileti	108
1.5. Diğer İtikâdî Görüşleri	109
1.5.1. Miraç	109
2. Tasavvufî Görüşleri	110
3. Hadisçiliği ve Hadis ile ilgili Görüşleri	114
4. Fıkhî Mezhebi ve Görüşleri	117
III. BÖLÜM	121

ĞUCECU'L-ĞUR'ĀN'DA MEZHEPLERE YAKLAŞIM BİÇİMİ ve MEZHEPLERİN KUR'ĀN'İ DELİLLERİNİN KENDİ KAYNAKLARI ÜZERİNDEN TAHLİL VE DEĞERLENDİRİLMESİ	121
1. Kitābu Ğuceci'l-Ğur'ān'da Mezheplere Yaklaşım BiÇimi ve Fırkaların Tasnifi.....	122
1.1. Mezheplere Yaklaşım BiÇimi	122
1.2. Fırkaları Tasnif Sistemi	128
2. Ğucecu'l-Ğur'ān'da Mezheplerin Kur'ān Algısı.....	132
3. Mezheplerin Kur'ān'î Delillerinin Kendi Kaynakları Üzerinden Tahlil ve Değerlendirilmesi.....	136
SONUÇ	160
EK: KİTĀBU ĞUCECİ'L-ĞUR'ĀN'IN HARİCİLER BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ.....	166
KAYNAKĐA.....	181
ÖZET	199
ABSTRACT.....	200

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN METODU VE SINIRLARI

Mezheplerin dini meşruiyetleri, kendileri ve muhalifleri tarafından sürekli dile getirilmiş, çoğunlukla kısır bir tartışma zemininde devam etmiştir. Sonuç itibariyle bütün mezheplerin meşruiyet arayışına dönüşen bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu meşruiyet arayışı ve tartışmalarının nirengi noktasını Kur'ân-ı Kerim'den getirilen deliller oluşturmuştur. Bu sebeple mezheplerin Kur'ân'ı Kerim'i anlama ve yorumlama biçimlerinin doğru anlaşılması çok önemlidir. Zira Mezheplerin Kur'ân algısı, sahip oldukları görüşlerin oluşmasına etki ettiği gibi mevcut mezhebî görüşler de Kur'ân algısının şekillenmesinde rol oynamaktadır. Bu noktada dinin anlaşılma biçimlerinin bir tezahürü olan mezheplerin¹ görüşlerini temellendirmede kullandıkları Kur'ân ayetlerinin bütüncül bir bakış açısıyla fotoğraflarının çekilmesi, Kur'ân algılarının doğru bir zeminde anlaşılabilmesi için ilk aşamadır. Muzaffer er-Râzî (7/13 yy.), *Hucecu'l-Kur'ân* adlı eserinde sınırlı olsa da böyle bir çalışmayı hayata geçirmiştir.

Bu sebeple birinci bölümde onun şahsı, yaşadığı, dinî, siyasî, sosyal ve kültürel ortam bütün yönleriyle resmedilmeye, sonrasında müellifimizin ilmi hayatı, telif ettiği eserleri incelenmeye gayret edilmiştir. er-Râzî'nin

¹ Hasan Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü", *I. Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 415.

Mezheplerin delillerini sunarken izlediği metodu ortaya koymak amacıyla bilhassa *Hucecu'l-Kur'an*'ın muhteva analizi yapılmış, günümüze ulaşan ve henüz keşfedilmemiş eserleri başta olmak üzere pek çok eseri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise itikâdî görüşleri başta olmak üzere tasavvufî görüşleri, hadisçiliği ile fikhî mezhebi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise öncelikle er-Râzî'nin fırkalara yaklaşım biçimi ve fırka tasnifinde izlediği metod incelenmiştir. Devamında mezheplerin Kur'ân algısına kısaca değinilmiş ve *Hucecu'l-Kur'an*'dan getirilen örneklere yer verilmiştir. Mezheplerin Kur'ân'î delillerinden hareket ile Kur'ân algılarının derinlemesine bir analizinin yapılması, başlı başına bir çalışmayı gerektirdiği ve araştırmamızın sınırlarını aştığı için bu konuda ayrıntıya gidilmemiştir. Bunun yerine *Hucecu'l-Kur'an*'da yer verilen deliller, mezheplerin kendi kaynaklarından tespit edilmek suretiyle tahlil edilmiştir.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızda müracaat edilen temel kaynak şüphesiz *Hucecu'l-Kur'an*'dır. Bunun dışında er-Râzî'nin hayatı, yaşadığı dönem hakkındaki bilgilere ulaşmak için tarih, terâcim ve tabakât kaynaklarının yanı sıra kendi eserlerinden istifade edilmiştir. Özellikle er-Râzî hakkında ulaşabildiğimiz ilk bilgileri ihtiva etmeleri bakımından İbnu'l-'Adîm'in (ö.660/1262) *Buğyetu't-Taleb* ile ed-Dāvūdî'ye ait (ö.945/1540) *Tabakātu'l-Mufessirîn* adlı

eserler incelediğimiz kaynakların başında gelmektedir. Bunun yanında itikâdî, tasavvufî, fikhî görüşleri ile hadisçiliğini sistematik bir şekilde ortaya koymak için de kendi eserleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İtikâdî görüşlerinde genel olarak *Sırru'l-Esrâr* adlı eserinden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra *Mebâhisu't-Tefsir* ve *Mâ Nezele mine'l-Ķur'ân* istifade ettiğimiz diğer kaynaklarıdır. Tasavvufî görüşlerinde yararlandığımız ana kaynak *Zâhîratu'l-Mulûk*'tür. Fikhî görüşleri ve mezhebi bağlamında ise bilhassa *Şerhu Muhtasari'l-Ķudûrî* ve *Mebâhisu't-Tefsir*'den sıkça istifade ettiğimizi belirtmek isterim. Hadisçiliği ile ilgili başvurduğumuz kaynakların başında *Sırru'l-Esrâr*, *Kitâbu'l-Ehille* ve *en-Nâsih ve'l-Mensûh* gelmektedir. Muhtelif tefsir, kelam, fıkıh ve hadise dair eserler de çalışmamız süresince müracaat ettiğimiz diğer kaynaklar arasındadır. er-Râzî'nin mezhep tasnifi ve mezheplerin delilleri hakkında vermiş olduğu bilgileri mukayese etmek amacıyla başta makâlat türü eserler olmak üzere mezheplere ait literatürden de yararlanılmıştır.

er-Râzî kendi dönemine kadar yazılan eserleri esas aldığı için *Hucecu'l-Ķur'ân*'da sunulan delillerin karşılaştırılmasında, müellifin vefat ettiği VII./XIII. yüzyıla kadar yazılan eserler öncelikli olarak çalışılmıştır. Bu eserler içerisinde de bir sınırlamaya gidilmiştir. Zira 14 Asırlık bir süre içerisinde oluşan ve gelişen Mezhepler Tarihi literatürü göz önüne alındığında görüşlerini Kur'adan delillendirmeyen eser sayısı oldukça azdır. Bu durum VII. /XIII. yüzyıla kadar mezheplere dair yazılan kaynakların

tamamına ulaşmamızı ve onları değerlendirmemizi güçleştirmektedir. Bununla birlikte *Hucecu'l-Kur'an*'da zikredilen ve görüşleri nispeten diğer fırkalara göre geniş kitlelerde ma'kes bulan Mürcie, Şia, Kaderiyye ve Sıfâtiyye'nin önemli şahsiyetlerinin kaynakları incelenmiştir. İlk İslamî fırkalardan olması, günümüze ulaşabilen fazla kaynağının olmaması, er-Râzî'nin bilinen görüşlerine çok az yer vermesi sebebiyle 7. asra kadar yazılan ve ulaşabildiğimiz Haricî eserlerin tamamı incelenmiştir. Ek olarak Haricî îtikâdî ile ilgili yazılan bazı modern İbâdî kaynaklar da karşılaştırma maksadı ile tedkik edilmiştir. Çalışmada kullanılan ayetlerin çevirilerinde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Diyanet Vakfı mealleri esas alınmıştır.²

² Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an -ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011; Ali Özek vd., *Türkiye Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

I. BÖLÜM

EBŪ'L-FADĀİL MUẒAFFER er-RĀZĪ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. EBŪ'L-FADĀİL MUẒAFFER er-RĀZĪ'NİN HAYATI

İlmi bir şahsiyetin tam olarak tanınıp anlaşılabilmesi için hayatının her döneminin, iyi bir gözlem ve incelemeden geçirilmesi gerekmektedir. Hatta önemsiz gibi görülen bir bilgi kırıntısı dahi araştırmacıyı farklı sonuçlara götürebileceği için her ayrıntının titizlikle ele alınması son derece önemlidir. Bununla birlikte Ebū'l-Fadāil Ahmed b. Muhammed b. el-Muẓaffer b. el-Muhtār er-Rāzī'nin hayatı hakkında elde edebildiklerimiz, kendisine ait eserleri ile az sayıdaki ṭabaḳāt ve terācim kitabındaki³ malumattan ibarettir.

³ er-Rāzī hakkında ulaştığımız en eski kaynak, İbnu'l-'Adīm'in (ö. 660/1262) *Buḡyetu't-Taleb* adlı eseridir. Eserde er-Rāzī'nin adı zikredildikten sonra fakih, edip, şair ve Hanefî mezhebi mensubu olduğu belirtilmektedir. Buna ilave olarak İbnu'l-'Adīm er-Rāzī'nin Anadolu'nun bazı yerlerinde kadılık yaptığını söyledikten sonra Şeybānî'den (ö. 628/1230 nakille onun, Şam yolu üzerinden Anadolu'ya gitmek için Halep'ten geçtiği bilgisini de eklemektedir. Teferruatlı malumat vermektan kaçınan İbnu'l 'Adīm, onun *el-Maḳāmāt* adlı esere şerh yazdığını ve Bendeḫī (ö. 583/1188) gibi şerh yazan diğēr şārihleri eleştirdiğini belirterek ona ait bir beyiti paylaşmaktadır. (Bkz. İbnu'l 'Adīm Kemāleddīn Umer b. Aḫmed b. Ebī Cerāde, *Buḡyetu't-Taleb fi Tārīḫi Haleb*, Dāru'l Fikr, 2010, III, s. 1149.)

er-Rāzī hakkında teferruatlı bilgi veren ilk kaynak ise ed-Dāvūdī'nin (ö.945/1540) *Ṭabaḳātu'l-Mufessirīn* adlı meşhur eseridir. er-Rāzī'nin ilmi şahsiyeti hakkında teferruatlı bilgi vermesi hasebiyle er-Rāzī'den bahseden kaynakların çoğ_u ona atf yapmaktadır. ed-Dāvūdī, er-Rāzī hakkında bilgileri, kendisi de Hanefî olan ve eserinde Hanefî alimlerin hāl tercümesini veren, Abdulkādir el-Ḳureşî'den (ö.775/1373) nakille vermektedir. Ancak el-Ḳureşî'nin günümüze ulaşan yegāne eseri *Ṭabaḳātu'l-Hanefiyye*'de müellif ile ilgili herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Eserin ilgili bölümlerinde alıntı yapılacağı için burada içeriğine değinilmeyecektir. (Bkz. Şemsuddīn Muḫammed b. Aḫmed ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirīn*, thk. 'Ali Muḫammed 'Umer, Mektebetu'l-Vehbe, el-Ḳāhire, 1994, I, s. 86.) er-Rāzī hakkındaki diğēr kaynaklardan bazıları için bkz. (İbn Ḳayyım el-Cevziyye Ebū 'Abdillāh Şemsuddīn Muḫammed b. Ebī Bekr b. Eyyüb ez-Zurāī ed-Dımaşķī el-Ḥanbelī (ö. 751/1350), *İctimāu'l-Cuyūş*, thk. 'İ'vad Abdullāh el-Mu'tik, Metabiu'l-Ferezdek et-Ticāriyye, er-Riyād, 1988, II, s. 306; Ḥācī Ḥalife Kātib Çelebi (ö.1068/1658), *Keşfu'z-Zunūn an Esāmi'il-Kutubi ve'l-Funūn*, Dāru İhyāi't-Turāsī'l-'Arabī, Beyrūt, tsz, II, s. 1632, 1784-1785; İsmā'il b. Muḫammed Emīn b. Mīr Selīm el-Bābānī el-Bağdādī (ö. 1920), *İdāhu'l-Meknūn fi'z-Zeyli ala Keşfi'z-Zunūn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat, Şerefeddin Yaltekaya, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, I, s. 53; el-Bābānī el-Bağdādī, *Hediyetü'l-'Ārifin Esmāu'l-Muellifin ve 'Āşāru'l-Musannifin*, İstanbul, 1951, I, s. 92; 'Ādil Nuveyhid, *Mu'cemu'l Mufessirīn*, Müessesetu 'Ādil Nuveyhidi's-Seḳāfiyye, Beyrūt, 1988, I, s. 65-66; Carl Brokelman (ö. 1956), *Tārīḫu'l-Edebi'l-'Arabī*, Arp. çev. Maḫmūd Fehmi Ḥicazī, Hey'etu'l-Mışriyye, el-Ḳāhire, 1994, IV, s. 214; Ḥayruddin ez-Zirikli

Tabakât ve terâcim geleneğinin er-Râzî'nin hayatı ve ilmî görüşleri hakkında verdiği bilgiler maalesef yetersizdir. Mevcut bilgiler, neredeyse birbirinin tekrarı niteliğinde olup, er-Râzî'nin adı, nisbesi, künyesi; Şam ve Aksaray'daki ilmî faaliyetlerinin kısa bir anlatımı ile bazı eserlerinin isimlerinden ibarettir.

Farklı coğrafyalara gidip ilmî faaliyetlerde bulunmuş, değerli eserler kaleme almış ve önemli görevlerde bulunmuş olmasına rağmen er-Râzî'nin hayatı hakkında elimize bu kadar kısıtlı bilginin ulaşmasında kanaatimizce iki neden bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi; Tabakât ve Terâcim geleneğinde takip edilen klasik anlatım metodudur. İkincisi ise er-Râzî'nin yaşadığı VII. /XIII. yüzyılda meydana gelen Moğol istilasını ve beraberinde getirdiği yıkımdır.⁴

er-Râzî'nin doğduğu Rey şehri,⁵ ilim hayatını devam ettirdiği Buhâra, Nişâbur, Şam,⁶ Ahlat ve Aksaray⁷ Moğol istilasından ziyadesiyle etkilenmiş

(ö. 1976), *el-'A'lâm, Dâru'l-'İlm lil-Melâyin*, 2002, I, s. 217; Ramağân 'Abdu't-Tevvâb, *Selâsetu Kutub fi'l-Huruf*, Mektebetu'l-Hancı, el-Şâhire, 1982 s.117-123; Velid b. Ahmed Huseyn ez-Zubeyri ve diğeri, *el-Mevsüatu'l-Muyessere fi't-Terâcimi Eimmeti't-Tefsîr ve'l-İkra' ve'n-Naħv ve'l-Luga*, Mecelletu'l-Hikme, Medîne, 2003, I, s. 334).

⁴ Ahmed Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizâmiye Akademi, İstanbul, 2017, s. 133-134.

⁵ Moğol ordularının Rey şehrini yağmalamaları ve Horosan bölgesindeki istilaları için bkz. İbnu'l-Eşîr 'İzzuddîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ' 'Abdullah Kâdî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987, X, s. 401-423.

⁶ Suriye'ye girmeleri ve yapmış oldukları yağma için bkz. Jean-Paul Roux (ö. 2009), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 333-339.

⁷ Anadolu Selçuklu devleti sınırlarında yaptıkları işgal ve yağma faaliyetleri için bkz. İbn Bibi (ö. 1272), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (Selçuknâme'nin Farsça Muhtaşarının çevirisi), çev. M. Nuri Uzluk, Not ilave eden; F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s. 213-298. Her ne kadar Fuad Köprülü (ö. 1966) Anadolu kültür ve tarihine ait vesikaların tahrir

şehirlerdir. Moğollar'ın, işgal ettikleri coğrafyalardaki ulemayı öldürmeleri; medrese, kütüphane gibi kültürel mirasın aktarılmasında önemli bir işlev gören alanları tahrip ederek buralardaki eserleri yok etmeleri gerçeği,⁸ yazar hakkında teferruatlı bilgi veren eserlerin yazılmış olduğu halde günümüze ulaşamamış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca savaşın hüküm sürdüğü coğrafyalar düşünüldüğünde sağlıklı bilginin -hatta bilginin- aktarımının çok zor olduğu da bir gerçektir. VII./XIII. asır imkânları göz önüne alındığında bu istilalar, ilmî faaliyetleri sekteye uğrattığı için er-Râzî hakkında sonraki dönemlere aktarılacak derinlikte ilmî çalışma yapılamamış da olabilir.

1. Ebū'l-Faḍāil Aḥmed er-Rāzī'nin Adı

Tam adı Ebū'l-Faḍāil Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī'dir.⁹ Ebū'l-Abbās,¹⁰ Ebū'l-Mehāmid,¹¹ Ebū'l-Faḍāil¹² ve Ebū

olmasına neden olan amiller içerisinde Bizans ile olan mücadeleler, iç çekişmeler ve Timur saldırısını ekle se de hiçbirisi Moğol istilasının yaşattığı kültürel yıkımı yaşatmamıştır. (Bkz. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 12.)

⁸ Moğol istilasından önce yalnızca Meraga'da 400000 kitaplık kütüphane olduğu nakledilmektedir: (Bkz. Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri*, s. 124.)

⁹ Tahkiki el-Ezheri tarafından yapılan er-Rāzī'nin *Hucecu'l-Kur'ân* adlı eserinde tam adı "Ebū'l-Faḍāil Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī el-Ḥanefī" şeklinde geçmektedir. (Bkz. Ebū'l-Faḍāil Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Ömer el Maḥmaşānī el-Ezheri, Beyrūt, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986, s. 5); Ayrıca aynı ad ve künye, *Kitābu'l-Hurūf*, *el-Makāmāt*, *Sırru'l-Esrār*, *Kitābu'l-Ehille*, *Menākib-ı Ruḥu'l-Ḳuds*, *en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ* adlı eserlerinin el yazması nüshalarında da geçmektedir. (Bkz. Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *Kitābu'l-Hurūf*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-01, v. 1b; Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *el-Makāmāt*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-04, v. 24b; Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *Kitabu Sırrı'l-Esrār Daḡı' Şerri'l-Esrār ve Naḡı' Birri'l-Ebrār ve'l-Aḡrar ve Mani' Mine'l-Edrār*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-005, v. 43b; Ebū'l-Faḍāil Aḥmed b.

Hāmid¹³ gibi künyelere sahiptir. Ayrıca kendisine “Şihābuddin,”¹⁴ “Bedruddīn”¹⁵ ve “Ḥucetu’l-İslām”¹⁶ gibi lakaplar verilmiştir.

2. Doğumu ve Ölümü

er-Rāzī’nin doğumu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte *Mebāhiṣu’t-Tefsir* adlı eserinin muhakkiki Ḳureṣī’ye göre; er-Rāzī’in hocalarından Ebū’l-Me‘ālī, 587/1191 yılında vefat ettiğine göre er-Rāzī de 570-575/1174-1179 yılları arasında doğmuş olabilir.¹⁷ Ancak Ḳureṣī’nin, müellifin doğum tarihi olarak zikrettiği 575/1179 yılı, iki sebepten makul görülmemektedir. Öncelikle bu varsayıma göre Ebū’l-Me‘ālī’nin ölüm tarihi ile er-Rāzī’nin doğum tarihi arasında 12 yıllık bir zaman dilimi bulunmaktadır. er-Rāzī’nin Anadolu’da Ebū’l-Me‘ālī’den (ö.

Muḥammed b. el-Muẓaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *Kitābu’l-Ehille fī Fadli’l-Heylele*, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, no. 01893, v. 35b; Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *Menākıb-ı Ruḥi’l-Ḳuds Seyyidinā Cibrīl ‘Aleyhi’s-Selām*, Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 01893, v. 87b; Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. el-Muḥtār er-Rāzī, *en-Nāsiḥ ve’l-Mensūḥ fi’l-Eḥādīs*, İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, No: 01085, v. 164b.)

¹⁰ ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu’l-Mufessirīn*, s. 86.

¹¹ Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. Muḥtār er-Rāzī, *Leṭāifu’l-Ḳur’ān*, thk. Abdurrahman en-Nablusī, Dāru’s-Senābil, Şam, 1994, s. 13; er-Rāzī, *Kitābu’l-Ehille fī Fadli’l-Heylele*, v.2; Hācī Ḥalīfe, *Keşfu’z-Zunūn*, II, s. 1784; Fikrī Zekī el-Cezzār, *Medāḥilu’l-Muellifin ve A’lāmu’l-‘Arab*, Mektebetu Melik Fahdī’l-Vaṭaniyye, er-Riyāḍ, 1991, I, s. 522.

¹² er-Rāzī, *Ḥucecu’l-Ḳur’ān*, s. 5; er-Rāzī, *Kitābu’l-Ehille*, v. 35b, 36a.

¹³ ‘Alī b. ‘Āmir b. ‘Aḳlān, “en-Nāsiḥ ve’l-Mensūḥ fi’l-Eḥādīs (İnceleme, Tahkik ve Tahric)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ummu’l-Ḳurā Üniversitesi, Mekke, 1989), I, s. 17.

¹⁴ er-Rāzī, *Leṭāifu’l-Ḳur’ān*, s. 13.

¹⁵ er-Rāzī, *Kitābu’l-Ehille fī Fadli’l-Heylele*, v.1; Hācī Ḥalīfe, *Keşfu’z* II, s. 1784; el-Cezzār, *Medāḥilu’l-Muellifin*, I, s. 522.

¹⁶ er-Rāzī, *Kitābu’l-Ehille*, v. 36a.

¹⁷ Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. Muḥtār er-Rāzī, *Mebāhiṣu’t-Tefsir*, thk. Ḥātim b. ‘Ābid b. ‘Abdullah el-Ḳureṣī, Kunūzu İşbiliyya, er-Riyāḍ, 2009, s. 21.

587/1191) hadis dersleri aldığı da bilinmektedir.¹⁸ Şam'daki eğitiminden sonra Anadolu'ya geldiği¹⁹ ve burada müderrislik ve kadılık yaptığı düşünüldüğünde müellifin bu yaşlarda, yukarıda ifade edilen görevleri ifâ etmesi güçtür. Bu nedenle er-Râzî'nin 570/1174 yılından önceki bir dönemde doğmuş olma ihtimali daha yüksektir. Ayrıca ulaştığımız kaynaklara göre er-Râzî'nin ilîm öğrendiği hocalarından en erken vefat edeni Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. Ya'kub el-Mervezi el-Erzî'dir. el-Erzî kaynaklara göre 559/1163 tarihinde vefat etmiştir. Dolayısıyla er-Râzî'nin -muhtemel ölüm tarihi de düşünülerek- el-Erzî'den en erken 6-7 yaşlarında hadis dinlediği varsayıldığında onun 551-2/1155-6 tarihinde doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

er-Râzî hakkında bilgi veren müelliflerin çoğu, vefat tarihi olarak yaklaşık 630-631/1232-1233 senelerini kabul etmektedir.²⁰ Kanaatimizce yazarın *Hucecu'l-Kur'ân* ve *Mebâhişu't-Tefsîr* adlı eserlerinin sonundaki icazet belgelerinde zikredilen tarihler, bu iddiaların dayanak noktasını teşkil etmektedir. Zira *Mebâhişu't-Tefsîr*'de²¹ 630/1232 senesi, *Hucecu'l-Kur'ân*'da ise

¹⁸ ed-Dāvūdî, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*, s. 86.

¹⁹ İbnu'l 'Adîm, *Buğyetu't-Ṭaleb*, III, s.1149.

²⁰ Bkz. Brokelman, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, IV, s. 214; Muḥammed 'Īsâ Şâlihiyye, *el-Mu'cemu's-Şâmil li't-Turâşî'l-'Arabî'l-Maṭbu'*, Ma'hedu'l-Maḥṭūṭâti'l 'Arabîyye, el-Ḳâhire, 1993, III, s. 6; 'Umer Rıdâ Keḥḥâle (ö. 1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Dâru Turâşî'l-İḥyâi'l-'Arabî, Beyrût, 1957, II, s. 158; 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, s. 65-66; Muḥammed Ṭâhir Bencâbirî, *Neylu's-Sâirîn fî Ṭabakati'l-Mufessirîn*, *Mektebetu'l-Yemân*, Pakistan, 2000, s. 189; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, I, s. 92.

²¹ er-Râzî, *Mebâhişu't-Tefsîr*, s. 335. ez-Ziriklî ise Râzî'nin ölüm yılını "630/1232 yılından sonra" şeklinde nakletmektedir. (Bkz, ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, I, s. 217.)

631/1233 yılı zikredilmektedir;²² ancak *Kitābu'l-Ḥurūf* adlı -risāle hüviyetindeki- eserinin hâtimesinde eserin 638/1240 yılında tamamlandığı yazmaktadır.²³ Muhtemeldir ki *Kitābu'l-Ḥurūf*, er-Rāzī'nin 630-631/1232-1233 tarihinde vefat ettiğini iddia eden müellifler tarafından görülmemiştir. Mevcut iddialardan farklı olarak Kâtib Çelebi *Keşfu'z-Ḍunūn* adlı eserinde, “*Hallu Muşkilāti-l-Kudūrī*'nin yazarı Aḥmed b. Muẓaffer er-Rāzī Şemsu'l-Eimme el-Kerderī'nin ölüm tarihi 642/1244'dir” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.²⁴ *Keşfu'z-Ḍunūn*'da verilen bu bilginin er-Rāzī'nin ölüm tarihiyle ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği hususunda bir kesinlik bulunmamaktadır. Zira *Muḥtasaru'l-Ḍudūrī*'ye yazılan şerhler dahil olmak üzere yaptığımız incelemelerde -*Keşfu'z-Ḍunūn* dışındaki diğer tarihi kaynaklarda- Aḥmed b. Muẓaffer er-Rāzī Şemsu'l-Eimme el-Kerderī ismi ile tarihte yaşayan ve *Hallu Muşkilāti-l-Kudūrī* adlı esere sahip bir şahsiyetin izine rastlanmamıştır. Ancak Bābānzāde, *Hediyyetu'l-Ārifīn* adlı eserinde 642/1244 yılında vefat eden Hanefī âlim Muḥammed b. Abdu's-Settār Şemsu'l-Eimme Ebū'l-Vecd el-Kerderī'ye ait *Hallu Muşkilāti-l-Kudūrī* adlı bir

²² Eserin yazılış tarihi ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır. “Bu eseri Allah'ın rahmetine muhtaç olan Aḥmed b. Muẓaffer b. Muḥtār er-Rāzī hamd ederek ve namaz kılarak 631/1233 yılında zilkade ayında Aksaray'daki Muẓafferiyeye Medresesinde yazmıştır. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd onun resulüne, âl'ine salātu selam olsun.” (Bkz. er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḍur'ān*, s. 116.)

²³ er-Rāzī, *Kitābu'l-Ḥurūf*, v. 7b. Ayrıca. er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Huruf* adlı eserinin naşiri ve muhakkiki Ramadān Abdu'd-Tevvāb da bu bilgiyi teyit etmektedir. (Bkz. 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub fi'l- Ḥurūf*, s. 119.)

²⁴ Bkz. Ḥācī Ḥalife, *Keşfu'z-Ḍunūn*, II, s. 1632; Ayrıca bkz. Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, II, s. 180.

eserden bahsetmektedir.²⁵ Bu bilgilerle Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiler karşılaştırıldığında iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Buna göre; el-Kerderî künyesi ile aynı dönemde yaşamış iki farklı müellif tarafından aynı başlıkta iki farklı eser telif edilmîş olabilir. Yahut tek bir eser iki farklı kişiye atfedilmîş olabilir. Yani eser, Ebū'l-Vecd'e ait olduğu halde el-Kerderî künyesi ile sehven er-Rāzī'ye atfedilmîş olabileceği gibi er-Rāzī'ye ait olduğu halde Ebū'l-Vecd'e atfedilmîş de olabilir. Kanaatimizce er-Rāzī'ye atfedilen ve birbirine benzer isimlerdeki dört yazma nüshanın bulunması,²⁶Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilerin er-Rāzī'ye aidiyetini kuvvetlendirmektedir. Ancak Kâtib Çelebi aynı eserin ilerleyen bölümlerinden birinde er-Rāzī'ye ait diğer bir eser olan *Maḳāmāt* hakkında da bilgi vermektedir. Burada eserin Muḳāffer er-Rāzī' tarafından 700/1300 senesinde tamamladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Kâtib Çelebi'nin iki farklı yerde zikrettiği er-Rāzī isimleriyle aynı kişiyi kastetmediği anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi tarafından iki farklı şahsiyet olarak ele alınsa da zikredilen eserin er-Rāzī'ye aidiyetinin bilinmesi, verilen bilgilerin yalnızca onun şahsında değerlendirilmesini beraberinde getirmektedir. Buna göre bu iki tarihten yalnızca 642/1244 senesinin tarihi gerçeklikle örtüştüğü görülmektedir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi *Kitābu'l-Ḥurūf* adlı eserinde verilen tarih ile müellifin doğduğu zaman dilimi göz önüne alındığında er-Rāzī'nin 700/1300 senesine

²⁵ el-Bağdādî, *Hedīyyetu'l-ʿArifin*, II, s. 122.

²⁶ Bu eserlerle ilgili detaylı bilgi er-Rāzī'nin eserleri başlığı altında daha teferruatlı verileceğinden, bu esere burada değinilmemiştir.

kadar yaşamış olması muhtemel görülmemektedir. Verilen bu tarih ise *el-Maḳāmāt*'ın istinsah tarihlerinden biri olabilir.²⁷

Sonuç olarak er-Rāzī'nin vefatı hakkında en geç tarih Kâtib Çelebi tarafından verilmektedir. Hâcî Hâlıfe, bu bilgileri verirken yukarıda adı geçen eserleri görüp görmediği bilinmemekle birlikte naklettiği bilgileri hangi kaynağa dayandırdığını da zikretmemektedir.²⁸ Bencâbirî de naklettiği bilginin kaynağını belirtmemekle birlikte Kâtib Çelebi'nin verdiği ilk tarihe yakın bir zamanı zikretmiştir. Ona göre er-Rāzī yaklaşık 641/1243 senesinde vefat etmiştir.²⁹ Kanaatimizce müellifin ölüm tarihi mezkûr bu tarihlerden sonra gerçekleşmiş olabilir. Zira İbn Bîbî (ö. 670/1272) *Selçuknâme* adlı eserinde Kâdî İzzeddîn Muhammed Şehid Rāzî'den söz etmektedir.³⁰ İbn Bîbî'nin anlatımıyla Aksaray'da bulunmuş, Anadolu Selçuklu Devleti'nde kadılık ve vezirlik yapmış olan bu şahsın er-Rāzī olması muhtemeldir. Nitekim İzzeddin lakabı ona, dînî konulardaki hassasiyeti ve Moğollar'a karşı göstermiş olduğu mücadeleden dolayı verilmiş olmalıdır. İbn Bîbî'nin Muhtaşarının Türkçe tercümesine notlar ekleyen F. N. Uzluk (ö. 1974), Kâdî İzzeddîn'in Rey'li olduğunu ve Konya'da metfun olduğunu belirtmektedir. Uzluk, Kadı İzzeddin adına bir cami ve caminin yanında da bir türbenin olduğunu belirtmektedir. Caminin vakfiyesine ait kitâbe ile ilgili bilgileri J. Löytved'in (ö. 1917) "*Konia*" adlı eserinden aktarmaktadır. Buna göre 1252

²⁷ *el-Maḳāmāt*'ın elimizdeki nüshasında istinsah tarihi 738/1308'dir.

²⁸ Bkz. Hâcî Hâlıfe, *Keşfu'z-Zunûn*, II, s. 1784-1785.

²⁹ Bencâbirî, *Neylu's-Sâirîn*, s. 189-190.

³⁰ İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* s. 247-249.

tarihli vakfiyenin kitabesinde Kadı İzzeddin'in tam adı Ebu'l Mehamid Mehmed b. Ahmed eş-Şehid bi'l-Kadı İzzeddin olarak geçmektedir.³¹ Görüldüğü üzere Ebu'l-Mehamid künyesi ile İbn Bîbî'nin eserinde geçen Kadı İzzeddin er-Râzî ismi bu şahsın Muzaffer er-Râzî olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca İbn Bîbî Kadı İzzeddin'in ilerleyen Baycu Noyan (ö. 658/1260) komutasındaki Moğol ordusuna karşı Aksaray'da savaşırken öldüğünü bildirmektedir.³² Bu bilgiler, Kadı İzzeddin'in, Muzaffer er-Râzî olma ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü Şam'dan sonra Aksaray'da müderrislik ve kadılık yaptığı bilinen er-Râzî, ömrünün son yıllarını orada geçirmiştir. Dolayısıyla müellif, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (ö. 643/1246) oğulları II. İzzeddin Keykâvus (ö. 677/1279), IV. Rükneddin Kılıç Arslan (ö. 663/1265) ve II. Alaaddin Keykubâd'ın (ö. 654/1257) Anadolu Selçuklu Devletini birlikte yönettiği 1249- 1257³³ dönemde 650/1252 yılındaki Moğol saldırısında vefat etmiş ve Konya'ya defnedilmiştir.

Ulaştığımız kaynakların çoğu er-Râzî'nin nerede doğup yetiştiği konusunda ise sessiz kalmıştır. er-Râzî hakkında kapsamlı ilk bilgiyi veren *Tabakâtu'l Mufessirîn*'de er-Râzî'nin doğum tarihi, doğduğu ve yetiştiği yer hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Müellif'in doğum yeri ile ilgili

³¹ İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 258.

³² İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 258. Ayrıca Mevlâna'nın (ö. 671/1273) *Fîhi Mâ Fih* adlı eserinde huzuruna gelen bir şahsın kendisine İzzeddin Razi'den selam gönderdiğinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Mevlâna ile er-Râzî'nin birbirlerini tanıdıkları anlaşılmaktadır. (Bkz. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fih*, çev. Ahmed Avni Konuk, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 182.)

³³ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 292.

malumat yalnızca ‘Âdil Nuveyhid’in *Mu’cemu’l-Mufessirîn* adlı eseri³⁴ ile ureşî’nin tahkikinde³⁵ yer almaktadır. ‘Âdil Nuveyhid ve ureşî,er-Râzî’nin “Rey” asıllı olduğu bilgisini vermektedirler. Râzî isminin Rey şehrine nispet edilmesi bu bilgilerin doğruluğunu güçlendirmektedir. Bu bilgiler muvacehesinde er-Râzî’nin VI/ XII. yüzyılın son çeyreğinde -geçmişte Horasan bugün ise İran sınırları içerisinde yer alan- Rey’de doğmuş bir âlim olduğunu söyleyebiliriz.

3. Yetiştđi Ortam

er-Râzî, İslam Coğrafyasında siyasal ve sosyal çalkantılara sahne olan VI/ XII. yüzyılın son yarısı ile VII/XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır.

Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti ile Fâtımîler yıkılırken; Horasan ile Mâverâunnehir civarında Harzemşahlar’ın etkinliği artmaya başlamıştır. Takip eden süreçte ise Moğol istilasını neticesinde bölgedeki siyasal düzenin ortadan kalkması ile kaotik bir dönemin yaşandığı söylenebilir. Kuzey Batı Anadolu’daki Bizans hâkimiyetinin yanı sıra Anadolu’nun büyük bölümünde Türkiye Selçuklular’ın etkinliği artmıştır. Şam bölgesinde Eyyûbî’ler Bağdat’ta ise hilafeti uhdesinde bulunduran Abbasî hanedanı da dînî bir sembol olarak mevcudiyetini korumuştur. Bu büyük devletlerden başka İran, Kuzey-Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’de

³⁴ ‘Âdil Nuveyhid, *Mu’cemu’l-Mufessirîn*, I, s. 65.

³⁵ er-Râzî, *Mebâhisu’t-Tefsîr*, s.15.

irili ufaklı Müslüman ve Müslüman olmayan birçok küçük emirlik de bulunmaktaydı.³⁶

Rey şehrinde doğup yetişen Rāzī'nin, ilim öğrenmek için buradan ayrıldığı ve dönemin önemli ilim merkezlerine gittiği bilinmektedir. Bu şehirlerden -kısa süre kaldığını düşündüğümüz- Buhâra ve Nişâbur ile hayatının büyük bölümünü devam ettirdiği Şam ve Aksaray en önemlileridir.³⁷ Genel hatlarıyla er-Rāzī'nin hayatı; doğduğu ve ilk ilmî faaliyetlerini gerçekleştirdiği Horasan ve Maverâunnehir'deki yılları, Şam'daki yoğun eğitim süreci ile ilmî faaliyetlerinin semeresini topladığı Anadolu yılları olmak üzere üç döneme ayrılabilir. Önemli siyasal ve kültürel merkezlerin kesişim noktasında yer alan bu üç bölgenin tarihi ve sosyo-kültürel yapısı hakkında genel bir tablo ortaya konulmasının; müellifin düşünce dünyasını ve düşüncelerinin oluşumunda etkili olan amillerin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından bir zorunluluk olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple -çalışmanın sınırları da düşünülerek- teferruata girmeden bu üç coğrafyanın tarihi ve sosyo-kültürel seyrinden bahsedilecektir.

3.1. Siyasi-Sosyal Durum

er-Rāzī'nin doğduğu ve ilk ilmî çalışmalarını gerçekleştirdiği Rey, tarihte önemli siyasal ve kültürel merkezlerden biri olmuştur. Şehir

³⁶ Ali Sevim (ö. 1993), *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 1.

³⁷ Bkz. Gragoryos Bintuma el-Maltî, *Tārîhi Muhtaşar ed-Düvel*, thk. Anton Salhâni el-Yesüi, Dâru'ş-Şark, Beyrût, 1992, I, s. 277.

müslümanların kontrolüne Hz. Ömer döneminde, Sâsânî İmparatorluğu'na karşı kazanılan Nihâvend Savaşı'ndan (22/642) sonra geçmiştir.³⁸ Sonraki dönemlerde Rey farklı devletlerin yönetimi altına girmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul (ö. 454/1063) tarafından 1042/1043 tarihinde fethedip başkent olarak ilan edildikten sonra şöhreti artmıştır.³⁹ er-Râzî'nin doğduğu dönem Büyük Selçuklular'ın hanedan mücadelelerinin yaşandığı bir dönemdi. Büyük Selçuklu Devleti'nde yaşanan kargaşanın sonrasında bölgedeki güç dengelerinin değişmesi sonucu 564-565/1168-1169 yıllarında Rey şehrinin kontrolü, Selçuklu Atabeylerinden İldeniz'in (ö. 570/1175) eline geçmiştir.⁴⁰ Şehir, 588/1192 senesinde Harzemşah devletinin yönetimine girmiştir.⁴¹ Dolayısıyla er-Râzî'nin hayatının ilk yılları, siyasal rekabet ve karmaşanın hüküm sürdüğü bir ortamda geçmiştir. er-Râzî Rey'den sonra Nişâbur ve Buhâra'da da bulunmuştur. Onun Buhâra'da ilim tahsil ettiği bilinmektedir. Burada ders aldığı hocalarından en erken vefat edeninin 'Umer b. Muḥammed el-Buḥârî (ö. 576/1180) olması er-Râzî'nin, hocasının ölüm tarihinden önce Nişâbur ve Buhâra'da bulunduğunu göstermektedir. Bu tarihte Nişâbur ve Buhâra, siyasal, sosyal ve kültürel olarak Harzemşah Devleti'nin etkisi altındadır.

³⁸ Ebū'l-Ḥasen Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir b. Dāvūd el-Belâzürî (ö. 278/892), *Futūḥu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 45.

³⁹ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Emek Matbaası, Manisa, 2007, s. 20-21.

⁴⁰ İbnu'l-Eṣîr, *el-Kâmil fi't-Târiḥ*, X, s. 20.

⁴¹ Ebū 'Abdillâh Yâkût el-Ḥamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Şâdır, Beyrût, 1977, IV, s. 16. İbnu'l-Eṣîr, Harzemşah Sultanı Alaaddin Tegiş'in (ö. 596/1200) Rey'e giriş tarihini, 595/1198 olarak nakletmektedir. (Bkz. İbnu'l-Eṣîr, *el-Kâmil fi't-Târiḥ*, X, s. 262-263.)

er-Rāzī'nin farklı ilimleri öğrendiği ve ilmî derinliğe ulaştığı Şam; tarih boyunca farklı devletlerin kontrolünde olan, bu nedenle farklı kültürlerden etkilenen zengin tarihe sahip bir şehirdir. Bu şehrin tarihi, İslam öncesi dönemlere uzanmaktadır. İbn 'Asākir (ö. 571/1176), *Tārīhu Medīnet-i Dimaşq* adlı eserinde Şam'ın tarihini Nûh tufanı sonrasına kadar dayandırmaktadır. Buna göre Şam tufan hadisesinden sonra yeryüzünde kurulan ikinci şehirdir.⁴² Şam'a sırasıyla "M.Ö. VIII. yüzyılda Asurlular, VII. Yüzyılda Babilliler, VI. Yüzyılda Grekler ve I. yüzyılda da Romalılar" hâkim olmuştur.⁴³

XI. Yüzyılda Fâtımî idaresindeki Şam, Suriye'nin hatta Ortadoğu'nun önemli ticaret ve kültür merkezidir.⁴⁴ Şehir, Melikşah (ö. 484/1092) zamanında 468/1076 senesinde Türk hâkimiyetine girmiştir.⁴⁵ Kısa süreli de olsa ilk haçlı saldırılarına maruz kalan şehir 524/1129 senesinde bu saldırılardan kurtulmuştur.⁴⁶ Siyasi çekişmelerin akabinde Şam 570/1175 yılında Eyyübîlerin yönetimine girmiştir.⁴⁷ Şehir bu dönemde tekrar haçlıların yağma ve saldırılarına mağruz kalmıştır. Bu yağma ve saldırılar

⁴² Ebu'l-Kāsım Alī b. el-Hasen b. Hibetillāh b. 'Abdillāh b. Huseyn İbn 'Asākir ed-Dimaşkī eş-Şāfi'ī (ö. 204/820), *Tārīhu Medīnet-i Dimaşq*, thk. Muḥibbuddin Ebī Sa'īd Umar b. Ğarāmeti'l-Umrī, Beyrūt, Dāru'l Fikr 1995, I, s. 12.

⁴³ Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Tekinliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 2.

⁴⁴ Alī Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 73.

⁴⁵ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, VIII, s. 410; Ebū'l-Fida' el-Meliku'l-Mueyyed İmāmuddin İsmā'il b. 'Alī b. Maḥmūd b. Eyyüb(ö. 732/1331), *el-Muḥtaşaru fi' Aḥbāri'l-Beşer*, Maṭba'atu'l-Huseyniyye'l-Mışriyye, y.y.y, 1325/1904, II, s.192.

⁴⁶ Alī Sevim, *Azîmi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2006, s. 65.

⁴⁷ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, X, s. 65.

1179 yılında da devam etmiştir.⁴⁸ Selahattin Eyyûbî'nin (ö. 588/1193) vefatıyla oluşan siyasal boşluk ve bunu takip eden taht kavgaları, şehrin siyasal ve sosyal hayatında birçok gelgitin yaşanmasına sebep olmuştur.⁴⁹

er-Râzî'nin Şam bölgesinde bulunduğunu düşündüğümüz 600/1204 ve 604/1208 senelerine gelindiğinde haçlı seferlerinin, bu bölgede yoğunlaştığı görülmektedir.⁵⁰ Bu zaman diliminde diğer Müslüman coğrafyalarda da iç karışıklıkların neden olduğu pek çok sorun Müslümanlara tesir etmiştir.

er-Râzî'nin, Kutalmış oğlu Süleymanşah (ö. 478/1086) tarafından 1064 yılında kurulan Anadolu Selçuklu Devleti idaresindeki Aksaray'a ne zaman geldiği bilinmemekle birlikte *Hucecu'l-Kuran* adlı eseri 630/1232 senesinde Aksaray'da yazması sebebiyle Alâaddin Keykubat'ın (ö. 634/1237) hükümdarlığı zamanında Anadolu'da olduğu kesin olarak bilinmektedir. Bu dönem Anadolu Selçuklu Devleti'nin en kudretli dönemidir. Aynı zamanda Moğol tehlikesi ile yüzleşilen ve diğer küçük/büyük İslam Devletleri ile mücadele dönemidir. Nitekim bunlardan en önemlisi Harzemşahlılar ile yapılan ve Anadolu Selçuklular lehine sonuçlanan Yassıçimen Savaşı'dır (ö.627/1230).⁵¹ Zira bu savaş Anadolu'nun Moğollar tarafından istila edilmesinin önünü açan bir hadise olması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim er-Râzî Anadolu'da bulunduğu 629/1232 yılında ilk Moğol

⁴⁸ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 92.

⁴⁹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 234, 242-243, 257-258, 269-271.

⁵⁰ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 291, 341.

⁵¹ İbn Bibî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 153-159.

baskınları başlamıştır.⁵² Gıyaseddin Keyhüsrev (ö. 607/1211) saltanatı zamanında Baba İshak İsyanı (637/1239) zuhur etmiştir. Bu isyan Anadolu'nun pek çok şehrini etkisi altına almış, devlet tarafından güçlükle bastırılmıştır.⁵³ Anadolu'daki karışıklıkların akabinde Moğollar'la 641/1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'nın (640/1243) kaybedilmıştır. Moğol saldırıları sonrası Sivas, Kayseri gibi önemli Anadolu şehirleri Moğollar eliyle yağmalanmış, birçok insan katledilmiştir.⁵⁴ Bu olayları müteakip zayıflayan devlet nizamını fırsat bilen Moğollar; devlet idaresinde, sultanın azlinden en ufak işlere kadar pek çok konuda Anadolu Selçukluları tesirleri altına almıştır.⁵⁵ Bunun neticesinde devlet düzeninin tekrar tesis edilememesi Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecini başlatmıştır.

er-Râzî'nin yaşamış olduğu bu üç coğrafyada cereyan eden olaylar incelendiğinde, onun siyasal çekişmelerin, savaşların, yıkımların süregeldiği zor bir dönemde yaşadığı görülmektedir. Zira tarihte Müslümanları en çok etkileyen Haçlı ve Moğol istilaları bu dönemde yaşanmıştır. Özellikle er-Râzî'nin hayatının son döneminde yaşanan Moğol istilasını ve beraberinde getirdiği yağma ve yıkımlar İslam coğrafyasının neredeyse tamamında etkili olmuştur. Ata Melik Cüveynî'ye (ö. 681/1283) göre felaketin boyutu

⁵² İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 165.

⁵³ İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 206-2010.

⁵⁴ İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 217-220.

⁵⁵ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s.53.

özellikle Horasan ve Irak bölgesinde yapılan yağma ve talanın birden fazla olmasından dolayı çok daha büyük olmuştur.⁵⁶

Yaşanılan her siyasal-sosyal ve kültürel buhranın onu yaşayan toplumların fertlerinde az ya da çok bir etkisinin olacağı aşikârdır. Dolayısıyla yaşadığı dönemde bu kadar fazla siyasal ve toplumsal ayrışma ve kırılmayı bizzat müşahade eden er-Râzî'nin düşünce dünyasının şekillenmesinde bunların tesirinin olmadığı düşünülemez.

3.2. Mezhebi Durum

Hanefilik, Abbasilerden itibaren Irak ve doğusundaki ülkelerde halkın ve yöneticilerin mezhebi⁵⁷ olduğu için Hanefilik'in VII/XIII. yüzyıldaki temsilcilerinden er-Râzî'nin yaşadığı dönemde de Horasan ve Mâverâunnehir'deki en yaygın mezhep olma durumunu muhafaza etmiştir.

Selçuklu Devleti idaresinde özellikle Tuğrul Bey (ö.455/1063) zamanında Hanefî bir âlim olan Ali ed-Dameğani'nin (ö. 512/1119) kadîl-kudatlığa getirilmesi ve Melikşah dönemine kadar görevde kalması Hanefîler'in yükselişi açısından önemli sayılmıştır. Tuğrul Bey'in veziri el-Kundürî'nin (ö. 456/1064) etkisi ile bu dönemde Eş'ârilik ve Şâfîlik, devlet içerisinde destek bulamadığı gibi mezhebe bağlı ulema da tahkikata uğramıştır.⁵⁸ Ancak Melikşah dönemi ile birlikte Şâfî/Eş'ârî mezhebi bir

⁵⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013, s. 130.

⁵⁷ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti* (1040-192), TATAV Yayınları, İstanbul, 2002, s. 54.

⁵⁸ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 88-92. Kaynaklar el-Kundürî'nin itikadi olarak Mutezili olduğu bilgisini vermektedir. (Bkz. İbn 'Asâkir, Ebu'l- Kâsım 'Alî b. Hâsen b. Hibetillah,

inkişaf yaşamıştır. Özellikle hilafetin merkezi olan Bağdat başta olmak üzere Nişâbur, Belh, Herat, Musul gibi önemli şehirlerde kurulan ve Şâfiî/Eş'ârî ekolünün temsil edildiği Nizâmiye medreseleri ile Şâfilik/Eş'ârîlik eksenli gelişen düşünce yapısına muhalif fikirlerle mücadele yoluna gidilmiştir.⁵⁹ Bununla birlikte Hanefî mezhebi hâlâ geniş bir coğrafyada kitlelerin mezhebi olmayı sürdürmüştür. Nizâmiye medreselerinin etkin olduğu Bağdat ve Nişâbur şehirlerinin yanı sıra Hanefî nüfusun çoğunlukta olduğu Horasan ve Maverâunnehir bölgelerinde Hanefîler kendi medreselerini kurmuştur.⁶⁰ Böylece Hanefîler bu bölgelerde kendi fikirlerini yayma imkânı bulmuşlardır.

İslam coğrafyasının genelinde olduğu gibi Hanefî nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerin çoğunda mezhepsel bir insicamdan söz edilemez.⁶¹ Nitekim tarih boyunca Horasan ve Mâverâunnehir'de sırasıyla Haricîler, Mürcie, Şia, Mu'tezile, Zeydiyye ve İsmaililer de faaliyet göstermiştir.⁶² Ayrıca er-Râzî'nin doğduğu VI/XII. asırda da Rey başta olmak üzere Horasan'ın bazı bölgelerinde Şîîler'in ve Şâfiîlerin yaşadıkları hatta zaman zaman buradaki nüfuzlarını artırdıkları bilinmektedir. Rey ve civarında

Tebyînu Kezbi'l-Mufterî fimâ Nusibe ile'l-İmâm Ebî'l-Hasen el-Eş'arî, Dâru'l-Fikr, ed-Dımaşk, 1347/1926, s.108.)

⁵⁹Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.75-76.

⁶⁰Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 66.

⁶¹ Özellikle Rey'de yaşayan Hanefîlerin kendi içlerinde de farklı İtikâdî çizgilere sahip oldukları görülmektedir. İtikâdî olarak çoğu, Mûtezile'nin Neccariyye koluna mensuptur. Yalnızca az bir kısmı Sünnî itikâdî çizgiyi benimsemiştir. (Bkz: Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Maḥdisî (ö. 390/1000), *Aḥsenu't-Teḳâsim fî Ma'rifeti'l-Eḳâlîm*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1906, s. 395.)

⁶²Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV. Yayınları, Ankara, 2002, s. 158.

görülen bu mezhepsel çeşitlilik beraberinde bazı siyasal ve sosyal sorunların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Öyle ki mezhepsel taassuptan kaynaklan bu çekişmelerin mezhepsel çatışmalara dönüştüğü dahi olmuştur. Nitekim el-Ğazvîni (ö. 682/1283), Rey halkından bahsederken çoğunun Ebu Ğanîfe'nin ashabından olduğunu, az bir kısmının ise Şâfiî olduğunu belirtir. Ayrıca aralarında asabiyetten kaynaklı savaşların yaşandığını ve bu savaşlarda Şâfiîlerin sayıca az olmalarına karşın Rey Ehli'ne üstün geldiklerini söyler.⁶³ el-Ğamevî de Rey'den bahsederken önceleri, sayıca fazla olan Şiîlere karşı mücadelede Hanefî ve Şâfiîlerin ortak hareket ettiklerini, Şiîlere karşı kazanılan zaferden sonra asabiyette bağlı sebeplerle bu defa da Hanefîler ve Şâfiîler arasında bir mücadelenin başladığını ve mücadele sonucunda sayıca az olmalarına rağmen Şâfiîlerin üstün geldiğini belirtmektedir. Bu mücadele neticesinde geçmişte Hanefî ve Şiî mahallesi olan yerlerin Şâfiî mahalleleri olarak bilinmeye başladığı bilgisini de ilave etmektedir.⁶⁴ Bu sonucun ortaya çıkmasında Nizâmiye medreselerinin yaygınlaşması ve böylece Şâfiî/Eş'ârî doktrinlerinin bu coğrafyalarda yayılma imkânı bulmasının etkili olduğu söylenebilir. Muhtemeldir ki zamanla Şâfiî/Eş'ârî fikirlerin devlet görevlilerince benimsenmesinin de özellikle Rey Horasan gibi bölgelerde sayıca üstün olmalarına rağmen Hanefîler'in Şâfiîler ile olan mücadelelerini kaybetmelerine neden olmuştur.⁶⁵ Ancak bu durum Hanefîler'in İslam

⁶³ Zekeriyâ b. Muhammed b. Maĥmûd el-Ğazvîni, *Āşâru'l- Bilâd ve Aĥbâru'l- 'İbâd*, Dâru's-Şâdir, Beyrût, tsz, s. 376.

⁶⁴ el-Ğamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, s. 117.

⁶⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 104.

coğrafyasındaki yayılışlarını engellememiştir. Madelung'un da belirttiği gibi doğu Hanefî âlimlerinin Orta Asya'dan batıya, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya göçü özellikle 7/13. asrın sonuna kadar artarak devam etmiştir.⁶⁶ Nitekim Hanefîlik'in Şam'daki varlığı Selçuklu komutanı Atsız'ın Şam'ı Fâtimîlerden aldığı 468/1076 tarihinden önce, neredeyse hiç görülüyordu. Hanefîlik, Selçuklu idarecilerinin özel gayreti neticesinde kurulan Hanefî medreseler, tayin edilen Hanefî kadılar ve müderrisler vasıtasıyla bu bölgede yayılma imkânı bulmuştur.⁶⁷

Anadolu'da, Selçuklular'ın ilk fetihlerinden itibaren Hanefî mezhebinin bariz bir üstünlüğünün olduğu görülmektedir.⁶⁸ Bilhassa Moğol istilasının beraberinde getirmiş olduğu büyük göç dalgası Türkistan, Horasan gibi bölgelerden pek çok Hanefî-Mâturîdî ve Hanefî-Mûtezîlî ilim erbabının göç etmesine sebep olmuştur.⁶⁹ Bu durum Hanefîliğin Anadolu'da yerleşmesi ve yayılmasını hızlandırmıştır. I. Alaaddin Keykubat zamanına gelindiğinde Hanefîler Anadolu'daki en güçlü dönemlerini yaşamıştır.⁷⁰

er-Râzî'nin yaşadığı dönemde dînî-siyasi mücadeleler, yalnızca Sünnî düşünce mensuplarının kendi aralarında yaptıkları ile sınırlı değildi.

⁶⁶ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü," Sönmez Kutlu (haz.), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Kitabiyat, Ankara, 2003, s. 371.

⁶⁷ Madelung, "11.-13. Asırda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü," s. 396-399.

⁶⁸ Seyfettin Kara, "Türkiye selçukluları Döneminde Anadolu'da Mu'tezile Ekolünün Varlığı," *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1:2 (2012), s. 9.

⁶⁹ Osman Turan (ö. 1978), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, s. 337.

⁷⁰ İbn Bibi Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evamirü'l-Ala'iyeye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye*, (Selçuk Name), çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, I, s. 244.

Horasan, Irak ve Şam'ın Selçuklu hakimiyetine geçmesine kadar bu bölgelerin Mısır Fâtımî Devleti'nin şîileştirme politikasına maruz kaldığı hatta bunda belli oradan başarı gösterdiği görülmektedir. Özellikle Haçlı seferleri ile güçlenen Bâtınîler, dâîlerini farklı bölgelere göndererek buraları Şîileştirme girişiminde bulunmuştur. Horasan, Bağdat ve Şam'da Şîi/Bâtınî düşüncenin yayılmasına karşı girişilen mücadelede tüm Sünnîler ortak bir tavır ortaya koymuştur. İslam coğrafyasında yürütülen bu Şîileştirme politikasına karşı Selçuklu yöneticileri de -itikadî ve siyasî bir tehdit olarak gördükleri- Şîilik ile mücadeleyi devletin resmi politikası olarak belirleyip sürdürmüştür.⁷¹

Selçuklu Devleti'nin önemli bürokratlarından Nizamülmülk'ün kaleme aldığı (ö. 484/1092) *Siyasetnâme* adlı eserine bakıldığında Şîi doktrini ile mücadelenin devletin bir politikası olduğu açıkça görülmektedir. O, devlet ricaline müracaat eden gayri Sünnî bir şahsa karşı takınılması gereken tavrı şöyle özetlemektedir: “Eğer Hanefî, Şafî, Horasanlı ve Maverâunnehirli olduğunu söylerse, onu kabul edecekler. Fakat Kum, Sâveve Rey'den ve Şîyim derse, git; biz yılan besleyen değil, yılan öldüreniz” diyeceklerdir. Kendilerine pekçok mal ve para teklif etseler bile onları reddedip, sarayına kabul etmeyeceklerdir.”⁷²

Bu katı tutumun sergilenmesinde şüphesiz Bâtınîler'in Selçuklu Devleti'ne ve Sünnîlik'e karşı giriştikleri yıkıcı faaliyetler etkili olmuştur.

⁷¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 315-319; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 132-133.

⁷² Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 185.

Selçuklular'ın farklı şehirlerde açtıkları Sünnî medreseler ile Şîi/Bâtınî düşünceye karşı ilmî bir mücadele de yürüttüğü görülmektedir. Şîi Fâtımî idaresindeki Şam'ın (468/1076) Selçuklu idaresine geçmesinden sonra Selçuklu yönetiminin Şam'da kurduğu Hanefî Medresesi ile Hanefîlik'in burada yayılması⁷³ bir boyutu ile bu ilmî mücadele neticesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte bu mücadelenin yalnızca Hanefîliğe indirgenmediği de söylenemez. Zira gerek Horasan'da gerekse Irak ve Şâfiî mezhep mensuplarının yoğun olarak yaşadığı Şam'da açılan Şâfiî medreseleri ile de Bâtınî düşüncelere karşı savaş açılmıştır. Buna mukâbil Bâtınîler'in de kimi zaman dâileri vasıtasıyla Sünnî İslam dünyası ile mücadele ettiği görülmektedir. Özellikle Horasan bölgesinde mevcut otoriteye karşı zaman zaman isyan ederek karışıklık çıkardıkları bazen de bölgenin ileri gelenlerine karşı suikastlere giriştikleri görülmektedir.⁷⁴ Nitekim er-Râzî doğmadan kısa süre önce, 548/1154 senesinde, Bâtınîler'in Horasan'da saldırı ve yağmalarda bulunduğu görülmektedir.⁷⁵

Bâtınî düşünce, XIII. yüzyılda Moğol istilasının da etkisi ile gerçekleşen göçler neticesinde Anadolu'da da yayılma imkânı bulmuştur. Göç eden bu topluluklar Türkmenler'den oluşturmaktaydı. Onlar, Anadolu'da İslam an'anelerine bağlı ve medreseyle ilişkili şehirlilerin aksine,

⁷³ Madelung, "11.-13. Asırda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü," s. 374.

⁷⁴ İbnu'l-Verdî Ebû Hafş Zeynuddîn Umar b. Muzafer b. Umar b. Muhammed b. Ebî'l-Fevârisel-Mearrî el-Kindî (ö. 749/1349), *Târîhu İbni'l-Verdî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996, II, s. 16.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 399, 417, 425.

kelam âlimlerinin felsefi münazaralarına tamamiyle lakayd kalmış ve kendi geleneklerine bağlı kalarak Türkmen babaların kendilerine telkin ettiği akîdelerle iktifa etmişlerdir.⁷⁶ Daha çok Sünnî yapıyı temsil eden zengin şehir halkı ile göçebeler arasındaki bu îtikâdî tezatlarla birlikte iktisâdî tenakuzun da tetiklediği dinî-iktisadi temelli bazı olaylar Anadolu'da zuhur etmeye başlamıştır.⁷⁷ Bu olaylardan ilki ve en önemlisi Baba İshak ayaklanmasıdır. Türkmen babaları öncülüğünde yapılan ilk dinî-siyasî hareket olan bu ayaklanma, bâtinî yapıların Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmasında etkili olmuştur.⁷⁸ Anadolu'da gerçekleşen bu göç hareketleri neticesinde Tasavvuf cereyanının hızla yayıldığına, hatta devlet ricali tarafından resmi olarak tanındığına şahit olunmuştur.⁷⁹ Bunun neticesinde Anadolu'nun pek çok yerinde tekkeler açılmış, Maverâunnehir ve Horasan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'dan da mutasavvıflar Anadolu'ya gelmiştir. Bunlar arasında Aḥmed Yesevî'ye (ö. 561/1166) bağlı dervişlerin yanı sıra Muḥyuddîn 'Arâbî (ö. 638/1240), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 671/1273) gibi mutasavvıflar yer almaktadır.⁸⁰

⁷⁶ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 22.

⁷⁷ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s. 242.

⁷⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Alevîliği'nin Tarihsel Altyapısı*, Dergâh yayınları, İstanbul, 2011, s. 37-49; Zeki Atçeken ve Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s.115; Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 36.

⁷⁹ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 48.

⁸⁰ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 196-200.

4. İlmî Hayatı

4.1. Eğitimi

er-Rāzī'nin yaşadığı dönemde özellikle Buhâra, Semerkant, Nişâbur, Belh, Rey, İsfahan, Herat, Merv, Musul, Şam ve Bağdat gibi şehirler toplumsal hayatın geliştiği, kültürel faaliyetlerin en canlı olduğu ilîm merkezleri konumundaydı. Bilhassa Selçuklular'ın Horasan ve Türkistan bölgesinde sağlamış olduğu siyasal istikrar buralardaki ilmî faaliyetlerin neşvünemâ bulmasına imkân sağlamıştır. Selçuklular döneminde, eğitim fonksiyonunu da icra eden camilerden farklı olarak eğitime hasredilen medreselerin yaygınlaşması ile eğitim faaliyetleri devletin kontrolü altında girmek suretiyle kurumsallaşmıştır.⁸¹

Nizâmülmülk'ün kurduğu Nizâmiye Medreseleri dönemin kültürüne ve ilmî faaliyetlerine çok büyük katkıda bulunmuştur. Bu medreselerin, döneminin üzerinde bir eğitim imkânına sahip olması ve öğrencilerine iyi bir yaşam standardı sunması, buraları cazibe merkezi haline getirmiştir. Nitekim dönemin önemli âlimlerinden bazıları, burada eğitim alırken bazıları da hocalık yapmıştır.⁸² Nizâmiye Medreseleri'nde yalnızca dînî ilimlerde eğitim verilmemiş, müspet ilimlere de yoğun ilgi gösterilerek bu alanlarda da tedris

⁸¹ Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 69; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 323.

⁸² Bu medreselerden en meşhurları Bağdat ve Nişâbur medreseleridir. Nişâbur medresesinin ilk ve en ünlü hocası İmâmu'l-Harameyn el-Cuveynî (ö. 478/1085) iken Bağdat medresesinde ise pek çok ünlü şahsiyet bulunmaktaydı. Bunlardan en etkilileri kuşkusuz el-Ğazzâlî (ö. 505/111-2) ve eş-Şehristânî (ö. 548/1153-5)'dir. (Bkz. Ignace Goldziher (ö. 1921), *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, 1993, s. 65, 68-69.)

faaliyeti yürütülmüştür.⁸³ Bu medreselerin dışında, Bağdat'ta Mustansiriyye⁸⁴ ve Taciyye⁸⁵; Anadolu'da Karatay ve Çifte Medrese gibi farklı coğrafyalarda kurulan medreselerde de dîni ilimlerin yanı sıra tıp, fizik, matematik ve astronomi başta olmak üzere tabii ilimler ile riyazi ilimler tedris edilmiştir.

Şâfiî-Eş'ârî doktrini esas alan Nizâmiye Medreseleri'nin yanı sıra pek çok Hanefî, Hanbelî, Mâlikî ve hatta mutedil Şii medrese teessüs etmiştir.⁸⁶ Öyle ki İbn Şeddâd (ö. 631/1234) yalnızca Şam'da kurulan 92 adet medrese hakkında bilgi vermektedir.⁸⁷Yine İbnu'l-Esîr'de hicri 556/1160 yılında Nişâbur'da zuhur eden bir fitne hareketi sonucu tahrip veya yağma edilen pek çok medrese ve kütüphaneden bahsetmektedir. Buna göre er-Râzî'nin de bir dönem ilim tahsil ettiği Nişâbur'da ilim erbabının toplanma yeri olan Mescidu 'Uqayl ve ona ait kütüphaneler başta olmak üzere 8 Hanefî

⁸³ Carl Brocclmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3. Kısımlar)*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 163; İbrahim Kafesoğlu (ö. 1984), *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s.175-176; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 520.

⁸⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 330.

⁸⁵ İmâduddin el-Kâtib el-İşfahânî (ö. 597/1201), *İrak Ve Horasan Selçuklu Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1943, s. 195.

⁸⁶ Selçuklular, o dönem İran bölgesinin çoğunluğu Sünnî olmasına rağmen Kum ve Kâşan'da Şii medreseler inşa etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 326

⁸⁷ Bu medreselerin çoğu Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre eğitim verirken, Hanbelî ve Mâlikîler'e ait medreseler de bulunmaktaydı. el-Medresetu'l-Esediyye ve el-Medresetu'd-Demâğıyye gibi bazı medreselerde ise Şâfiî ve Hanefîler aynı medrese çatısı altında eğitim faaliyetini yürütmüşlerdir. (Bkz. İbn Şeddâd 'İzzuddin Ebî 'Abdillah Muhammed b. 'Alî b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîra fi Zikri Umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre (Târîhu Medîneti Dımaşk)*, thk. ve nşr. Sâmi Dehhân, Menşürâti'l-Ma'hedu'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, ed-Dımaşk, 1956, s. 199-266.)

medrese, 17 adet Şâfiî medrese ile 12 kütüphane tahrip edilmîştir.⁸⁸ İlmî faaliyetler, müstakil medreselerle sınırlı değildi. Musul, Şam, Anadolu gibi pek çok yerde kurulan ve bazıları günümüze kadar varlığını sürdürebilen dâru'l-hadis, hânkâh ve büyük camiler ilmî hayatının canlı bir şekilde yaşandığı diğer mekanlardı.⁸⁹ Ayrıca ilmî merkezlerinin kalbi konumundaki kütüphaneler de unutulmamalıdır. Zira İslam kültür ve medeniyetini muazzam bir şekilde yansıtan her Selçuklu şehrinde umumi bir kütüphane olduğu gibi şehirdeki medreselerin de kendi bünyelerinde yer alan kütüphaneleri bulunmaktaydı.⁹⁰

Önemli siyasal ve sosyal gelişmelerin yaşandığı hicri V/XI, VI/XII. ve VII/XIII. yüzyıllar, aynı zamanda İslam dünyasındaki ilmî çalışmaların yoğun bir biçimde yürütüldüğü zaman dilimleridir. Bilhassa medreselerin yaygınlaşmaya başladığı V/XI. yüzyılın ikinci yarısı dinî araştırmaların gelişmesi bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁹¹ Zira Selçuklular'ın İslam coğrafyasında sağladığı huzur ve asayiş ortamı, Samanoğulları devleti hariç, durmuş olan ilmî hareketliliğe yeni bir ivme

⁸⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, s.448.

⁸⁹ Bu mekanlar hicri VI. Yüzyılda yapılmaya başlamıştır. Bu yapılar kimi zaman içlerinde medrese de barındırmaktaydı. (Bkz. George Makdisi (ö. 2002), *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 74-75.)

⁹⁰ el-Ĥamevî; Merv şehrinden bahsederken, şehirdeher biri halka açık 10 kütüphanenin olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Dünyanın hiçbir yerinde bu büyüklükte ve nitelikte bir kütüphaneye rastlamadığını da ifade etmektedir. (Bkz. el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 114; Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 330.)

⁹¹Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 65.

kazandırmıştır.⁹² Bununla birlikte Selçuklu devletinin yanı sıra Harzemşah toprakları, Endülüs, öncesinde Fâtımîler ve sonrasında Eyyubîler'in hakimiyetindeki Mısır, İslam Medeniyeti'nin diğer merkezlerinden idi. Bu coğrafyalarda da dikkate değer ilmî müesseseler açılmış, önemli ilmî şahsiyetler yetişmiştir.⁹³ İslam coğrafyasında yaşanan muazzam inkişafın tabii sonucu olarak önemli ilmî şahsiyetler yetişmiştir. Bu şahsiyetlerden birçoğu günümüz İslam düşünce hayatına tesir etmeye devam etmektedir.⁹⁴

⁹² Şemsüddin Günaltay (ö. 1961), "İslam Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilasını Mı?," *Bellekten*, 2:5/6, (1994), s. 87-88.

⁹³ Bu devletlerin ilmi müesseselerine dair bir iki örnekle konuyu müşahhaslaştırmak gerekirse; Harzemşah Devleti'ne başkentlik de yapan Harzem, Türk kültür ve Medeniyetine merkezlik yapan şehirlerden idi. Sultanların ve devlet erkanının yaptırdığı pek çok eser tarihi kaynaklarında zikredilmektedir. Nitekim burada İslam alimlerine, taassuptan uzak bir yaklaşımla mezhep ve etnik farklılıklara bakılmaksızın büyük saygı gösterilmiştir. Bu yaklaşım fikir hayatına da ayrı bir dinamizm kazandırmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Harzem Dil Ekolü*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004, s.43); Saraylarında düzenledikleri ilim meclisleri ile tanınan Harzemşah idarecilerinden bazılarının faaliyetlerini anlatan İbnu'l-Eşîr, Nişâbur ve Rey gibi önemli ilim merkezlerini devletinin sınırları içerisine katan Harzemşah Devleti'nin önemli sultanlarından Tekiş'in (ö. 596/1200) Harezmi'de inşa ettirdiği büyük bir medrese ile veziri Mes'ud b. 'Alî'nin aynı şehirde yaptırdığı büyük bir cami, medrese ve kütüphaneden bahsetmektedir. (Bkz. İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 266- 267); Fatimiler döneminde ise Şîî ekolünün gelişmesi için hizmet veren Mısır'daki Ezher Camii ile Dâru'l-Hikme adıyla kurulan kütüphaneden başka farklı saray kütüphaneleri de kurulmuştur. Eyyûbîler ile birlikte Ezher Camii'nde Maliki ve Şâfiî ekolünde eğitim faaliyeti yürütülmüştür. Mısır'da Nasiriyye Medresesi gibi başka medreselerde açılmıştır. Medreselere büyük önem veren Selahaddin Eyyûbi, Kudüs, İskenderiye gibi büyük yerleşim merkezlerinde medreseler inşa ettirmiştir. Eyyûbîler devrinde Mısır'daki medrese sayısı 25'e ulaşmıştır. Corcî Zeydân (ö. 1914), Emir Ali'nin (ö. 1928) *İslam Tarihi* adlı kitabından nakille Endülüs'te irili ufaklı pek çok medreselerin açıldığı, hatta sadece Gırnata'daki medreselerin sayısının 137'e ulaştığı bilgisini paylaşmaktadır. Şehirdeki kütüphanelerin sayısının da 70 olduğu bilgisini ilave etmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, II, s. 180-182, 190,194.)

⁹⁴ Âlimlerden bazıları şunlardır: el-Mervezî (ö.464/1072), eş-Şîrâzî (ö.475/1083), Ebû Bekr el-Hucendî (ö.482/1090), el-Gazâlî (ö.505/1111), Ebû Bekr eş-Şâşî (ö.506/1113), 'Abdu'r-Rezzâk et-Tûsî (ö.514/1121), ez-Zemaşşerî (ö. 538/1144), 'Umer en-Nesefî (ö. 537/1142), el-Usmendî (ö.552/1157), es-Sem'anî (ö.533/1139), es-Suhreverdi (ö.562/1167), el-Ûşî (ö.575/1179), es-Sâbûnî (ö. 580/1184), el-Kerhî (ö.584/1189), eş-Şehrezûrî (ö.585/1190), el-Şâzvinî (ö.

Böyle münbit bir ortamda yetişen er-Rāzī, dönemin önemli eğitim kurumlarında, Arapça, Fıkıh, Hadis, Tefsir ve Kelam gibi ilimleri tahsil etmiştir. Eğitiminin büyük bir kısmını Rey, Buhâra, Nişâbur, Musul, Şam ve Ahlat'taki medrese, daru'l-hadis ve camilerde tamamlamıştır.

er-Rāzī; tefsir başta olmak üzere hadis, kelam, fıkıh, mezhepler, tasavvuf ile Arap Dili ve Belağatı alanlarında olmak üzere 24 eser kaleme almış velûd bir şahsiyettir. Dînî ilimlerin neredeyse tümüne vukûfiyeti olan çok yönlü bir şahsiyettir. Bize ulaşan eserlerinin tamamını Arapça olarak kaleme alan müellif, bilhassa *Maḳamât* adlı eseri ile Arap olmadığı halde Arap diline ne derece vakıf olduğunu göstermektedir. Önemli sayıda eser bırakmasına rağmen hayatının geri kalanında olduğu gibi ilmî serüveninin detayları da nispeten gizemini korumaktadır. *el-Ehille fî Faḍli'l-Heylele* adlı eseri, az da olsa onun hangi ortamlarda ilmînin temayüz ettiği konusunda bilgiler sunmaktadır. Bu eserde Rāzī, bizzat işittiği, icazet yolu ile okuduğu ya da imlâ ettiği hadisleri naklederken, bunları aldığı muhaddislerin isimlerini hatta bazı kısımlarında mezkûr hadisin nerede alındığı bilgisini de kaydetmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde gerek tahsili devresinde gerekse sonrasında ilim öğrenmek üzere aralarında Horasan bölgesinin de yer aldığı muhtelif ilim ve kültür merkezlerinde bulunmuştur. Bizzat isimlerini zikrettiği şehirler şunlardır: Dönemin en önemli ilim merkezlerinden Buhâra, Nişâbur, Şam, Musul şehirleri ile Anadolu'da Ahlat ve Aksaray şehridir.

588/1193), el-Cezerî (ö. 602/1206), Faḥruddîn er-Rāzī (ö. 605/1209), Vāsītî (ö.605/1209), Şerefuddîn el-Tūsî (ö. 609/1213), İbnu'l-Eḡîr (ö. 630/1233), Manşûr Mervâbâdî (ö.?) İbn Şeddâd (ö. 632/1235), İbnu'l-Bayṭâr (ö. 645/1248).

Müellifin ilimlerinden istifade ettiği şahsiyetler incelendiğinde pek çoğunun kadılık yaptığı ya da önemli medreselerde müderrislik görevi icra ettiği görülmektedir. Diğer taraftan bu isimler, hadis ilmînin yanı sıra fıkıh, tefsir, kelim, Arap dili ve tasavvuf gibi muhtelif ilimlerde döneminin önemli şahsiyetlerindendir.

Hocalarından kahir ekseriyetinin Nişâburlu oluşu onun bu ilim havzasından ziyadesiyle istifade ettiğini kanıtlar niteliktedir. Nişâbur ki Kadı Ebü Nasr en-Nisâbüri (ö. 481/1089) gibi Hanefî ulemanın; Nizâmiye Medresesi'nde fakih ve mütekellim olan el-Cuveynî, Mutasavvıf, fakih ve mütekellim el-Şuşeyrî (ö.465/1072) gibi Eş'ârî/Şâfiî ulemanın temayüz ettiği bir iklimdir. Şehirdeki medreselerde bilhassa Hanefî ve Şâfiî mezhep mensuplarının dahil olduğu ve sayıları yüzlerle ifade edilen ders halkaları mevcuttu.⁹⁵ er-Râzî, ilim yolculuğunda Nişâbur dışında farklı şehirlere giderek çoğunlukla tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde dönemin önemli âlimlerinden dersler almıştır. er-Râzî'nin yaşadığı dönemde mezhebi ayrışmalar derinleşse de o farklı mezhebe mensup âlimlerden ilim öğrenmeyi tercih etmiştir. Kendisinin Hanefî olması hasebiyle özellikle Hanefî âlimlerden ders alsa da Eş'ârî/Şâfiî ve Hanbeli âlimlerden de istifade etmiştir.

⁹⁵ el-Şazvîni, *Âşâru'l-Bilâd* adlı eserinde Nişâbur'u, âlimlerin ve fazilet sahiplerinin toplandığı bir şehir olarak tasvir etmektedir. Burada yetişen ulemanın ileri gelenlerinden bahsetmektedir. Yalnızca Hanefî bir fakih olan Raşiyuddin en-Nisâbüri'nin (ö. ?) ders halkasında dahi 400 fakihin olduğunu belirtmektedir. (Bkz. el-Şazvîni, *Âşâru'l-Bilâd*, s.473-474.)

Tarihi kaynaklar, müellifin ilmî hayatının ilk dönemi hakkında suskun kalsada ilmî seviyesine işaret eden ipuçlarını içermeleri bakımından önemlidir. Nitekim bu onun ilmî hayatı hakkında teferruatlı bilgi veren ilk kaynak olan *Ṭabakātu'l-Mufessirîn*'de ed-Dāvūdî yalnızca Şam ve Anadolu'daki ilmî faaliyetlerine değinmektedir. Buna göre er-Rāzî; Şam'daki mescitlerin minberlerinde tefsir yapmış, sonrasında ise Anadolu'nun farklı şehirlerinde kadılık ve müderrislik görevlerine getirilmîştir.⁹⁶ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla onun kadılık makamına yükselecek seviyede fıkıh bilgisine sahip olduğu ve Şam gibi önemli bir ilîm merkezinde kürsüden tefsir dersi verebilecek donanımda bir müfessir olduğu anlaşılmaktadır. er-Rāzî özellikle Şam'da Şâfiî ve Hanbelî âlimlerden hadis eğitimi almıştır. Sonrasında Anadolu'ya geçerek orada Aksaray'a yerleşmiştir. Burada kendisine kadılık ve müderrislik görevi tevdi edilmiştir

Anadolu Selçuklu toprakları, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren sağlanan siyasî istikrar ve neredeyse her şehrinde inşa edilen medrese, şifâhâne, rasathâne gibi kültürel merkezler ile Türkistan, Harezm, Horasan ve diğer ülkelerden din bilgini, edebiyatçı, mutasavvıf olmak üzere pek çok ilîm ve sanat erbabının göç ettiği merkezlerden biri olmuştur.⁹⁷ Daha önce de değinildiği gibi Moğol istilası bu göçleri daha da hızlandırmıştır. Anadolu Selçuklu idarecilerinin ilme göstermiş oldukları teveccüh neticesinde çoğu Hanefî ulemaya tahsis edilen pek çok medrese kurulmuştur. Göçler

⁹⁶ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, III, s. 1149.

⁹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 337.

neticesinde buraları yurt edinen ulema ve mutasavvıflar, Anadolu'nun kültür ve ilim merkezleri konumundaki Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Alaiye, Malatya gibi şehirlerin medreseleri, daru'l-hadisleri ve yeni açılan zaviyelerinde istihdam edilmıştır. er-Rāzī'nin görev yaptığı Aksaray, eğitim kurumlarını içerisinde barındıran bu ilim havzalarından birinde yer almıştır. Devletin önemli askeri üslerinden biri olan şehir, bu özelliğinin yanı sıra II. Kılıç Arslan (ö. 587/1292) tarafından medrese ve zaviyeler ile bezenmiş Azerbaycan bölgesinden ilim ve sanat erbabı buraya getirilmiştir.⁹⁸ Sekiz medrese, birer daru'l-hadis ve daru's-şifanın olduğu şehirden günümüze sadece ikisi ulaşabilmiştir.⁹⁹ Bu medreselerden Muzafferiyye'de müderrislik görevini ifa eden¹⁰⁰ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān* ve *Mebāhisu't-Tefsīr* adlı eserlerini burada kaleme almıştır.¹⁰¹

4.2. Hocaları

Müellifin ilim tahsil ettiği hocalarının bilinmesi onun ilmî derinliği ve mezhebi temayülününün daha iyi anlaşılabilmesi için son derece önemlidir. er-Rāzī'nin hocalarına az sayıdaki eserde değinilmiştir. Bu eserlerin

⁹⁸ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1958, s. 48, 121.

⁹⁹ Bu medreseler, Muzafferiye, Melikiye, Ebubekriye, Seyfiye, Hüsamiye, Taciye, Beramuniye, Bedriye ve Zinciriye medreseleridir. Bunlardan Bedriye ve Zinciriye medreseleri günümüze kadar gelebilmiştir. (Bkz. Nevzat Topal, "Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmî Faaliyetler," *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, I:2, (2016), s. 216.)

¹⁰⁰ Muzafferiye medresesi, II. Kılıç Arslan'ın yaptırdığı medreselerdendir. Osman Turan'a göre Medrese 1958 yılında harap bir vaziyettedir. Bugün ise medrese mevcut değildir. (Bkz. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 48.)

¹⁰¹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, s. 116.

başında yine *Ṭabakātu'l-Mufessirîn* gelmektedir. ed-Dāvūdî, Rāzî'nin Şam'da Ebū'l-Yumn el-Kindî (ö. 613/1216) ve Ebū'l-Meali Muhammed b. Mevhub el-Benna'dan (ö. 612/1218) ders aldığını belirttikten sonra Anadolu'da Ebū'l Meali Abdu'l-Mün'im b. Fadl el-Furavî'den (ö.587/1191) de hadis dersleri ta'lim ettiği bilgisini paylaşmak ile iktifa etmiştir. er-Rāzî'nin kendi eserleri incelendiğinde, *Kitābu'l-Ehille* hariç diğerler eserlerinde hocaları ile ilgili herhangi bir bilgiyi paylaşmadığı görülmektedir.

er-Rāzî'nin, kendisinden hadis icazeti aldığını ifade ettiği Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. Ya'kub el-Mervezi el-Erzî (ö. 559/1164) hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ebū Sa'd'dan nakille *ez-Zehebî* (ö. 748/1347), el-Erzî'nin özellikle hadis ve dil konusunda arif bir şahsiyet olduğu bilgisini vermektedir.¹⁰²

er-Rāzî'nin kendisinden hadis icazeti aldığı bir diğer hocası, Abdulkerim b. Muhammed b. Manşūr b. Muhammed b. Abdilcebbār b. Ahmed et-Temīmī es-Sem'ānī el-Mervezî (ö. 562/1166), Merv'li Şâfiî âlimlerdendir. es-Sem'ānī, Bağdat, Şam, Horasan gibi pek çok şehre ilmî seyahatte bulunmuştur. Oralarda elde ettiği bilgi ve tecrübelerinin semeresi olarak çok yönlü ilmî bir kişiliğe sahiptir. O muhadis, müfessir, müerrih, fakih ve neseb âlimidir. Çok sayıda eseri bulunmaktadır. *el-Ensāb* (13 cilt),

¹⁰²Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffāz*, Dāru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrūt, 1998, IV, s. 89.

Tārīhu Merv (20 cilt), *Ṭırāzu'z-Zeheb fī Edebi't-Ṭālib ve et-Tezkira ve'l-Tebşira* bunlardan bazılarıdır.¹⁰³

Şerefuddīn 'Umer b. Muḥammed b. Ahmed el-Enşarī el-Buḥārī (ö. 576/1180), er-Rāzī'nin Buhâra'da hadis tahsil ettiği hocalarındandır. Ahmed el-Enşarī, Hanefî fakihlerinden olup, aynı zamanda bir kelam âlimidir. *Menhâcu'l-Fetevâ fi'l-Fıkh* ve *el-Hādī fi 'İlmi'l-Kelâm* adlı iki eseri bulunmaktadır.¹⁰⁴

Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebū Naşr el-'Attābī (ö.586/1190),¹⁰⁵ Buhâra'lı Hanefî bir muhaddis ve tefsir âlimidir. er-Rāzī, el-'Attābī'den Buhâra'da hadis alıp yazdığını belirtmektedir.¹⁰⁶ *Cevāmi'u'l-Fıkh*, *Şerḥu'z-Ziyādāt*, *Şerḥu el-Cāmii's- Sağīr*, *Şerḥu el-Cāmi 'i'l-Kebīr*, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-'Azīm* adlı eserleri bulunmaktadır.

er-Razī'nin diğer bir hocası Ebū'l-Me'alī 'Abdu'l-Mun'im b. 'Abdullah b. Muḥammed b. Faḍl b. Aḥmed el-Furāvī'dir. (ö. 587/1191) Ondan Anadolu'da pek çok hadis öğrenmiştir.¹⁰⁷ Nişâbur asıllı olan el-Furāvī, Şâfiî mezhebi fakihlerindendir. Fıkh ve hadis ilmînde derinleşmiştir. el-Ḳuşeyrî başta olmak üzere döneminin önemli şahsiyetlerinden ders almıştır.¹⁰⁸

¹⁰³ Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI, s. 4.

¹⁰⁴ Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VII, s. 316.

¹⁰⁵ ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*, s. 86. Ayrıca bkz. Ebū Muḥammed Muḥyiddīn 'Abdu'l-Ḳādir b. Muḥammed el-Ḳuraşī, thk. Abdülfettah Muḥammed Hulv, *el-Cevāhiru'l-Mudiyye fi Ṭabaḳāti'l-Hanefiyye*, Dāru'l-Hicr, el-Ḳāhire, 1993, I, s. 298-299.

¹⁰⁶ er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 53a.

¹⁰⁷ ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*, s. 86.

¹⁰⁸ el-İmam Şihābuddīn Ebī'l-Fellāh Abdī'l-Hayy b. Aḥmed b. Muḥammed el-Akberi el-Hanbeli ed-Dımeşki, *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbāri min Zeheb*, thk. Şu'ayb el-Arnāvūt Dāru İbn Kesir, Beyrūt, 1986, VI, s. 475.

er-Rāzī'nin Nişâbur'da hadis dinlediği ve naklettiği hocalarından İbrâhîm b. 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥamek el-Muğ̃isî (ö. 591-600/1195-1203), Nişâbur asıllı olup, el-Ḳādî Mu'ammer künyesi ile de bilinmektedir. El-Muğ̃isî, kadî'l-kudatlığa kadar yükselmiş bir fakihdir. Kaynaklarda, el-Muğ̃isî'nin hayatı hakkında sınırlı bilgi yer aldığı gibi ilmî faaliyetlerinden ve eserlerinden de bahsedilmektedir.¹⁰⁹

er-Razî'nin icazet aldığı ve kendisinden birden fazla hadis naklettiği hocalarından birisi de Ebū Sa'd Abdullah Ömer es-Şaffârdır. (ö. 594/1197)¹¹⁰ Onun hayatı hakkında da kısıtlı bilgiye sahibiz. Bununla birlikte onun Nişâburlu bir fakih olduğu bilinmektedir.¹¹¹

Ebū'l- Fethîsmā'il b. Muḥammed b. Muḥammed el-Fāşānî (ö. 599/1202), Merv yakınlarındaki Fāşān kasabasında doğmuştur. İbn-i Ḥacer (ö. 852/1449), el-Fāşānî'nin muhaddis ve Merv'in hatîbi olduğunu belirtir.¹¹² Ebū Sa'id b. es-Sem'ānî'den ve Bağdat'ta Ebū'l-Feth b. 'Abdî's-Sellām gibi âlimlerden icazet almıştır.¹¹³

Abdullah Muhammed b. Ebî'l- Meali Abdullah b. Mevhûb b. Cāmi' b. 'Abdūn es-Şūfî el-Bağdādî, İbnu'l-Bennā olarak da bilinir. 530/1135

¹⁰⁹ Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osman *ez-Zehebî, Tārîhu'l-İslām ve Vefeyātu'l-Meşāhir ve'l-'A'lām*, thk. Beşşâr 'Avvād Ma'rûf, Dāru'l-Ġarb'il-İslāmî, Beyrût, 2003, XII, s. 1165; Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Saïd b. ed-Dubeysî (ö.637/1239), *Zeylu TārîhiMedîneti's-Selām Bağdād*, thk. Beşşâr 'Avvād Ma'rûf, Dāru'l-Ġarbî'l-İslāmî, Beyrût, 2006, XII, s. 1235.

¹¹⁰ İbnu'd-Dubeysî, *Zeylu Tārîh*, IV, s. 333.

¹¹¹ Ebū 'Abdullah Muḥammed b. Muḥammed b. Abdulmelik b. el-Ensārî el-Evsî el-Marākeşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitābeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, thk. İhsân Abbās vd., Dāru'l-Ġarbî'l-İslāmî, Tunus, 2012, I, s. 487.

¹¹² İbn-i Ḥacer el-'Askalānî, *Tebşîru'l-Muntebih bi-Tahrîri'l-Muştebih*, thk. Muḥammed 'Alî en-Neccār, Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrût, III, s. 1148.

¹¹³ *ez-Zehebî, Tārîhu'l-İslām*, II, s. 505, 506.

Senesinde *Bağdat*'ta doğmuştur; ancak Şam, Mekke gibi pek çok şehre gidip buralarda ilim ile meşgul olmuş Hanefî mezhebi âlimlerindedir.¹¹⁴ Muhaddis ve Sufî olduğu bilinen İbnu'l-Bennâ; Ebû'l-Faḍl b. Nâşır, Ebû Bekr b. Ez-Zağvinî ve eş-Şehrezürî'den (ö. 687/1288) pek çok hadis rivayet etmiştir. Ayrıca Ebû Necîb es-Suhreverdi'nin (ö. 548/1163) müritlerinden olup, ondan tasavvuf eğitimi almıştır.¹¹⁵ Şam yakınlarındaki Kasyûn'daki Muzaferriyye Medresesinde ders vermiştir. er-Râzî Şam'da kendisinden hadis öğrenmiştir.¹¹⁶ 612/1215 senesinde Şam'da vefat etmiştir.

Ebû'l Yumni'l Kindî Zeyd b. Hasan el Bağdâdî, (520/1120) senesinde Bağdat'ta doğmuş ve (613/1216) tarihinde Şam'da vefat etmiştir. Döneminin önemli ilmî şahsiyetlerindedir. Devlet adamları tarafından itibar görmüş, onlara hocalık yapmış; hatta Ferrûḥ Şâh tarafından kendisine vezirlik görevi verilmiştir. Farklı ilimlerle meşgul olmuş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan birisi de kendisinden Şam'da hadis öğrenen Muzafer er-Razî'dir.¹¹⁷ el-Kindî, özellikle kıraat, Arap dili, edebiyat ve hadis ilimlerinde derinleşmiştir. Hanbeli mezhebine mensupken Hanefî mezhebine intikal etmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ 'İzzuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdur-Rahmân el-Huseynî, *Sılatu't-Tekmile li-vefeyati'n-Nakale*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarb'il-İslâmî, Beyrût, 2007, I, s. 174.

¹¹⁵ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman *ez-Zehebî, el-Muhtaşaru'l-Muhtâc İleyhi min Târîhi İbni'd-Dubeyşî*, nşr. Mustafa Cevâd, Maḥba'atu'l-Ma'arif, Bağdat, 1951, I, s. 61-62.

¹¹⁶ ed-Dāvüdü, *Ṭabakātu'l-Mufessirîn*, s. 86.

¹¹⁷ ed-Dāvüdü, *Ṭabakātu'l-Mufessirîn*, s. 86.

¹¹⁸ Ebû 'Abdullah Yâkût b. 'Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'* thk. İhsan 'Abbas, Dâru'l-Ğarb'il-İslâmî, Beyrût, 1993, III, s. 1330-1332.

el-Muvaffık Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudāme el-Mağdisī, (ö. 620/1223) Hanbeli mezhebinin önemli âlimlerindedir. Fıkıh, hadis, tefsir gibi pek çok alanda eser vermiştir. En meşhur eserleri *el-Muğnī ve el-Kāfī*'dir. Bağdat ve Şam gibi önemli ilim merkezlerinde dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Şam'da Hanbeli Camii'nde imamlık yapmıştır.¹¹⁹ Muzafer er-Razī, Şam'da bulunduğu dönemde, el-Mağdisī'den naklettiği hadisleri Cebel-i Qasyun'da bizzat kendisine okuduğunu belirtmektedir.¹²⁰

Ebū'l-Mecīd Muhammed b. Ahmed b. el-Huseyn b. Ahmed el-Şazvīnī (ö. 621-2/1225-6), er-Razī'nin hadis okuduğu ve kendisinden hadis naklettiği hocalarındandır.¹²¹ Kazvin'de dünyaya gelmiştir. Birçok âlimden ders almıştır. Rey, İsfahan, Bağdat, Musul, Şam ve Aksaray gibi pek çok şehirde bulunmuştur. Kadılık yapmış olup; fakih, Muhaddis, Sufi bir şahsiyettir. el-Beğavī'ye (ö. 516/1122) ait olan *Meālīmu't-Tenzīl ve Şerhu's-Sunne* adlı eserleri rivayet etmesi ile şöhret bulmuştur.¹²² Musul'da vefat eden el-Şazvīnī'nin mezhebi ile ilgili kaynaklarda malumata ulaşamamak da Şafii'lere ait bir eseri rivayet etmesi onun bu mezhebe mensubiyetini kanıtlar niteliktedir.

¹¹⁹ ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirīn*, s. 86. Şemsuddīn Muhammed b. Ahmed b. Osman *ez-Zehabī*, *Siyeru A'lamu'n-Nubelā*, thk. Komisyon, Müesseseti'r-Risāle, Beyrūt, 1996, XXII, s. 166-168.

¹²⁰ er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 41a, 43b.

¹²¹ er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 40b, 45a.

¹²² *ez-Zehabī*, *Siyeru A'lamu'n-Nubelā*, thk. Şu'ayb el-Arnāvūt, 1985, XXII, s. 249-250.

Ebū İřhaq İbrahīm b. el-Muzaffer b. Bernī el-Ħarbī (ö. 622/1256), Hanbeli Mezhebi âlimlerindendir. Baġdat'ta doġmuřtur. Musul ve Erbil'de ikamet etmiřtir. Musul'daki *Darū'l-Hadis*'te hocalık yapmıřtır.¹²³ er-Razī, el-Ħarbī'den burada hadis aldığını belirtmektedir.¹²⁴

er-Rāzī'nin kendilerinden hadis iřittiđi/okuduđu, naklettiđi diđer hocaları; Ķādī Celāluddīn Ħāmid b. Muġammed b. Ahmed el-Buġārī (ö. ?)¹²⁵ Ebū Sa'd Muhammed b. Ahmed b. Ali en-Nisabūrī (ö. ?)¹²⁶, Reřīduddīn Ebū Bekir b. Muhammed el-Vettār el-Buġārī (ö. ?) 'dir.¹²⁷

4.3. Öğrencileri

er-Rāzī, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Nitekim řam'da cami minberinde vaaz vermesi ve Aksaray'da müderrislik yapması onun birçok öğrencisi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte öğrencilerinden sadece Cemřid b. Yahūzā (ö.?) ve Muġammed b. 'Abdu'l-Kāfī el-Merāđī'nin (ö.?) isimleri bilinmektedir. Rāzī'nin *Ħucecu'l-Ķur'ān* ve *Mebāġisu't-Tefsīr* adlı eserinin sonunda yer alan icazet, bizzat er-Rāzī'nin el yazısıyla öğrencisi Yahūzā için kaleme alınmıştır.¹²⁸ Kaynaklarda onun hal tercümesi ile ilgili bir

¹²³ İbnu'l Mustevfi (ö. 637/1239), *Tārīhu Erbil*, thk. Sāmī es-řaġġār, Dāru'r-Reşid li'n-Neşr, Baġdat, 1980, I, s. 155, 157.

¹²⁴ er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 46b.

¹²⁵ er-Rāzī Buhara'da ondan hadis imla ettiğini söylemektedir. Bkz. er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 45.

¹²⁶ er-Rāzī'nin, Dımařġ'ta hadis okuduğu hocalarındandır. Bkz. er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 40a.

¹²⁷ er-Rāzī, *el-Ehille*, v. 55a.

¹²⁸ er-Rāzī, *Ħucecu'l-Ķur'ān*, s. 116; *er-Rāzī, Mebāġisu't-Tefsīr*, s. 335.

bilgi bulunmamaktadır. Kureşî'ye göre isminden dolayı Yahūzā Rum ya da Fars asıllı olabileceği gibi Yahudilik'ten İslam'a geçen bir şahıs olabilir.¹²⁹

Muhammed b. 'Abdu'l-Kāfi'nin er-Rāzī'nin öğrencisi olduğu yönünde elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte o *Hucecu'l-Kur'ān*'ın muharriri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu bilgi onun Muzafferiyeye Medresesi'ndeki er-Rāzī'nin öğrencilerinden biri olabileceğini göstermektedir. Maalesef Yahūzā gibi onun hakkında da tarihi kaynaklarda bir bilgiye ulaşamamıştır.

B. EBŪ'L-FADĀİL MUZAFFER er -RĀZĪ'NİN ESERLERİ

er-Rāzī, çoğu hacimli olmamakla birlikte çok sayıda eser kaleme almıştır. Eserlerinden bazılarında yüzeysel ve nakle dayalı bilgi vermekle yetinse de *Sırru'l-Esrār* ve *Mebāhisu't-Tefsīr* başta olmak üzere pek çoğu ilmî derinliği olan eserlerdir. Bunların kâhir ekseriyeti günümüze kadar ulaşmış olmasına rağmen, yalnızca isimlerini bilmekle yetindiğimiz eserleri de bulunmaktadır. Bunlarla ilgili herhangi bir nüshaya ulaşamamıştır. Bu nedenle farklı kaynaklarda bu eserler hakkında verilen malumatı paylaşmakla yetineceğiz.

Ona nispet edilen eserlerin bizzat künyelerinde müellifin isminin yazıyor olması eserlerin tesbitini kolaylaştırmıştır. Diğer taraftan ilgili eserlerin er-Rāzī'ye aidiyetine hükmedilirken iki hususa dikkat edilmiştir. Bunlardan ilki, ilgili eserin müellifin diğer çalışmalarında isminin

¹²⁹ er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsīr*, s. 23.

zikredilmesi; ikincisi ise bu eserden bahseden kaynakların bulunup, incelenmesidir.

Ḥucecu'l-Ḳur'ān adlı eserinin sonunda yer alan icazette, Muḫaffer er-Rāzī daha önce kaleme aldığı eserlerinin isimlerini şu şekilde zikretmiştir.¹³⁰

Bu eserler:

1. *Bezlu'l-Ḥabā fi Faḍli Âli'l-Abā*
2. *Fadâilu'l- Ḳur'ān*
3. *Kitābu'l- İstidrāk*
4. *Leṭāifu'l-Ḳur'ān*

Mebāḥisu't Tefsīr'i 630/1232 tarihinde kaleme alındığı halde *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*'da ismi zikredilmemiştir. Bundan dolayı *Ḥucecu'l-Ḳur'ān* kaleme alındıktan sonra bu eserin yazıldığı kanaatindeyiz. Bu eserlerden *Bezlu'l-Ḥabā* hariç diğerlerinin nüshaları bulunmaktadır. Her ne kadar *Bezlu'l-Ḥabā* adlı eserine ulaşılmasa da eserin er-Rāzī'ye aidiyetini kanıtlar niteliktedir. Zira *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*'da ismi zikredilen ve ulaşabildiğimiz eserlerin er-Rāzī'ye aidiyetinde şüphe olmaması, bu eserin aidiyetini de güçlendirmektedir.

er-Rāzī'ye nispeti güçlü olan diğer eserler ise şunlardır:

1. *Ezkāru'l-Ḳur'ān*
2. *Kitābu'l-Ehille fi Faḍli'l-Heylele*
3. *Kitābu Fer'i'ş-Şifāti fi Takrī' Nüfāti'ş-Şifāt*

¹³⁰ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 116.

4. *Kitābu'l-Hurūf*
5. *Kitābu Sırrı'l-Esrār Daḡı' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' Birri'l-Ebrār ve'l-Aḡrār ve Mani' Mine'l-Edrār*
6. *el-Maḡāmāt*
7. *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān fī 'Ali b. Ebī Ṭālib*
8. *Menāḡib-ı Ruḡi'l-Ḳuds Seyyidinā Cibril 'Aleyhi's-Selām*
9. *Muşkilātu'l-Ḳudūrī*
10. *en-Nāsiḡ ve'l-Mensūḡ fī'l-Eḡādīs*
11. *Risāle fī Lafzi'l-ḡayr fī Ḳur'ān*
12. *Risāle fī Munāzarati't-Ṭavil ve'l- Ḳasir*
13. *Şerḡu Muḡtasari'l-Ḳudūrī*
14. *Şerḡu Muşkilāti'l-Ḳudūrī*
15. *Zaḡiratu'l-Mulūk fī 'İlmi's-Sulūk*

Eserler, er-Rāzī'ye nispeti güçlü, şüpheli ve nispet edildiği halde ona ait olmayanlar şeklinde 3 grup şeklinde sınıflandırılmıştır. Araştırmamızın temel kaynağı olması sebebiyle ilk olarak *Hucecu'l-Ḳur'ān*'ın ismi ve nüshalarına değinildikten sonra kapsamı hakkında detaylı bilgi verilecektir. Diğer eserler ise buldukları grup içerisinde alfabetik sıraya göre kısaca ele alınacaktır.

1. er-Rāzī'ye Nispeti Güçlü Eserler

1.1. Kitābu Huceci'l-Ḳur'ān

Müellifin hayatı hakkındaki sınırlı malumatın aksine, eserin ismi ve sahihliği noktasında bizi daha sağlıklı tespitlere götürecek yeterli bilgi bulunmaktadır. *Hucecu'l-Ḳur'ān*'ın elimize ulaşan iki el yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan ilki 'Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye' de 29309[⊖] numarası ile kayıtlı yazma nüshasıdır.¹³¹

Bu yazma nüshası şu cümlelerle başlamaktadır;

“Büyük imam, yüce üstad, ilmi ile âlim; faziletli, kâmil, doğruluk yoluna giden zâhid; muhakkik, müctehid, milletin ve dininin dolunayı; İslam ve Müslümanların hücceti, Resul ve Nebîler'in vârisi, imamların imamı, ümmetinin büyük önderi, sünnetin destekçisi, bidatin önleyicisi, şeriatın yardımcısı, müfessirlerin efendisi, muhaddislerin sultanı, manaların sahibi ikinci Numan; er-Rāzī Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el-Muhtâr er-Rāzī el-Ḥanefî, Allah Müslümanları onun uzun ömrüyle memnun etsin, dedi ki...”

Şu cümlelerle bitmektedir: *“Böylece ne evlat ne de mal-mülkün fayda vermediği azap günü olan kıyamet gününde Allah'a selim kalple gelenlerden olmayı temenni ederim.”*¹³²

¹³¹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 29309 ⊖, v. 1-50.

¹³² Yukarıda zikredilen ilk ibare, eserin muharririne aittir. Zira diğer yazma nüshada bu ibare yer almamaktadır.

Elimizdeki matbu nüsha dâhil olmak üzere bütün baskılarda bu nüsha esas alınmıştır.

Eserin ikinci yazma nüshası da Dâru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'dedir.¹³³ Bu Eserin bu nüshası şu cümlelerle başlamaktadır;

“Beni Kur’ân ilmi ile uğraşanlardan kıldığı, dalâlet ve şüphe ehlerinden kılmadığı için Allah’a hamdolsun. Salât hesap gününün şefaâtçisi Hz. Muhammed (s.a.v)’e, ev halkına ve akıl sahibi arkadaşları ile kitap, mihrap ve savaş ehline salât olsun. Ve sonra; Allah, Kerîm ve Azîm olan Kur’ân’ı mü’minlere hidayet, tezkire; muhsinlere tefekkür ve müjde olarak indirmiştir. O bizlere, ayetlerini ve sözlerini tefekkür, tedebbür etmeyi emretti...”

Şu cümle ile bitmektedir: *“...Böylece ne evlat ne de mal-mülkün fayda vermediği azap günü olan kıyamet gününde Allah’a selim kalple gelenlerden olmayı temenni ederim.”*

Eserin ilk tahkik ve neşri, 1900 yılında el-Ezherî (ö. 1956) tarafından gerçekleştirip bilim dünyasına kazandırılmıştır.¹³⁴ Farklı tarihlerde yapılan neşirlerin tamamı, el-Ezherî'nin yapmış olduğu neşr esas alınarak yapılmıştır. İncelememizde esas aldığımız nüsha el-Ezherî tarafından tahkik

¹³³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur’ân*, Dâru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳâhire, Kayıt No: 349, v. 1-48. Ayrıca *Hucecu'l-Kur’ân*'ın; 1900, 1901, 1920, 1934, 1982, 1986, 2008 ve 2016 yıllarında yapılmış sekiz adet neşri bulunmaktadır. Eserin matbu bir nüshası da İstanbul Millet Kütüphanesi'ndeki Carullah Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

¹³⁴ er-Râzî, *Kitābu Huceci'l-Kur’ân*, thk. Ahmed ‘Umer el-Maḥmaşānî el-Ezherî, Matbaatu'l-Mevsūat, y.y.y. 1900. (Bu nüsha Dâru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'deki Muḥammed ‘Abduh Koleksiyonu'nda 88↵ numarası ile kayıtlıdır.)

edilen ve 1986 yılında neşredilen nüshadır.¹³⁵ el-Ezherî, kitabın el yazmasını Hideviyye Kütüphanesi'nde bulduğunu ve hemen istinsah ettiğini belirtmektedir.¹³⁶ el-Ezherî, eserin yazma nüshası hakkında ise herhangi bir bilgi vermemektedir.

Hucecu'l-Ḳur'ân'ın ismi, yazım tarihi ve yeri ile ilgili bilgiler, eserin sonunda yer alan kâtibin hâtimesi ile icazet belgesinde¹³⁷ mevcuttur.

“Bu eseri, Allah'ın en aciz ve en hakir kullarından Muḥammed b. ‘Abdu'l-Kâfi el-Merâğî, Çarşamba günü mübarek Rebiu'l-Âḥir ayının son 10. gününde 630'da Aksaray'daki (Allah onu, cennetine koysun. Allah'ın rıdvânı ve mağfireti ile kuşattığı merhum) Emîr Muḫafferuddîn Medresesi'nde tamamlamıştır. Bu eserin yazarına, kâtibine ve sahibine mağfiret olsun... Hucecu'l-Ḳur'ân, Fadâilu'l-Ḳur'ân, Leṭâifu'l-Ḳur'ân, el-İstidrâk ve Bezlu'l-Ḥabâ fî Faḍli Âli'l-'Abâ adıyla tasnif ettiğim bu kitapları büyük imam, âlim, fazıl, sâlih , dinin kemâli, İslam'ın güzelliği, âlimlerin ve fazılların en şerefli olan Cemşîd b. Yahûza (Allah onu daima muvaffak kılsın) 631 senesinin Zilkade ayında Aksaray'daki Muḫafferiyye Medresesi'nde harekeli olarak doğru bir şekilde anlamış ve Allah'ın rahmetine muhtaç olan Aḫmed b. Muḫaffer b. Muḫtâr er-Râzî'ye, okumuştur.

¹³⁵ er-Râzî, *Kitābu Huceci'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed ‘Umer el-Meḫmaşânî el-Ezherî, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1986.

¹³⁶ “...Bu önemli kitabı Mısır'ın el-Hideviyye Kütüphanesinde araştırırken buldum. Kitap saklanmış bir inci gibiydi; onu hemen istinsah edip baskıya verdim...” (Bkz. er-Râzî, *Kitābu Huceci'l-Ḳur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 5.)

¹³⁷ İcâzet belgesi bizzat er-Râzî tarafından kaleme alınmıştır. Nitekim el-Ezherî de icâzet belgesinin müellif tarafından yazıldığını doğrulamaktadır. (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 5.)

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, onun Resûlü'ne ve Âl'ine salâtu selam olsun."¹³⁸

Görüldüğü üzere eser, 630/1232 senesinde kaleme alınmış ve ismi bizzat müellif tarafından *Hucecu'l-Ḳur'ân* olarak belirlenmiştir. Eseri 1920 ve 1934 yıllarındaki baskılarında, *Hucecu'l-Ḳur'ân li Cemî'i Ehli'l-Mile'l ve'l-Edyân* şeklinde isimlendirilmiştir. Kanaatimizce bu isimlendirmede; Râzî'nin, eserin 29. bölümünde Hristiyan ve Yahudilerin getirdikleri delillerini nakletmesi ve eserin sonunda geçen, "Sonuç olarak bütün inanç ve dinlerin Ḳur'ân delillerini aktardık..." ifadesi etkili olmuştur. Bu iki baskının dışında diğer baskıların tamamında eserin ismi *Kitābu Huceci'l-Ḳur'ân* olarak geçmektedir.¹³⁹

Hucecu'l-Ḳur'ân'ın sahihliği konusunda; müellifin eserlerinin tahkik ve incelemesini yapan muhakkikler ile bazı tabakât ve terâcim kitapları¹⁴⁰ dışında diğer kaynaklarda bilgi verilmemiştir. Ancak; gerek *Hucecu'l-*

¹³⁸ er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*, s. 116.

¹³⁹ Çalışmamızda, hem kitabın bizzat yazar tarafından verilen ismi olması sebebiyle, hem de metindeki akıcılığı sağlamak için "*Hucecu'l-Ḳur'ân*" ismi tercih edilmiştir.

¹⁴⁰ Eserin içeriği ile ilgili bilgi, yalnızca er-Râzî'nin *Mâ Nezele mine'l-Ḳur'ân* adlı eserinin muhakkiki Ḥaseneyn tarafından verilmektedir. (Bkz. Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muzaffer b. Muḥtâr er-Râzî, *Mâ Nezelemine'l-Ḳur'ân fi 'Alî b. Ebî Ṭâlib*, thk. Ḥaseneyn el-Müsevî el-Muḥarram, Muhakkik'in Mukaddimesi, Mektebetu'l-'Abbasiyye el-Muḥaddese, Kerbelâ, 2013, s. 17-18.)

(Eseri, "*Hucecu'l-Ḳur'ân*" adıyla zikreden çalışmalar için bkz. Carl Brokelman, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; 'Abdu't-Tevvâb, *Ṣelâsetu Kutub*, s. 118; Şâlihiyye, *el-Mu'cemu's-Şâmil*, III, s. 6; ez-Zirikli, *el-A'lam*, I, s. 218; er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8; Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25. *Hucecu'l-Ḳur'ân li Cemii Ehli'l-Milel ve'l-Edyan* adıyla zikreden eserler için bkz. 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, s. 65-66; 'Alî b. 'Âmir "en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ fi'l-Eḥâdis", I, s. 20; Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, II, s. 158; Lecnetu'l-'İlmîyye fi Muesseseti'l-İmâm aş-Şâdık, *Mevsû'atu Ṭabakâti'l-Fuḳahâ'*, Dâru'l-Eḍvâ', Beyrût, 1999, VII, s. 35; er-Râzî, *Mâ Nezele mine'l-Ḳur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 15, 17.)

*Qur'ân'*da eserin ismi ve müellifi hakkında doğrudan bilgi verilmesi ve icâzesinde ismini zikrettiği kitaplarıyla karşılaştırılması neticesinde eserin yazara nispet edilmesinde şüpheye yer olmadığı görülmektedir. Zira *Hucecu'l-Qur'ân'*ın müstensihi Muhammed b. 'Abdu'l-Kâfî el-Merâğî'ye ait girizgâh aynı şekilde *Leṭâifu'l-Qur'ân'*da da bulunmaktadır.¹⁴¹ *Hucecu'l-Qur'ân'*da yer alan icâze ile *Mebahisü't Tefsir'*in sonunda yer alan icâze ve burada müellife nispet edilen bilgiler aynıdır.¹⁴² Ayrıca er-Râzî'nin diğer eserlerindeki üslup ve tertibe bakıldığında bu eserlerle *Hucecu'l-Qur'ân* arasında birçok benzerliğin bulunduğu da görülmektedir.

“*Mā Nezele mine'l-Qur'ân fî 'Ali b. Ebî Tâlib*” adlı eserinde er-Râzî, Hz. Ali hakkında indiğini düşündüğü ayetleri, tıpkı *Hucecu'l-Qur'ân'*da olduğu gibi herhangi bir yoruma başvurmaksızın nakletmiştir. Hatta ayetlerin, Hz. Ali ile hangi bağlamda ilişkili olduğuna dahi değinmemiştir. Bu çerçevede bahsedilecek bir diğer eser de *en-Nâsih ve'l Mensûh fi'l-Eḥadîs'*dir.¹⁴³ Eserde er-Râzî, nesh konusu ile ilişkili gördüğü ayet ve hadisleri nakletmekle yetinmiştir. *Zaḥîratu'l-Mulûk fî İlmi's-Sulûk'*de er-Râzî, ele aldığı farklı kavramları ayetlerle delillendirme yoluna gitmiştir. Bu delillendirmede, *Hucecu'l-Qur'ân'*ın üslubuna benzer bir şekilde ayetin tamamını nakletmek

¹⁴¹ er-Râzî, *Leṭâifu'l-Qur'ân*, s. 13.

¹⁴²(Geniş bilgi için bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Qur'ân*, s. 116; er-Râzî, *Mebahisü't Tefsir*, s. 335.)

¹⁴³ Konunun anlatımında ve delillerin kullanımında izlenen yöntem bakıldığında, *Hucecu'l-Qur'ân* ile büyük oranda bir benzerliğin olduğu gözlemlenmektedir. Zira eserde ele alınan konu yalnızca iddia edilen ayet ve hadislerin nakledilmesi suretiyle ele alınmaktadır. Sadece eserin bazı bölümlerinde ilave mahiyetinde “bazıları...dedi” şeklinde bir cümlelik açıklamada bulunduğu görülmektedir. Mesela “Bazıları bütün bunların bir açıklama olup nesh olmadığını söyledi. Allah bilir.” (Bkz. *en-Nasih ve'l Mensuh*, I, s. 226; II, 433.)

yerine ilgili gördüğü kısmı zikretmekle yetinmiştir.¹⁴⁴ Benzer bir üslup *Fadāilu'l-Ḳur'ān*¹⁴⁵ ve *Leṭāifu'l-Ḳur'ān*'da¹⁴⁶ da görülmektedir. Müfessir yönünün ağır basması sebebiyle kaleme aldığı eserlerin çoğunun ortak özelliği, konuların ayetler merkeze alınarak işlenmesidir. Ayrıca eserlerinin diğer bir özelliği üslubundaki sadeliktir. *Hucecu'l-Ḳur'ān*' ise yukarıda belirtilen özelliklerin tamamına sahiptir.

Eserin kapsamı ve muhtevasına incelendiğinde; *Hucecu'l-Ḳur'ān*, genel itibariyle İslam fırkalarının Kur'ân ve hadislerden getirdikleri itikâdî delilleri konu edinir. Eser, 'mîlel-nihal' türü eserlerden olmamakla birlikte daha öncede belirtildiği gibi yirmi dokuzuncu bölümde Hristiyan ve Yahudiler'in delillerine de kısaca değinmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Bu hususu bir örnekle açıklamamız gerekirse; *Zaḥīratü'l-Mulūk*'de 'Allah'ın kalpleri mühürlemesi' mevzusunda Kur'ân'ın; Â'raf, Yunus, Nahl, Rum, Muhammed, Münâfikun, Mü'min ve Tevbe Sureleri'nden ayetleri delil olarak göstermektedir. Ancak bu ayetleri naklederken bazılarını olduğu gibi naklederken; diğer ayetlerin ise konu ile ilgili bölümlerini vermekle yetinmektedir. Müellif, A'raf, 7/100. ayeti; (وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ) şekilde naklederken ayetin orijinal metni ise şöyledir:

(أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرْتُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ)

(Bkz. er-Rāzī, *Zehiratü'l Mülük*, s. 29-30.) er-Rāzī, yukarıda zikredilen ayetlerin aynısını *Hucecu'l-Ḳur'ān*'da, Cebriye'nin 'kalplerin dönüştürülmesi' konusundaki delillerinden bahsederken kullanmaktadır. A'raf, 7/100 (وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ), Yunus, 10/74 (كَذَلِكَ نَطْبَعُ), Mü'min, 40/35 (عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ), (كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُنْكَرٍ جَبَّارٍ). Bu vb. örnekler göstermektedir ki, iki eserde nakledilen ayetlerin iktibasında neredeyse aynı yöntem kullanılmaktadır. Bkz. er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, s. 23-25.

¹⁴⁵ er-Rāzī, *Fadāilu'l-Ḳur'ān*, v. 12b-16a.

¹⁴⁶ er-Rāzī, *Leṭāifu'l-Ḳur'ān*, s. 18-73.

¹⁴⁷ Bu iki konu başlığını diğer başlıklardan farklı olarak numaralandırmadan vermektedir. Müellif, ayrı bir bâb açacak kadar kapsamlı bir şekilde Hristiyan ve Yahudiler'in delillerini nakletme yoluna gitmemiştir. Hristiyan ve Yahudiler'in delil olarak sunduğu toplam 11 ayeti nakletmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, s. 107.)

Müellif, “maksadımız mutekaddimûn ve muteahhirûn kelamcılarının aklı delillerini sunmak değil...”¹⁴⁸ sözüyle eserin kapsamını sınırlandırmıştır. Bu yönüyle *Hucecu'l-Şur'ân* klasik bir kelim veya makâlât kitabında olduğu gibi fırkaların aklı argümanlarının sıralandığı bir eser hüviyetinde değildir. Aksine fırkaların çeşitli konular hakkında getirdikleri 1252 ayet ve 40 hadis delilinin nakledildiği bir eserdir.

Bizzat müellif tarafından 30 ana başlığa ayrılan eser; dokuzuncu bölüm dışarıda tutulursa, fırkaların tasnif edildiği on birinci bölüme kadar olan kısım birinci bölüm, genel kelimî konulardaki delillerin sunulduğu son yirmi bir bölüm de ikinci bölüm olmak üzere iki bölümde incelenebilir.

Müellif öncelikle 8 ana fırkanın delillerini müstakil bölümler halinde nakletmektedir. Eserin mezhepler tarihi içerisinde ele alınmasını sağlayan en önemli bölümü burasıdır. Zira ikinci bölüm ‘Hristiyan ve yahudilerin delilleri’ başlığı hariç tamamen konu merkezli bir anlatıma sahiptir ve bir kelâm kitabı formatındadır. Eserde her fırka, muarızı olduğu fırka ile ardışık gelecek şekilde tasnif edilmiştir.¹⁴⁹

İlk bölümde, Ehl-i Tevhid’in Allah’ın birliğini ispat için getirdiği ayete yer verilmektedir.¹⁵⁰

İkinci bölümde, Cebriye’nin görüşleri yer almaktadır.¹⁵¹ Bu bölüm, on beş alt başlığa ayrılmaktadır. Bu başlıklarda Cebriye’nin irade ve güç

¹⁴⁸ er-Râzi, *Hucecu'l-Şur'ân*, s. 8.

¹⁴⁹ er-Râzi, *Hucecu'l-Şur'ân*, s. 8.

¹⁵⁰ er-Râzi, *Hucecu'l-Şur'ân*, s. 16.

yetirebilme, Allah'ın hidayetinin nefyi, dalâletin ispatı, kalplerin çevrilmesi, akıl çelme/yoldan çıkarma, Allah'ın yazısı, Allah'ın izni, yaratma, kader, her şeyin Allah'tan olması gibi konularda getirdikleri deliller nakledilmektedir. Müellif -sadece bu bölüme mahsus olarak- muhtelif konulardan sonra yeni bir başlık açarak zikrettiği ayetlerde kapalı gördüğü ifadelere kelime tefsiri diyebileceğimiz kısa açıklamalar yapmaktadır.¹⁵² Son olarak Allah'ın insanların kaderlerini takdir etmesi meselesi ile ilgili 3 adet hadis nakletmektedir.¹⁵³ Bölümde yer alan ayet sayısı 225'tir.

Üçüncü bölümde, Kaderiye'nin; kader, güç yetirebilme,¹⁵⁴ dalâlet ve hidayetinin nefyi,¹⁵⁵ küfür ve isyanın şeytanının yoldan çıkarması ile meydana gelmesi,¹⁵⁶ zulmün kullara izafe edilmesi ve Allah Teâlâ'dan nefyi, fiillerin kâfirlere izafe edilmesi,¹⁵⁷ fiillerin kulun kendisine izafe edilmesi,¹⁵⁸ kulun fiillerinin tesiri¹⁵⁹ konularındaki delillerini içeren on alt başlıktan oluşmaktadır. Müellif bu konular dışında 'aynı şekilde Kaderiye'nin delilleri' başlığı altında yedi ayet nakletmektedir. Son olarak çocuğun hangi inanç

¹⁵¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 17.

¹⁵² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 19-34.

¹⁵³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 35.

¹⁵⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 36.

¹⁵⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 37-38.

¹⁵⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 39.

¹⁵⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 40-41.

¹⁵⁸ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 41-42.

¹⁵⁹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 42.

üzere doğduğu ile ilgili 2 adet hadis ilave etmektedir.¹⁶⁰ Bu bölümde geçen ayet sayısı 120'dir.

Dördüncü bölüm, Mürcie'nin delillerini içeren on fasıldan oluşmaktadır. Bu fasıllarda Mürcie'nin; büyük günah işleyen Müslüman ve mü'min olması, büyük günah işleyenin bağışlanmayı hak etmesi,¹⁶¹ büyük günah işleyenin merhameti ve cenneti hak etmesi,¹⁶² büyük günah işleyenin melekler ile Peygamberlerin dualarına dâhil olması, vaid'e büyük günah işleyen değil kâfirin muhatap olması,¹⁶³ büyük günah işleyenin Allah'ın va'dini hak etmesi,¹⁶⁴ büyük günah işleyen kişi üzerinde şeytanın bir hâkimiyetinin olmaması ve reca'¹⁶⁵ konularındaki delilleri yer almaktadır. Müellif, son başlıkta büyük günah işleyen kişinin kıyametteki durumu ile ilgili 5 adet hadise,¹⁶⁶ toplamda 81 ayete değinmektedir.

Beşinci bölümde ise Vaidiye'nin delillerini ele almaktadır. Beş fasıldan oluşan bu bölüm, büyük günah işleyen mü'min olmaması, büyük günah işleyenin vaid'e müstahak olması, cehennem azabını hak etmesi ve vaid'e ebedi olarak müstahak olması¹⁶⁷ konularındaki delilleri içermektedir.

¹⁶⁰ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 43.

¹⁶¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 44.

¹⁶² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 45.

¹⁶³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 46.

¹⁶⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 47-48.

¹⁶⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 48.

¹⁶⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 49.

¹⁶⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 50-53.

Bölümün tamamında 53 ayete yer veren er-Râzî, son başlıkta ise büyük günah işleyenin mü'min olmaması konusunda 5 hadis nakletmektedir.¹⁶⁸

Altıncı bölüm, yedi başlıkta Sifâtiyenin delillerinden oluşmaktadır. Allah'a cihet atfedilmesi,¹⁶⁹ Allah'a yüz, göz, el izafe edilmesi¹⁷⁰ konularında nakledilen ayetler haricinde Allah'a atfedilen diğer sıfatlar başlığıyla beşinci fasılda da muhtelif ayetler nakledilmektedir. Ayrıca fırkalarla ilgili diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölüm sonunda konuya delil teşkil ettiği düşünülen 4 adet hadis rivayet edilmektedir. Bölümde toplam 89 ayet zikredilmektedir.¹⁷¹

Yedinci bölüm, Cehmiye'nin; Allah'ın belirli bir cihetten nefyi, Allah'ın zatî yakınlığı, Allah'ın zatî olarak her fert ile beraber olması, Allah'ın bir mekânda olması¹⁷² konularını içeren beş fasıldan oluşmaktadır. Son kısımda, Allah'ın kullarına yakınlığı konusunda vârid olan üç hadis vardır. Bu bölümdeki toplam ayet sayısı ise 27'dir.

Müellif, sekizinci bölümde Şia'nın delillerini nakletmektedir. Diğer fırkalarla kıyaslandığında Şia'nın az sayıda deliline yer verilmektedir. Yalnızca sahabenin icma'ı ve Hz. Ali'nin imâmeti¹⁷³ konularındaki deliller nakledilmektedir. Ayrıca bu bölümde herhangi bir hadis rivayet edilmemekte yalnızca 9 ayet verilmektedir.

¹⁶⁸ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 53.

¹⁶⁹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 54-56.

¹⁷⁰ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 57-58.

¹⁷¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 58-59.

¹⁷² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 60-62.

¹⁷³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 63-64.

er-Rāzī dokuzuncu bölümde herhangi bir fırka adı vermeksizin icma'ı hüccet kabul edenlerin delillerini nakletmektedir. Bölüm, icma'ın delil olması sahabenin fazileti, üç halifenin hilafetinin sahihliği konularında 20 ayet içeren dört kısımdan oluşmaktadır.¹⁷⁴ Ayrıca son kısımda 'Hulefa-ı Râşidîn'e itaat', 'Kırtas' ve 'Fırka-ı Naciye' ile ilgili 4 hadisi, sahabenin fazileti ve icma'ın delil olması bağlamında nakletmektedir.¹⁷⁵

Onuncu bölüm, Haricîler'in; tahkimin geçersizliği, imâmetin zorunlu olmaması, imama karşı çıkmanın imkânı,¹⁷⁶ peygamberlerin küfrünün imkânı,¹⁷⁷ peygamberlerin zulmetmesinin imkânı, peygamberlerin isyankâr/günahkâr olmasının imkânı,¹⁷⁸ şeytanın yolunu tutmalarının imkânı, Allah'tan başkasından korkmalarının imkânı,¹⁷⁹ peygamberleri öldürmenin imkânı, başkaları için mümkün olan şeylerin peygamberler içinde mümkün olması¹⁸⁰ konularındaki delillerini içeren on kısımdan oluşmaktadır. Ayrıca üçüncü fasılda imama karşı çıkmanın imkânı başlığı altında bir hadis yer almaktadır. Bölümün tamamında 107 ayet geçmektedir.

er-Rāzī, on birinci bölümden itibaren fırka ismi zikretmeksizin muhtelif konuları farklı bölümlere ayırarak, bu konulardaki delilleri nakletmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu bölüm daha çok bir kelam kitabı mahiyetindedir.

¹⁷⁴ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 65-67.

¹⁷⁵ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 67.

¹⁷⁶ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 68.

¹⁷⁷ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 69-70.

¹⁷⁸ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 70-71.

¹⁷⁹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 72-73.

¹⁸⁰ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 73-74.

On birinci bölüm, 'Halku'l-Kur'ân' meselesi ile ilgili olup, Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmayıp Allah'ın kelâmı olduğunu iddia edenlerin delilleri nakledilmektedir. Üç kısımdan oluşan bu bölümde, Allah Teâlâ'nın kelâmının ses ve harf olması,¹⁸¹ Allah'tan işitilenin yalnızca bir mana olmayıp, Allah'ın kelâmının bizatihi aynısı olması; Kur'ân'ın ezeliği¹⁸² konuları ele alınmakta olup 28 ayet kullanılmaktadır.

On ikinci bölümde müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu iddia edenlerin delillerini vermektedir. Dört kısımdan oluşan bölüm, yaratma, Allah'ın yapması /kılması, hudûs, Kur'ân-ı Kerîm'in Allah Teâlâ'nın kelâmı olmaması¹⁸³ konularını içermekte olup toplamda 16 ayet kullanılmaktadır.

On üçüncü bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. Bu bölüm, Ru'yetullah'ın Cennet'te gerçekleşeceğini savunanların delillerini içermektedir. Bu kapsamda, Allah'a kavuşma, Allah'a bakma ve O'nu görmenin mümkün olması konularındaki deliller verilmekte olup 25 ayet nakledilmektedir.¹⁸⁴

On dördüncü bölüm, Ru'yetullah'ı reddedenlerin delillerini içeren 5 ayetin zikredildiği tek fasıldan oluşmaktadır.¹⁸⁵

On beşinci bölüm, imanın söz, amel ve akit olduğunu iddia edenlerin delillerini içeren tek kısımdan oluşmaktadır.¹⁸⁶ Bu bölümde 8 ayet doğrudan zikredilirken toplam 76 ayetin varlığına işaret edilmektedir.

¹⁸¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 75.

¹⁸² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 76.

¹⁸³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 77-78.

¹⁸⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 79-80.

¹⁸⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 81

On altıncı bölüm; imanın, amelsiz ve niyetsiz sözden ibaret olduğunu iddia edenlerin delillerini içermekte olup tek kısımda toplam 5 ayetten müteşekkildir.¹⁸⁷

On yedinci bölümde; İman'ın kalp ile tasdik olduğunu iddia edenlerin delilleri tek kısımda ele alınmakta ve toplam 5 ayet vardır.¹⁸⁸

On sekizinci bölümde; İman ve İslam'ın aynı şey olduğunu iddia edenlerin delillerini içeren 4 ayet nakledilmektedir.¹⁸⁹

On dokuzuncu bölümde; İman ve İslam'ın ayrı şey olduğunu iddia edenlerin delilleri verilmekte ve tek kısımda toplam 3 ayet zikredilmektedir.¹⁹⁰

Yirminci bölümde; İman'ın artıp eksileceğini iddia edenlerin delillerini 6 ayette toplayan tek kısımdan ibarettir.¹⁹¹

Yirmi birinci bölümde; Küfre rıza göstermenin küfür olmadığını iddia edenlerin delilleri tek kısımda ele alınmakta ve toplam 3 ayete yer verilmektedir.¹⁹²

Yirmi ikinci bölümde; Cennet'in amellerin karşılığı olduğunu iddia edenlerin delilleri olarak tek başlıkta toplam 19 ayet zikredilmektedir.¹⁹³

¹⁸⁶ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 82.

¹⁸⁷ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 83.

¹⁸⁸ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 84.

¹⁸⁹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 85.

¹⁹⁰ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 86.

¹⁹¹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 87.

¹⁹² er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 88.

¹⁹³ er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ān*, s. 88.

Yirmi üçüncü bölüm; Cennet'in Allah Teâlâ'nın lütuf ve ihsanı olduğunu iddia edenlerin delillerini içermektedir. Ayrıca Cennet'in lütuf ve amellerin karşılığı olduğunu söyleyenlerin delilleri¹⁹⁴ şeklinde numarasız bir başlığın daha açıldığı görülmektedir. Bu bölümde toplam 9 ayet vardır.

Yirmi dördüncü bölümde; Allah'ın güç yetirilemeyen şeyi emretmesinin (Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk) mümkün olduğunu iddia edenlerin delilleri yer alır.¹⁹⁵ Bir kısımda toplam 7 ayet bulunmaktadır.

Yirmi beşinci bölüm; Allah'ın güç yetirilemeyen şeyi emretmesinin mümkün olmadığını iddia edenlerin delillerini içermektedir.¹⁹⁶ Tek kısımda toplam 7 ayet vardır.

Yirmi altıncı bölüm; Allah'ın güç yetirilemeyen şeyi emretmesinin mümkün olmadığını iddia edenlerin delillerine ayrılmıştır.¹⁹⁷ Bu bölümde toplam 7 ayet yer alır.

Müellif, önceki bölümlerin aksine yirmi yedinci bölümde muhtelif konuları aynı başlık altında toplamıştır. Bu bölümde, Cennet ve Cehennem'in hâlihazırda yaratılmış olduğunu iddia edenlerin delilleri ayrı bir başlıkta toplanmakta ve delil olarak bazı ayetler zikredildikten sonra bir de hadise yer vermektedir.¹⁹⁸ Bu konudan sonra Cennet ve Cehennem'in içindeki insanlarla birlikte fâni olduğunu iddia edenlerin delilleri farklı bir

¹⁹⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 90.

¹⁹⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 90.

¹⁹⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 91.

¹⁹⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 92.

¹⁹⁸ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 94.

kısımda nakledilmektedir.¹⁹⁹ Bunun devamı niteliğinde birer ayet ile Cennet ve Cehennem'in ebediliği ve ebediliğin belirlenmiş olduğunu iddia edenlerin delilleri yer almaktadır.²⁰⁰ Bir diğer kısımda şefaatin olmadığını iddia edenler başlığı altında şefaatin olduğunu iddia edenlerle olmadığını iddia edenlerin delilleri birlikte verilmektedir.²⁰¹ Son konu başlığında eşyanın var olmadan önce Allah'ın onu bilmediğini iddia edenlerin delilleri nakledilmektedir.²⁰² Bu bölümde toplam 40 ayet vardır.

Yirmi sekizinci bölümde, âlemin yok olacağını söyleyenlerin delilleri başlığı altında, Peygamberlerin Cehenneme gireceği ve girmeyeceğini iddia edenlerin delilleri verilmektedir.²⁰³ Toplam 6 ayet bulunmaktadır.

Yirmi dokuzuncu bölüm, 12 kısımdan oluşmaktadır. Yirmi yedinci bölümde takip edilen üsluba benzer bir şekilde muhtelif konulardaki deliller bir bölümde toplanmıştır. İlk kısımda, kabir azabını kabul edenler ile reddedenlerin delilleri²⁰⁴, ikinci kısımda, hakikat bilgisinin sem'i olduğunu söyleyenler ile hakikat bilgisinin aklî ve sem'i olduğunu iddia edenlerin delilleri verilmektedir.²⁰⁵ Üçüncü kısımda, aynı başlık içerisinde öldürülen kişinin eceli ile öldüğü, öldürülen kişinin ecelinin kesildiği, cedelin mekruhluğu ile cedelin caiz olduğunu iddia edenlerin delilleri bir arada verilmektedir. Son olarak nesebin muteber olduğunu söyleyenler ile nesebin

¹⁹⁹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 94-95.

²⁰⁰ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 95.

²⁰¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 95.

²⁰² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 96.

²⁰³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 97.

²⁰⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 98.

²⁰⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 99.

muteber olmadığını söyleyenlerin delilleri verilmektedir.²⁰⁶ Dördüncü kısımda; aynı başlık içerisinde, peygamberlerin babalarının mü'min olduğunu iddia edenler ile kâfir olduğunu iddia edenlerin delilleri;²⁰⁷ beşinci kısımda, meleklerin insanlardan daha hayırlı olduğunu söyleyenlerin delilleri ile insanoğlunun meleklerden daha üstün olduğunu iddia edenlerin delilleri;²⁰⁸ altıncı kısımda, aynı başlık altında, isim ve müsemmanın bir olduğunu iddia edenlerin delilleri ile farklılığını iddia edenlerin delilleri²⁰⁹; yedinci kısımda ma'dumun bir şey olduğunu söyleyenlerin delilleri başlığı altında muhtelif konular ele alınmaktadır. Bu bağlamda, ma'dumun bir şey olduğunu ve bir şey olmadığını söyleyenlerin delilleri, müstahil ma'dumun varlığının malum olduğunu ve olmadığını söyleyenlerin delilleri; saidin şâkî, şâkînin de said olmayacağını söyleyenlerin delilleri verilmektedir.²¹⁰ Sekizinci kısımda, sözde genişlik caizdir yalan olamaz diyenlerin delillerine değinilirken²¹¹ dokuzuncu kısımda, muhtelif konular bir başlık altında toplanmaktadır. Bu kısım, Allah Teâlâ'nın 'لعل' kelimesini kullanmasının kesinlik ifade edip etmediği, sabitin ispatının imkânsız olmaması, mutlağın kâmile insiraf edilememesi, mutlağın mukayyede hamledilememesi, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının muhkem olması, tüm ayetlerinin müteşabih olması, bazı ayetlerin muhkem, bazılarının ise müteşabih olması konularındaki

²⁰⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 99-100.

²⁰⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 100.

²⁰⁸ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 100-101.

²⁰⁹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 101.

²¹⁰ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 102.

²¹¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 103.

delillerden bahsedilmektedir.²¹² Onuncu kısımdaki konular, doğrudan birbiri ile ilişkili değildir. Farklı konular bir başlık altında ele alınmaktadır. Bu başlık, Kitap ve Sünnet'e aykırı icma'ın caiz olmaması, sihrin hayâlden ibaret olması, Allah'ın kelimelerinin/sözünün tam olması, Allah'ın kelimelerinin tükenmemesi, Allah'ın zatının bilinmemesi, Allah'tan başkasının istiksarının caiz olması, Hz. Muhammed'in peygamberlerin en üstünü olması, Hz. İbrâhim'in peygamberlerin en üstünü olması, peygamberler arasında üstünlüğün olmaması, peygamberler arasında üstünlüğün olması, içtihad ve kıyasın hak olması, içtihadın batıl olması, günahın tevbe ile ortadan kalkması, hâlihazırdaki maymun ve domuzların, maymun ve domuza çevrilenlerin neslinden olması, vav (و) harfinin bir terkip ifade etmemesi konularındaki delilleri ihtiva etmektedir.²¹³ Müellif bu bölümün sonuna numaralandırmadan iki müstakil kısım ilave etmektedir. Bunlardan ilki; Hristiyanların delillerini, diğer fasıl ise Yahudilerin delillerini içermektedir.²¹⁴ Bu deliller; Kur'ân-ı Kerîm'de, Yahudi ve Hristiyanlar ile ilgili olumlu ifadelerin geçtiği ise toplam 136 ayetten oluşmaktadır.

Eserin otuzuncu ve son bölümünde; zenginin fakire üstün olduğunu savunanların delilleri, başlığı altında on kısımda, konu ile irtibatlı kavramlar ele alınmaktadır. Birinci kısımda Allah Teâlâ'nın, 'mal' (المال) kelimesini Allah'ın lütfu olarak adlandırılması konusundaki deliller;²¹⁵ ikinci kısımda

²¹² er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 103-104.

²¹³ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 104-106.

²¹⁴ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 107.

²¹⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 108-109.

ise Allah Teâlâ'nın, 'mal' (المال) kelimesini 'hayr' olarak adlandırılması konusundaki deliller nakledilmektedir.²¹⁶ Üçüncü kısımda, Allah Teâlâ'nın, 'mal' (المال) kelimesini 'hasene'/iyilik olarak adlandırılması,²¹⁷ dördüncü kısımda, Allah Teâlâ'nın, 'mal' (المال) kelimesini 'rahmet' olarak adlandırılması,²¹⁸ beşinci kısımda, Allah Teâlâ'nın, malın korunmasını emretmesi, telef edilmesini de yasaklanması,²¹⁹ altıncısında, Allah Teâlâ'nın, malı amellerin karşılığı olarak kılması,²²⁰ yedinci kısımda, sahabenin malı sevmesi ile Allah Teâlâ'nın Resulü'nü zenginlikten ve maldan men etmesi konusundaki delillere yer verilmektedir.²²¹ Sekizinci kısımda ise zenginliğin ve malın hayrı ve üstünlüğü ile ilgili 7 adet hadis yer almaktadır.²²² Dokuzuncu kısımda fakirliğin zenginliğe üstünlüğü ile ilgili deliller zikredilmektedir.²²³ Onuncu kısımda ise dünyaya düşkünlüğün kötülüğü bahsinde 6 adet hadis nakledilmektedir.²²⁴Bu bölümde kullanılan ayet sayısı toplam 111 adettir. Eserin müellifin hatimesi ile sona ermektedir.

1.2. *Bezlu'l-Ḥabā fī Faḍli Âli'l-'Abā*

Eserin mevcudiyetini er-Rāzī'nin *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*'a yazdığı icazetten biliyoruz. er-Rāzī, eserin ismini *Bezlu'l-Ḥabā fī Faḍli Âli'l-'Abā* olarak

²¹⁶ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 109-110.

²¹⁷ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 109-110.

²¹⁸ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 111.

²¹⁹ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 111-112.

²²⁰ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 112.

²²¹ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 112-113.

²²² er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 113.

²²³ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 113-114.

²²⁴ er-Rāzī, *Ḥucecu'l-Ḳur'ān*, s. 114-115.

zikretmektedir.²²⁵ *Zahīratu'l-Mulūk*'ün muhakkiki 'Abdu'l-'Aziz ed-Duaylic, eserin Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas ve onun ailesi hakkında yazıldığını ve isminin *Bezlu'l-Habā fī Faḍli Âli'l-'Abā/'Abbas* olduğunu belirtmektedir.²²⁶ ed-Duaylic, *Bezlu'l-Habā'nın* el yazma nüshasının Bodleian Library'de olduğunu belirtmekle birlikte herhangi bir kayıt numarası vermemektedir.²²⁷ Bodleian Kütüphanesi katalogunda yaptığımız inceleme neticesinde eserle ilgili herhangi bir kayda ulaşamamıştır. İsminden anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i Beyt'in fazileti hakkında kaleme alınmıştır.

1.3. *Ezkāru'l-Ḳur'ān*²²⁸

Ezkāru'l-Ḳur'ān tek nüshası Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'de mevcuttur.²²⁹ *Hucecu'l-Ḳur'ān*'ın sonunda yer alan icazetin bir benzerinin *Ezkāru'l-Ḳur'ān*'da da yer alması eserin müellife aidiyetini doğrulamaktadır.²³⁰ ed-Duaylic,

²²⁵ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, s. 116; (Ayrıca eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren diğer bir kaynak için bkz. el-Bağdādī, *İḍāhu'l-Meknun* I, s. 174; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 120; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 21; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, s. 297; er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8; er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 15, 16, 20.)

²²⁶ ed-Duaylic, eserin "Âli'l-Abbas" isminde ve Hz. Abbas ve ailesi hakkında yazıldığı bilgisini hangi kaynağa dayandırdığını belirtmemektedir. *Bezlu'l-Habā* için kaynak gösterdiği *İḍāhu'l-Meknun*'da Âli'l-'Abbās ifadesi geçmemektedir. (Bkz. el-Bağdādī, *İḍāhu'l-Meknun* I, s. 174.)

²²⁷ er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8.

²²⁸ Hācī Ḥalife, *Keşf ez-Zunūn* II, s. 1785; el-Bağdādī, *Hediyyetu'l-'Ārifin*, I, s. 92; el-Bağdādī, *İḍāhu'l-Meknun* I, s. 53; Brokelman, *Tāriḥu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, s. 297; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 120; 'Alī b. 'Āmir "en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 20; er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 24; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 15, 16, 20.

²²⁹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ān*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 412, v. 1-21.

²³⁰ 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 118.

eserin el yazması nüshasının Türkiye’de olduğunu söylemektedir.²³¹ Araştırmalarımıza rağmen sözü edilen nüsha bulunamamıştır. Türkiye’deki el yazması eserler kataloglarında da bu isimde er-Râzî’ye ait bir kayıt mevcut değildir. 21 varaktan oluşan eserin tam metnine ulaşamamıştır. İlk sayfasını inceleyebildiğimiz kadarıyla er-Râzî, Kur’ân-ı Kerîm’deki dua ihtiva eden ayetleri derleyerek bir dua mecmuası hazırlamıştır.

1.4. *el-İstidrâk*

Eser, farklı kaynaklarda *el-İstidrâk*, *el-İstidrâk fi'l-Ḥadîs* ve *el-İstidrâk ani'l-Eḥādîs* adları ile geçmektedir. Risâle niteliğindeki bu eserin tek nüshası *el-İstidrâk* adıyla Dâru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye’dedir. 15 varaktan oluşan eserin içeriğine maalesef ulaşamamıştır. Brokelman’ın, eserin içeriği hakkında naklettiği bilgiye göre *el-İstidrâk*; zâhiri manası, Şafî mezhebinin görüşleri ile çelişen hadislerin doğru anlaşılması için er-Râzî’nin yaptığı yorumları ve düzeltmeleri ihtiva eden bir eserdir.²³²

²³¹ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, Muhakkik’in Mukaddimesi, s. 8;

²³² Bkz. Brokelman, *Târîḫu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214. (Ayrıca eserin er-Râzî’ye aidiyeti hakkında bilgi veren diğer kaynaklar için bkz. el-Bâbânî, *Hediyetu'l-Ârifîn* I, s. 92; el-Bağdâdî, *İḍāhu'l-Meknun*, I, s. 70; Keḥḥâle (ö. 1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, s. 158; er-Râzî, *Mebâḥisu't-Tefsîr*, Muhakkik’in Mukaddimesi, s. 25; er-Râzî, *Mâ Nezele mine'l-Ḳur’ân*, Muhakkik’in Mukaddimesi, s. 16, 20.)

1.5. *Kitābu'l-Ehille fī Fadli'l-Heylele*²³³

el-Ahilla fī Fazlū'l-Haylala adıyla İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesinde kayıtlıdır.²³⁴ Müellif, altı bölümde topladığı eserde, Kelime-i Tevhid'in (Kelimetu'l-İhlās) farklı terkiplerinden bahsetmektedir.

er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân'* da olduğu gibi konuları ayetleri merkeze almak suretiyle işlemektedir. Eserin mukaddimesinde, *Kitābu'l-Ehille*'nin yazılış gayesi ile neden bu isimlendirmenin yapıldığından bahsetmektedir. İlk bölümde, tehlil'in Kur'ân-ı Kerîm'deki farklı kullanımalarını analiz etmektedir. Bu bağlamda, alt başlıklar halinde, La İlahe İllallah, La İlahe İlla Ente, La İlahe İlla Ene, La İlahe İlla Huve ibarelerinin geçtiği ayetleri ele almaktadır.

Müellif, ikinci bölümde manası itibariyle tehlil'e delâlet ettiğini düşündüğü ayetleri incelemektedir.²³⁵ Üçüncü bölümde ise isnad zincirinin verildiği tehlil'in fazileti ile ilgili hadisler üzerinde durmaktadır. Dördüncü bölümde müellif, tehlil'in fazileti ile ilgili hadisleri, beşinci bölümde ise isnad zinciri olan Kelime-i Şehadet'in faziletleri ile ilgili hadisleri tahlil etmektedir.

²³³ er-Rāzī ve eserleri hakkında bilgi veren kaynakların hiçbirisinde bu eserden söz edilmemektedir.

²³⁴ er-Rāzī, *Kitābu'l-Ehille fī Fadli'l-Heylele*, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 01893, v. 35b-56a.

²³⁵ Mesela Müellif, A'râf Suresi 161. Ayette geçen (وَقُولُوا حِطَّةً) sözü ile La ilahe İllallah'ın kastedildiğini belirtmektedir. (Bkz. Ahmed b. Muhammed b. el-Muzafer b. el-Muhtâr er-Rāzī, *Kitābu'l-Ehille fī Fadli'l-Heylele*, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 01893, v.3a- 3b.)

1.6. *Kitābu Faḍāili'l-Kur'ān*²³⁶

Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha *Kitabu Fezaili'l-Kur'ān* adıyla İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlıdır.²³⁷ İkinci nüsha ise *Faḍāili'l-Kur'ān* adıyla Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'de yer almaktadır.²³⁸ Bu iki nüshanın ilk sayfaları içerik olarak aynıdır. Esad Efendi Koleksiyonu'ndaki nüsha, hacim olarak Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'deki nüshadan 16 sayfa daha azdır. Bu nüshanın sonunda eserin sona erdiği bilgisi yazılmıştır. Bu sebeple Esad Efendi Koleksiyonu'ndaki nüshanın müstensihinin eserin tamamına ulaşamadığı kanaatindeyiz.

Müellif, eserin mukaddimesinde hayatının büyük bir bölümünü Kur'ân ilimleri ile geçirdiğini belirtmektedir. Kur'ân ilimleri ile ilgili eserleri kaleme aldıktan sonra bu bilgi birikimine dayanarak eseri yazdığını, yazarken Kur'ân ve sahih hadislerden istifade ettiğini belirtmektedir. Dokuz bölüme ayrılan eserin ilk bölümünde Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'i 160 yerde övdüğü belirtildikten sonra Kur'ân-ı Kerim'in isimlerinden bahsedilmektedir. Toplam 30 isim zikredilmiştir. Diğer bölümlerde bu

²³⁶ (Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz. Hācī Hālife, *Keşf ez-Zunūn*, II, s. 1785; el-Bağdādī, *Hediyetu'l-Ārifin*, I, s. 92; el-Bağdādī, *İdahū'l-Meknun* II, s. 197; Brokelman, *Tārīhu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; 'Ādil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirin*, I, s. 65; 'Abdu't-Tevvāb, *Şelāsetu Kutub*, s. 121; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsih ve'l-Mensūh (İnceleme, Tahkik ve Tahric)", I, s. 20; er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8; er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsir*, Muhakkik'in tahkik ve incelemesi, s. 24; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Kur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 16.)

²³⁷ er-Rāzī, *Kitābu Faḍāili'l-Kur'ān*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu, No: 03750-03, ist. tar. 1185/1775, v. 12b-16b. Eser, Muḥammed Murtaḍa el-Huseynī tarafından istinsah edilmiştir.

²³⁸ er-Rāzī, *Kitābu Faḍāili'l-Kur'ān*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 412, v. 21-42.

isimlerin geçtiği ayetler sıralanmıştır. Ek olarak bazı isimlerle ilgili hadisler de nakledilmiştir. er-Rāzī'ye göre, bu 30 isim aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in faziletlerini yansıtmaktadır. Dâru'l-Kutubi'l-Mısrî'deki nüshada müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in 6236 ayetten ve 321.250 harften müteşekkil olduğu gibi bazı teknik bilgilere yer vermiştir.

1.7. *Kitābu Fer'i's-Şifāti fî Takrî' Nufāti's-Şifāt*

Eserin ismi, er-Rāzī'ye aidiyeti ve içeriği ile ilgili bilgi, *İctimā'u'l-Cuyüş* adlı eserde İbn Kāyyım el-Cevziyye tarafından verilmektedir.²³⁹ Malesef eserin aslına yahut herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır. İbn Kāyyım'ın verdiği malumat çerçevesinde *Kitābu Fer'i's-Şifāti fî Takrî' Nufāti's-Şifāt*, hacimli olmamakla birlikte ilmî açıdan kıymetlidir. Eserde, mezhepler ve onların mensupları hakkında bilgiler verilmektedir. İbn Kāyyım, er-Rāzī'nin bilhassa Hanbeliler, Zahirîler, Ehl-i Hadis ve Selef âlimlerinin sıfatlar ve Ru'yetullah konusundaki görüşlerine yer verildiği bazı pasajlardan alıntılar yapmaktadır. Maalesef tüm araştırmalarımıza rağmen bu esere ait bir nüshaya ulaşamamıştır.

²³⁹ İbn Kāyyım, *İctimā'u'l-Cuyüş*, II, s. 306; Ayrıca bkz. er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25.

1.8. *Kitābu'l-Ḥurūf*²⁴⁰

Kitābu'l-Ḥurūf, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda kayıtlıdır.²⁴¹ Naşrullah b. Muhammed el-Ḳasrī tarafından istinsah edilmiştir. Bu mecmuada er-Razī'ye ait 4 risale daha bulunmaktadır. *Kitābu'l-Ḥurūf*, mecmuadaki ilk eser olup, 7 varaktan müteşekkildir. Eserin tahkikli neşri Ramazan 'Abdu't-Tevvāb tarafından yapılmıştır.²⁴²

Kitābu'l-Ḥurūf, müellifin mukaddimede belirttiği gibi Arapça harflerin sözlüğü niteliğindedir. Harflerin nasıl ortaya çıktığı, harflerin hangi manaya delalet ettiği gibi hususların anlatıldığı eser, müellifin diğer eserlerinin çoğunda olduğu gibi oldukça kısadır. Muhtelif yerlerde harflerle ilgili şiirlere yer verilmektedir. *Kitābu'l-Ḥurūf* 15 konu başlığından müteşekkildir. er-Rāzī, ilk bölümde kalemin yaratılışı ve daha sonra harflerle konuşması sonucu seslerin, cümlelerin ortaya çıkışının anlatıldığı bir rivayet nakletmektedir. Sonrasında harflerin dâhil olduğu gruplar ile bir harfin hangi harflere dönüşebileceği konularında bilgi vermektedir. Ayrıca eserde harflerin mahreçleri, alfabedeki sıralamaları, hangi anlama karşılık geldikleri, çeşitleri

²⁴⁰ Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar için (bkz. Brokelman, *Tārīḫu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; 'Abdu'l-Cebbār 'Abdu'r-Raḥmān, *Zehāiru't-Turāṣi'l-'Arabi'l-İslāmī*, Maṭba'atu Cāmi'ati'l-Başra, Başra, 1981, I, s. 529; Şālihiyye, *el-Mu'cemu'ş-Şāmil*, III, s. 6; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkīk ve Tahric)" I, s. 21; er-Rāzī, *Mebāḥisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 21, 37.)

²⁴¹ er-Rāzī, *Kitābu'l-Ḥurūf*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 03739-01, ist. tar. 738/1337, v. 1b-7b.

²⁴² 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 115-161.

vb. konulara değinilmiştir. er-Rāzī, son kısımda Huruf-u Mukatta' harfleri ile ilgili bilgi vermektedir.

1.9. Kitābu Sırrı'l-Esrār Daфі' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' Birri'l-Ebrār ve'l-Aħrar ve Mani' Mine'l-Edrār²⁴³

Bu eser, *Sırrü'l-Esrar ve Daifu'l-Esrar* adıyla İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda kayıtlıdır.²⁴⁴ Eser, 17 varaktan oluşmaktadır.

er-Rāzī, eserde muhtelif konuları tek bir bölümün alt başlıkları halinde ele almaktadır. İlk olarak Besmele'nin tefsirini yapmaktadır. Bu bağlamda önce Allah lafzının semantik açıklamalarını yaptıktan sonra Rahman ve Rahim kavramlarını ele almaktadır. Bu kavramların benzerliklerine ve farklılıklarına değindikten sonra münacatta bulunup bu konuyu tamamlamaktadır. Konunun sonunda bir fasıl açıp 'Ruh' kavramını açıklamaktadır. Bu çerçevede el-Gazzālī ve Faħruddīn er-Rāzī'nin ruh ile ilgili görüşlerine de değinmektedir. Ruhun yaratılışından, mahiyetinden, vasıflarından ve sırlarından söz ettikten sonra yeni bir fasıl açan müellif,

²⁴³ Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında ilk bilgi Brokelman tarafından verilmektedir. O, eserin adını *Sırru'l-Esrār ve Keşfu'l-Estār* olarak nakletmektedir. Ancak eserin yazma nüshası ile karşılaştırıldığında bu ismin doğru olmadığı görülmektedir. Ayrıca Brokelman'dan nakille Ramadān 'Abdu't-Tevvāb'da eseri bu isimle zikretmektedir. (Bkz. 'Abdu't-Tevvāb, *Şelāsetu Kutub*, s. 120.) Eserin Süleymaniye'deki nüshasına ulaşan el-Muħarram ise eserden *Kitabu Sırrı'l-Esrār Daфі'il-Eşrār* adıyla söz etmektedir. (Bkz. er-Rāzī, *Mā Nezelemine'l-Ķur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 37.)

²⁴⁴ Eserin hata ile bu isimle kaydedildiğini düşünmekteyiz. Zira kitabın asıl adı *Kitābu Sırru'l-Esrār Daфі' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' birri'l-Ebrār ve'l-Aħrar ve Mani' Mine'l-Edrār*'dır. (Bkz. er-Rāzī, *Kitābu Sırrı'l-Esrār Daфі' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' birri'l-Ebrār ve'l-Aħrar ve Mani' Mine'l-Edrār*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 03739-005, ist. tar. 738/1337, v. 43b-59a.)

hüznün, özellikle de Peygamberlerin hüzünlenmesinin, caiz olup olmadığını tasavvufî bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu bağlamda isyan, kader gibi konularda on üç soru sormakta ve cevaplandırmaktadır. Diğer kısımda Allah'ın sıfatları meselesindeki tartışmalı hadisleri ele almaktadır. Bu bağlamda Allah'ın sureti, meci'-ityan, kadem-ricl hususlarındaki hadisleri naklederek yapılan te'villerin sıhhatini, daha çok tecsim ve sıfatların reddi bağlamında değerlendirmektedir. Müellif, diğer bir kısımda ise Hz. Musa'nın, canını kabzetmeye gelen Azrail ile yaşadıklarının anlatıldığı hadisi nakletmekte ve hadislerin naklinde akıl ile çelişen durumların dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu konudan sonra müstakil bir başlıkta Kur'ân-ı Kerîm'deki Allah'ın yaratma delillerinden ve bu delillerin nasıl anlaşılacağından bahsetmektedir. Son kısımda az ya da çok hadis nakletmenin caizliğini tartışmaktadır.

Sırru'l-Esrâr Dafi' Şerri'l-Eşrar, birinci bölüm şeklinde başladığı halde, devamında başka bir bölümden bahsedilmemiştir. Dolayısıyla metnin bu haliyle eksik olabileceği kanaatindeyiz.

1.10. *Leṭāifu'l-Ḳur'ān*

Farklı ülke kütüphanelerinde yaptığımız katalog taramasına göre *Leṭāif*'in tek yazma nüshasının Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye'de olduğunu tespit ettik.²⁴⁵ Eser, 13 varaktan oluşmaktadır. Bu nüshada yazıldığı tarihe ait bilgiler verilmemiştir. *Hucecu'l-Ḳur'ān*'ın sonunda yer alan icazette eserden

²⁴⁵ er-Rāzī, *Leṭāifu'l-Ḳur'ān*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 412, v. 42-54.

bahsedilmektedir. el-Bağdâdî *İdâhu'l-Meknûn*'da *Leṭāif*'in 630/1232 yılında kaleme alındığını belirtmektedir.²⁴⁶ Eserin ulaşabildiğimiz tek matbu nüshası 'Abdu'r-Rahmân en-Nablusî tarafından tahkik edilmiştir.²⁴⁷

er-Râzî, eserin mukaddimesinde, *Leṭāifu'l-Ḳur'ân* ismini bizzat kendisi tercih ettiğini belirtmektedir.²⁴⁸ On bölümden oluşan eserde ilk olarak; Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen melekler, peygamberler, kadınlar, mü'minler, kâfirler, kuşlar, aylar, günler gibi 10 farklı isimden ve bunların geçtiği ayetlerden kısaca bahsedilmiştir. İkinci olarak doğrudan Ḳur'ân'da geçmediği halde kinâye yolu ile bahsedilen isim ve ifadeler ele alınmıştır. Bunların dışında 10 peygamberden, edebi sanatlardan, hayvanlardan, dağlardan, ağaçlardan ve muhtelif konulardan bahsedilmiştir.

²⁴⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*, s. 116; el-Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 405.

²⁴⁷er-Râzî, *Leṭāifu'l-Ḳur'ân*, thk. Abdurrahman en-Nablusî, Dâru's-Senâbil, Şam, 1994, s. 1-80. Eserin matbu nüshası Cum'a Majid Kültür Merkezinde 15733 numarası ile kayıtlıdır.

²⁴⁸ Eserin içeriğinden bahseden yegâne kaynak *Neylu's-Sâirîn*'dir. Bencâbirî, *Leṭāif*'in içeriği hakkında kısaca bilgi vermektedir. O, eserin 10 bâbının yalnızca isimlerini zikretmekle yetinmektedir. (Bkz. Bencâbirî, *Neylu's-Sâirîn*, s. 190. Ayrıca eserin er-Râzî'ye aidiyeti hakkında bilgi veren diğer kaynaklar için bkz. Hâcî Ḥalife, *Keşf ez-Zunûn*, II, s. 1785; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, s. 92; Brokelman, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, s. 297; ez-Ziriklî, *el-A'lam*, I, s. 217; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, s. 66; 'Abdu't-Tevvâb, *Şelâsetu Kutub*, s. 121; 'Ali b. 'Âmir, "en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 20; Lecnetu'l-İlmîyye, *Mavsû'atu Ṭabakâti'l-Fukahâ'*, VII, s. 35; er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8; er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 24; er-Râzî, *Mâ Nezele mine'l-Ḳur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 15, 16, 20.)

1.11. *el-Maḳāmāt*

Yazma nüshalarından biri, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁴⁹ Eser, 19 varak ve 36 sayfadan müteşekkildir.

er-Rāzī, mukaddimesinde eseri kaleme alma gerekçesini açıklamaktadır. Ona göre bazı insanlar Ḥarirī'nin (ö. 515/1122) *Maḳāmāt*²⁵⁰ adlı eserini abartılı bir biçimde methetmekte, hatta kimileri *el-Maḳāmāt*'ı, Kur'ân-ı Kerîm'in ayetlerine benzetmektedir. *Maḳāmāt*'ın insan ürünü bir eser olup kutsallığının bulunmadığını göstermek amacı ile bu metni yazdığını ifade etmiştir.

12 kısa hikâyeden oluşan *el-Maḳāmāt*'ta, konular Arap dilinin incelikleri kullanılarak seçili bir üslup ile ele alınmıştır. İçerisinde yer alan her hikaye ile okuyucuya iyilik, doğruluk, alçak gönüllülük gibi değerler kazandırılmaya çalışılmıştır. Kimi zaman nesir ile uyumlu şiirlere de yer

²⁴⁹ er-Rāzī, *Maḳāmāt*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 03739-04, ist. tar. 738/1337, v. 24b-43a. Dubai'deki *Cum'a Majid Kültür Merkezi*'nde 1282/1865 tarihine ait *Maḳāmāt-ı İsneta Aşera* adı ve 43071 numarası ile kayıtlı bir nüshası da mevcuttur. ez-Zirikli, Tunus Kütüphanesinde er-Rāzī'ye ait *Maḳāmāt-ı Hanefiyye* adıyla bilinen bir el yazması nüshanın olduğunu belirtmektedir. (Bkz. ez-Zirikli, *el-A'lam*, I, s. 217. Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren diğer kaynaklar için bkz. Ḥacî Ḥalife, *Keşf ez-Zunûn*, II, s. 1785; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifin*, I, s. 92; Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, s. 297; Ebû'l-Fida es-Sudûnî, *Tâcu't-Teracim*, s. 126; 'Abdu't-Tevvâb, *Selâsetu Kutub*, s. 121; 'Alî b. 'Âmir, "en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 21; Lecnetu'l-İlmîyye, *Mavsû'atu Ṭabaḳâti'l-Fuḳahâ'*, VII, s. 35; er-Rāzī, *Zahîratu'l-Mulûk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s.8; er-Rāzī, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25; er-Rāzī, *Mâ Nezele mine'l-Ḳur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 15, 37.)

²⁵⁰ Maḳâme kelimesinin çoğuludur. Maḳâme "hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir hikâyeci tarafından dile getirildiği kısa hikâyeler serisinden (makâmât) meydana gelen edebî tür ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır". (Bkz. Erol Ayyıldız, "Makâme", *DİA*, 2003, XXVII, s. 417.)

verilen eser, *el-Maḳāmāt-u Ka'ḳāi'yye* hikâyesi ile başlayıp *el-Maḳāmāt-u Tāibe* ile bitmektedir.

1.12. *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān fī 'Ali b. Ebī Ṭālib*

Yazma, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁵¹ Eser, 2 varaktan müteşekkildir.

Ḥaseneyn el-Müsevī el-Muḳarram tarafından tahkik edilmiştir. Kısa mukaddimesinde de belirtildiği üzere müellif, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān*'da Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu düşündüğü 156 ayete yer vermektedir. İlk olarak Maide Suresi 55. ayet son olarak da İnsan Suresi 7. ayet nakledilmektedir. er-Rāzī ayetlerin metinlerini naklettikten sonra Hz. Ali ile ilişkilendirme gerekçeleri ile sebep-i nüzulleri hakkında bilgi vermemektedir.

1.13. *Menākıb-ı Ruḥi'l-Kuds Seyyidinā Cibril 'Aleyhi's-Selām*

Menākıb-ı Ruḥi'l-Kuds Cibril Aleyhi's-Selām, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.²⁵² Eser, 6 varaktan oluşmaktadır.

er-Rāzī, ilk kısımda, Cibril kelimesini morfolojik olarak ele almakta; ikinci kısımda Cebrail'in faziletleri ile ilgili ayetleri bir arada sunmaktadır. Üçüncü kısımda Allah'ın Cebrail'i çeşitli vasıflarla donatması ile alakalı ayetleri sıralamaktadır. er-Rāzī, dördüncü kısımda, Necm Suresi 5. ayette

²⁵¹ er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān fī 'Ali b. Ebī Ṭālib*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 03739-03, ist. tar. 738/1337, v. 22a-23b.

²⁵² İncelediğimiz hiçbir kaynakta eserin er-Rāzī'ye aidiyeti ile ilgili bir atf bulunmamaktadır. Ancak incelediğimiz yazma nüshada eserin müellife aidiyeti açıkça belirtilmektedir (Bkz. er-Rāzī, *Menākıb-ı Ruḥi'l-Kuds Cibril Aleyhi's-Selām*, İstanbul Beyazıt El Yazmalar Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 01893, v. 87b-92b.)

geçen Cebrail'in kuvvet sahibi olması ile ne kastedildiğini açıklamaktadır. Beşinci kısımda, Zülkarneyn ile Kafdağı arasında geçen ve Allah'ın kudreti karşısında Cebrail'in kudretinin sınırlarının anlatıldığı bir rivayeti kaydetmektedir. Altıncı kısımda, Cebrail'in fazileti ile ilgili bir hadise yer vermektedir. Son kısımda ise Cebrail'den bahseden 35 ayet sıralanmaktadır. Ayrıca son sayfada Cebrail'le ilgili 15 beyitlik bir şiir nakledilmiştir.

1.14. *Mebāhisu't-Tefsir*²⁵³

Mebāhisu't-Tefsir'in, Dāru'l-Kutubi'l-Mıṣrıyye'de kayıtlı bir yazması nüshası vardır.²⁵⁴ *Mebāhisu't-Tefsir*, Hatim b. Abid b. Abdillāh el-Ḳureşī tarafından tahkik edilmiştir.

er-Rāzī'nin *Şerḫü Muḫtaşari'l-Ḳudūrī* adlı eseri hariç diğer eserlerinin giriş kısmında şahit olduğumuz hamdele ile başlayan ve kısa da olsa eser ile ilgili açıklamanın yer aldığı bir mukaddimenin *Mebāhisu't-Tefsir*'de bulunmaması, besmeleden sonra doğrudan "Sa'lebī... dedi ki" ifadesi ile başlanması, eserin mevcut hali ile eksik olabileceğini düşündürmektedir.²⁵⁵

er-Rāzī, Şafii âlimlerden es-Sa'lebī'nin *el-Keşf ve'l-Beyan* adlı eserindeki tefsir, kelam, fıkıh, kıraat ve dil gibi alanlarda gördüğü hataları düzeltmek, eksik olan kısımları tamamlamak maksadıyla *Mebāhisu't-Tefsir*'i kaleme

²⁵³ (Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz. Brokelman, *Tāriḫü'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; ez-Zirikli, *el-A'lam*, I, s. 217; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, , s. 65; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 121; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsiḫ ve'l-Mensūḫ (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 20; Lecnetu'l-İlmīyye, *Mavsū'atu Ṭabaḳāti'l-Fuḳahā'*, VII, s. 35; er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8.)

²⁵⁴ er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsir*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 348, v. 1-54.

²⁵⁵ Eserin muhakkiki el-Ḳureşī'de tahkikinde bu ihtimalden söz etmektedir. Bkz: er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsir*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 33-34.

almıştır.²⁵⁶ Genel itibariyle belirli konuların, sistematik başlıklar halinde işlendiği bir kitap formatında değildir. Aksine er-Rāzī ilk kısımda, eserin seyrine muhalif olarak besmele ve Hz. Âdem (a.s) meselesi şeklinde iki başlık açmıştır. Sonrasında Muhammed Suresi'ne kadar başlık koymadan nüzûl sırasına göre tartışmalı ayetleri ele almıştır. O, Bakara Suresi'nden Nas Suresi'ne kadar önce ele aldığı her ayetin metnini nakletmiş; sonra Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin yorumuna kısaca yer vermiştir. Kendi yorumunu ise konunun sonuna bırakmıştır.

er-Rāzī, *Hucecu'l-Kur'ân* dahil olmak üzere eserlerinin çoğunda delil olarak ayet ve hadisleri nakletmekle yetinirken *Mebâhîsu't-Tefsîr*'de bu delillerin yanı sıra aklî delillere de yer vermiştir. Eserin muhtelif yerlerinde, görüşlerini ya isim belirtmeksizin farklı kişilerden nakiller yaparak ya da Arap dilinden getirdiği delil ve şiiirlerle temellendirme yoluna gitmiştir.²⁵⁷

1.15. *en-Nāsîh ve'l-Mensūh fî'l-Ehādîs*²⁵⁸

en-Nāsîh ve'l-Mensūh fî'l-Ehādîs, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁵⁹

en-Nāsîh ve'l-Mensūh, Ali b. 'Âmir b. 'Aqlân el-Esedî tarafından tahkik edilmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 35.

²⁵⁷ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 68, 83, 104, 107, 166, 224.

²⁵⁸ Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar için (bkz. ez-Ziriklî, *el-A'lam*, I, s. 217; Lecnetu'l-İlmîyye, *Mavsū'atu Ṭabaqāti'l-Fuḳahā'*, VII, s. 35; er-Rāzī, *Zahîratu'l-Mulûk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8; er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25.)

²⁵⁹ er-Rāzī, *en-Nāsîh ve'l-Mensūh fî'l-Ehādîs*, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi No: 01085, v. 164b-199b.

er-Rāzī, eserin mukaddimesinde nasih ve mensuh konusunu bilmenin kimler için zorunlu olduğundan bahsetmektedir. Mukaddimededen sonra müellif eseri otuz bölüme ayırmıştır. İlk bölümde nasih konusu ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle neshin tanımını yapmakta ve neshin hangi durumlarda vuku bulacağını açıklamaktadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde nesh konusunda tartışmalı iki hususu ele almaktadır. İkinci bölümde nesh olmadığı halde neshe benzeyen hükümlere değinmektedir. Üçüncüde ise Kur'ân'ın hadis ile neshedilmesi konusuna değinmektedir. Müellif, nesh ile ilgili genel konulara değindikten sonra dördüncü bölümle birlikte neshedilen hadisleri nakletmekte, kimi zaman bunlara izahlar getirmektedir. Bu bağlamda temizlik, namaz, zekât, yemin, had cezaları gibi pek çok konuda neshedildiği düşünülen 184 hadis rivayet edilmektedir. Eserde bahsedilen toplam hadis sayısı 210'dur.

1.16. *Risâle fi Lafzi'l-Ḥayr fi'l-Ḳur'ân*²⁶¹

Risâle fî Lafzi'l-Ḥayr fî'l-Ḳur'ân adıyla İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁶²

²⁶⁰ Muhakkik, eserin orijinal nüshasını bulmak için Türkiye Halep, Şam Kütüphaneleri başta olmak üzere birçok kütüphanenin kataloğunu taradığını fakat tahkik edilen nüshayı Mısır Milli Kütüphanesi'nde bulduğunu belirtmektedir. Bu nüshanın kopyasının Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesinde bulunduğu da işaret etmektedir. (Bkz: 'Alî b. 'Âmir, "en-Nâsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkîk ve Tahric)" I, s. 24.)

²⁶¹ er-Rāzī ve eserleri hakkında bilgi veren kaynakların hiçbirisinde bu eserden söz edilmemektedir.

²⁶² Risâle hüviyetindeki eser 3 varaktan oluşmaktadır. Eser, 1185/1775 tarihinde Muḥammed Murtaḍa el-Ḥuseynî tarafından istinsah edilmiştir. (Bkz. er-Rāzī, *Risâle fî Lafzi'l-Ḥayr fî'l-Ḳur'ân*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu, No: 03750-02, v. 10b-12b.)

Eserde, 'hayr' kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki farklı manalara karşılık gelen kullanımları, ayetlere dayanılarak incelenmektedir. Eser, yazarın üslubu, konunun anlatımında izlenen yöntem, itibariyle *Hucecu'l-Ḳur'ân* ile önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Altı bölümden oluşan eserin ilk bölümünde hayr kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın vasfı olarak kullanılması anlatılmaktadır. Diğer bölümünde ise hayr kavramının sevap, amel-i salih, mal gibi anlamlarda kullanıldığı ayetler nakledilmektedir. Son kısımda ise (خيرات) kelimesinin geçtiği yedi ayet sıralanmaktadır.

1.17. *Risâle fî Münazarati't-Ṭavîl ve'l-Ḳasîr*²⁶³

Risâle fî Münazarati't-Ṭavîl ve'l-Ḳasîr, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁶⁴ Müstakil bir risale şeklinde kaleme alınan bu hikâye, müellifin zikrettiği gibi *Maḳâmât* türünde kaleme alınmış bir makâmedir. *Maḳâmât* adlı eserinin ilk makâmesi olan *Maḳâmât-u Ḳa'ḳâi'yye'* de bu kıssanın ayrıca anlatıldığı görülmektedir.

Eserde uzun ve kısa olan iki şahsın, uzunluk ve kısalığın fazileti hakkında yaptıkları tartışma anlatılmaktadır. er-Râzî bu hikâyeyi bazı faziletli kişilerin anlattığını ifade ettikten sonra münazarayı anlatmaya başlamaktadır. İlk olarak uzun olanın kısa olanı hakir gören ifadelerine yer vermektedir. Arkasından kısa olanın kısalığın kötü bir şey olmayıp aksine

²⁶³ er-Râzî ve eserleri hakkında bilgi veren kaynakların hiçbirisinde bu eserden söz edilmemektedir.

²⁶⁴ er-Râzî, *Risâle fî Münazarati't-Ṭavîl ve'l-Ḳasîr*, İstanbul Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu, No: 03750-01, v. 1b-10a. Eser, 1185/1775 tarihinde Muhammed Murtaḳa el-Ḥuseynî tarafından istinsah edilmiştir.

uzun olmaktan faydalı olduğunu belirttiği sözleri ile devam etmektedir. Uzun olan şerri temsil ederken, kısa olan hayrı, akli ve zekâyı temsil etmektedir. Bu münazarada kimi zaman ayetlere yer verilirken kimi zamanda şiir kullanılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla er-Râzî, eserdeki şiirleri farklı kaynaklardan iktibas etmiştir.²⁶⁵ Eser gerek seci'li anlatımı gerek ihtiva ettiği şiirleri ile edebî bir nitelik taşımaktadır.

Müellif, kıssayı bitirdikten sonra bu makamenin tefsirini yapmaya başlamaktadır. Lügatte uzun ve kısa ile ilgili kullanılan 250 ismi zikreden er-Râzî, bunlardan 105'inin uzun ile ilgili olduğunu 145'inin de kısa ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Metnin devamında bu lafızlarının şerhini yapmaktadır. Bu şerhleri yaparken Sa'libî, İbnu'l-'A'rabî (ö. 638/1240), el-Kisâi (ö. 189/805) ve el-Ferra'dan (ö. 207/822) nakilde bulunmaktadır. Eserin sonunda, Güneş ve Ay'ın münazarasından bahseden tamamlanmamış kısa bir pasaj yer almaktadır. Bu kıssanın eksik olması; eserin tamamlanamamış olabileceğini, tamamlanmış olduğu halde müstensihin istinsahında bu kısmın kaybolmuş olabileceğini ya da müstensihin bu bölümün tamamına ulaşamadığını düşündürmektedir.

²⁶⁵ Bu kaynaklardan biri ez-Zemâhşeri'nin *Rebî'u'l-Ebrâr* adlı eseridir.

1.18. *Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūri*

Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūri, Süleymaniye Kütüphanes'inde kayıtlıdır.²⁶⁶

Kapağındaki bilgiye göre eserin, *Şerh-u Muhtaşari'l-Ķudūri* veya *Muşkilātu'l-Ķudūri* şeklinde isimlendirilebileceği belirtilmiştir.

Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūri, 60 ana bölümden oluşmaktadır. Eser, taharet bölümü ile başlamakta vasiyet bölümü ile sona ermektedir.

Diğer nüshadan farklı olarak bazı ana başlıklar alt başlık olarak ele alınmaktadır.²⁶⁷ Eserin ilk sayfalarının eksik olduğu görülmektedir. Zira girizgâh yapılmadan taharet konusu, doğrudan ayakların yıkanması meselesinde nastan çıkarılan hüküm ile başlamaktadır. İlk konular, genellikle Şafii, Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin görüşleri çerçevesinde ayrıntılı biçimde işlenirken, son konular özet olarak ele alınmaktadır. Konular ele alınırken ayet ve hadislerden sıklıkla yararlanılmaktadır. Eserde Ķudūri'nin görüşlerinin tamamı nakledilmese de şerh edilmek istenen ifadesi (قال) denildikten sonra kısaca zikredilmektedir. Konular *Şerhu Muşkilāti'l-Ķudūri*'de olduğu gibi ihtilafli yönlerine odaklanılarak incelenmektedir. Bu doğrultuda önce İmam Şafii'nin sonra İmam Mâlik ve nihayetinde Hanefî

²⁶⁶ er-Râzî, *Muşkilātu'l-Ķudūri*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu, No: 00733, ist. tar. 1135/1722, v. 1b-231b. Ayrıca *Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūri*, adıyla er-Râzî'ye atfedilen diğer bir nüsha da Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi Çorlulu Ali Paşa Koleksiyonu'nda 00211 numarası ile kayıtlıdır. Bu nüsha her ne kadar müellife nispet edilse de eserin sonunda Ebû Bekir er-Râzî'ye ait olduğu açıkça ifade edilmektedir.

²⁶⁷ Salât konusu diğer nüshalarda ana başlık olarak ele alınırken, bu nüshada Tâharet konusunun altında alt başlık olarak ele alınmaktadır. Bkz. er-Râzî, *Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūri*, s. 48.

Mezhebi adına genellikle Ebū Yusuf'un görüşleri nakledilmektedir. Bazı yerlerde ise Ebu Hanıfe'nin görüşlerine doğrudan yer verildiği görülmektedir.²⁶⁸

1.19. (Şerhu) Muşkilātu'l-Ḳudūrī

Bu adla iki nüsha bulunmaktadır.²⁶⁹ İlk nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Eserin orijinal ismi *Kitābu Muşkilāti'l-Ḳudūrī*'dir. Eser, Ali b. Nurs tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüshanın kapağında eserin er-Rāzī'ye aidiyeti belirtilmektedir.²⁷⁰ Eserin mukaddimesinde er-Rāzī'ye aidiyeti ayrıca ifade edilmektedir. er-Rāzī kaleme aldığı bu mukaddimedeki, *Muhtaşaru'l-Ḳudūrī*'de işlenen konuların anlam ve lafızlarındaki kapalılıkları gidermek, yanlış anlaşılmaya mahal verebilecek durumları izale etmek maksadı ile eseri kaleme aldığını belirtmektedir.

Metindeki konular, Ḳudūrī'nin *Muhtaşar*'ındaki konular esas alınarak oluşturulmuştur. Ana konular kitap başlıkları olarak ayrılmış olup, alt başlıklar ise bâb olarak tasnif edilmiş ve *Muhtaşar*'daki tertibe sadık kalınmıştır. Buna göre; ilk bölüm taharet ile başlamakta son bölüm ise feraiz

²⁶⁸ Mesela müellif Ebu Hanıfe'nin Yatsı namazının ilk vakti ile ilgili görüşünü naklettiği namaz bâbı için (Bkz. er-Rāzī, *Şerhu Muhtaşari'l-Ḳudūrī*, v. 25a.)

²⁶⁹ İlki; er-Rāzī, (*Şerhu*) *Muşkilāti'l-Ḳudūrī*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 01161, ist. tar. 858/1454, v. 1b-103b. İkincisi; er-Rāzī, *Şerhu Muşkilāti'l-Ḳudūrī*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 01160-001, ist. tar. 1002/1593, v. 1a-121a.

²⁷⁰ Eser, *Tācu't-Terācim*'de *Hallu Muşkilāti'l-Ḳudūrī* adıyla yer almaktadır. (Bkz. Ebū'l-Fidā Zeyneddīn Kāsim b. Ḳutlubuğā es-Sūdūnī (ö. 879/1474), *Tācu't-Terācim*, Dāru'l-Ḳalem, ed-Dımaşq, 1992, s. 126; Ayrıca eserden *Hallu Muşkilāti'l-Ḳudūrī* adıyla söz eden diğer kaynaklar için bkz. Hācī Ḥalīfe, *Keşf ez-Zunūn*, II, s. 1632; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 120; er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25.)

konusu ile bitmektedir. Eserde *Muhtaşar*'ın metni doğrudan verilmek yerine uygun görülen yerler, pasajlar halinde okuyucuya sunulmuştur. Bununla birlikte *Muhtaşar*'da yer alan her konu kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Bilhassa konuların sözlük anlamı ile terim anlamı verilmekte, sonrasında konu ile ilgili izahat yapılmaktadır. Özellikle tartışmalı hususlar göz önünde tutulmakta ve konular buna göre ele alınmaktadır. Mesela seferinin namazının ikamesi mevzuunda önce Hanefîler'in konu ile ilgili görüşleri verilmektedir. Sonrasında Şâfiîlerin buna muhalif olan görüşleri verilmektedir. Bu nakillerde genel olarak görüşü verilen âlimin ismi zikredilmek yerine "ulemadan bazısının sözü..." veya "Hanefîler'in sözü...", "Şâfiîlerin sözü..." şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Konuların delillendirilmesinde sıklıkla ayet ve hadisler başvurulduğu da görülmektedir.

Orijinal ismi *Kitābu Şerhu Kudûri* olan ikinci nüshanın müstensihisi Musliḥuddīn b. 'Abdulganī'dir. İlk nüshada olduğu gibi taharet bahsi ile başlasa da iki nüshanın içeriği incelendiğinde muhtevalarının birbiri ile örtüşmediği görülmektedir. Ayrıca er-Rāzī'ye atfedilen 01160-0001 numaralı birinci kısım, 121 varaktan müteşekkil iken 01160-002 numaralı ikinci kısım, 124 ile 164 varaklar arasında yer almakta ve *Muhtaşar fi'l-Fıkh* adıyla başka bir çalışmaya nispet edilmektedir. Bu iki kısım incelendiğinde ikisinin de aynı esere ait olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca her iki bölümde de eserin müellifi ile ilgili bir bilginin verilmemesi ve ilk nüshanın er-Rāzī'ye

nispetinin açıkça beyan edilmesi ikinci nüshanın hataen er-Rāzī'ye atfedildiğini düşündürmektedir.

1.20. *Zahīratu'l-Mulūk fī İlmi's-Sulūk*²⁷¹

Zahīratu'l-Mulūk'ün tek el yazma nüshası; Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁷² Eser, İbrahim b. 'Abdu'l-'Aziz ed-Duaylic tarafından tahkik edilmıştır.²⁷³ *Zahīratu'l-Mulūk*, bir tasavvuf kitabıdır. On bölümden oluşan eserde müellif, *Hucecu'l-Kur'an*'da olduğu gibi her bölümün altına ana başlık ile alakalı alt başlıklar açmıştır. Eser, kalbin halleri ile başlarken, dua bahsi ile sonlanmaktadır. Çeşitli kavramlar, ayetler ve hadisler çerçevesinde izah edilmektedir.²⁷⁴ Ayetlerin pek çoğunda yalnızca konu ile ilişkili görülen kısımlar nakledilmektedir.²⁷⁵ Ayrıca her konu başlığında olmasa da konu ile ilgili hadislere başvurduğu görülmektedir.²⁷⁶ Eserin yazımında kullanılan metod, *Hucecu'l-Kur'an*'ın yazım üslubuna çok

²⁷¹ (Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz. Brokelman, *Tārihu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; ez-Zirikli, *el-A'lam*, I, s. 217; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 120; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsih ve'l-Mensūh (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 20; Lecnetu'l-İlmīyye, *Mavsū'atu Ṭabaḳāti'l-Fuḳahā'*, VII, s. 35; er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsir*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 24; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Kur'an*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 37.)

²⁷² er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk fī İlmi's-Sulūk*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, No: 03739-002, ist. tar. 738/1337, v. 9a-21b.

²⁷³ Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. Muḥtār er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk fī İlmi's-Sulūk*, thk. İbrahim 'Abdu'l-'Aziz ed-Duaylic, Dāru'n-Naḥḍati'l-'Arabiyye, Beyrūt, 2009.

²⁷⁴ Nimet, İnabe, Tefekkür, tevekkül, takva gibi kavramlar müstakil başlıklar hâlinde ele alınmaktadır. (Bkz. er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, s. 42, 51, 59, 65, 97.)

²⁷⁵ Mesela Müellif, Kalbin mühürlenmesi konusunda Casiye suresi 23. Ayeti şu şekilde nakletmektedir: (وَحَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ)

Hâlbuki ayetin bağlamı şu şekildedir: (أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَحَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ (على بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ) Bu duruma örnek teşkil edecek birçok ayet bulunmakla birlikte kastımızın anlaşılması açısından bir örnekle iktifa edilmiştir. (Bkz. er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, s. 31.)

²⁷⁶ Müellifin kullandığı hadislerle ilgili olarak (bkz. er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, s. 45-47, 49, 55-56, 71, 83-85, 95-96, 103, 105, 112, 118-119, 124-132.)

benzemektedir. er-Rāzī bu eserinde, yalnızca ayet ve hadis nakli ile yetinmeyip konu ile ilgili açıklamalarda da bulunmaktadır.²⁷⁷

2. er-Rāzī'ye Nispeti Şüpheli Eserler

er-Rāzī'ye nisbet edildiği halde ona aidiyeti zayıf olan eserler de vardır.

2.1. *Kitābu fī Ma'rifeti Huṭūṭi'l-Keff*

Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında ilk bilgi veren Brokelman'dır.²⁷⁸ Brokelman, eserin yalnızca ismini zikretmekle ve Patani'de (Tayland) 551/1-2924 numaralı bir kaydın bulunduğu bilgisiyle yetinmektedir. Eserin nerede olduğu, konusu ve içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi elimizde mevcut bulunmamaktadır. Ancak; 'Avuç içi çizgilerinin bilgisi' isminden hareketle *Ma'rifeti Huṭūṭi'l-Keff*'in, müneccimlik veya insan karakteri hakkında bilgi veren bir eser olabileceği kanaatindeyiz.

2.2. *Te'āruḍu's-Sunen*

Eserle ilgili yegâne bilgi *Mebāḥisu't-Tefsīr*'in muhakkiki Kureşī tarafından verilmektedir. O, eserin ismini vermekle birlikte içeriği ile ilgili bilgi paylaşmamaktadır.²⁷⁹

²⁷⁷ Kalbin ilacı ve onun afeti konusunu işlediği fasıl, bu konuda bir örnek verilebilir. (Bkz. er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, s. 48-50, 54-55, 63.)

²⁷⁸ Bkz. Brokelman, *Tārīhu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214. (Ayrıca bkz. 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 121; 'Ali b. 'Āmir, "En-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkik ve tahrir)" I, s. 20; er-Rāzī, *Mebāḥisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25.)

²⁷⁹ er-Rāzī, *Mebāḥisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 25.

3. er-Rāzī'ye Nispet Edildiği Halde Ona Ait Olmayan Eserler

er-Rāzī'ye nisbet edildiği halde ona ait olmayan eserler de bulunmaktadır.

3.1 *el-Erba'üne Ḥadişi'l-Fikhī*

Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti ile ilgili tek bilgi, *Zahīratu'l-Mulūk*'ün muhakkiki ed-Duaylic tarafından verilmektedir. O, Mektebetu Cāmii'l-Kebīr'in el yazma kataloglarına dayandırarak eserin iki el yazma nüshasının olduğunu ve hâlihazırda San'a'daki Mektebetu Cāmii'l-Kebīr'de bulunduğunu söylemektedir.²⁸⁰ Ancak gerek bu kataloglardaki araştırmamız gerekse son dönemde basılan *Fihrisu'l-Maḥṭūṭāti'l Yemeniyye*'deki incelememizde eserin müellife aidiyetine delil teşkil edecek bir bilgi tespit edilememiştir.²⁸¹ Zira ed-Duaylic'in belirttiği 80 numaralı koleksiyonda Ebū Ğanāim Muḥammed b. 'Ali er-Rāzī'ye ait olan *el-Erba'üne Ḥadiṣen el-Ma'rufe bi'l-Fikhiyye* adlı eser bulunmaktadır.²⁸² Ayrıca 87 numaralı koleksiyonda da *el-Erba'üne Ḥadiṣ el-Fikhī* adıyla herhangi bir eser mevcut değildir.

²⁸⁰ ed-Duaylic, bu ilk nüsha ile ilgili bilgilerinin, sırasıyla katalogun 276 ve 1976 sayfasında olduğunu, belirttikten sonra birincisinin 80 numaralı koleksiyonda, diğerinin ise 87 numaralı koleksiyonda olduğunu iddia etmektedir. (er-Rāzī, *Zahīratu'l-Mulūk*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 8.)

²⁸¹ Aḥmed Muḥammed 'Īsevī vd., *Fihrisu'l-Maḥṭūṭāti'l Yemeniyye*, Mektebetu Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşī en-Necefi, Ğum, 2005.

²⁸² Aḥmed Abdürrezzâk er-Raḳihī vd., *Fihrisu Maḥṭūṭātu Mektebetu'l-Cāmii'l-Kebir San'a'*, Vizāretu'l-Evḳâf ve'l-İrşād, San'a', 1984, I, s. 276.

1.2. *Muhtāru's-Sıḥaḥ*

Muhtāru's-Sıḥaḥ adıyla Kahire'deki Dāru'l-Kutubi'l-Mıṣrıyye'de kayıtlıdır.²⁸³ Kaynaklarda eserin 'Abdi'l-Ḳādir er-Rāzī'ye atfedilmesi,²⁸⁴ onun adıyla farklı zamanlarda neşredilen pek çok nüshanın bulunması nedeniyle *Muhtāru's-Sıḥaḥ*'ın hataen Muzaffer er-Rāzī'ye atfedildiği kanaatindeyiz.

1.3. *Şerḥu Maḳāmāt-ı Ḥarīrī*

Eserin er-Rāzī'ye aidiyeti ile ilgili ilk bilgi İbnu'l 'Adīm tarafından verilmektedir. Ayrıca Kâtib Çelebi de aynı bilgiyi teyit etmektedir.²⁸⁵ Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi katalogunda *Şerḥu Maḳāmāti'l-Ḥarīrī* adı ve 03991 numarası ile Fatih Koleksiyonu'nda kayıtlı eserin müellifi olarak Muzaffer er-Rāzī gösterilmekle birlikte eserin içeriğinde herhangi bir müellif bilgisi bulunmamaktadır. *Şerḥu Maḳāmāti'l-Ḥarīrī* adıyla kayıtlı diğer nüshalar üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde Çorum Halk Kütüphanesinde *Şerḥu Maḳāmāti'l-Ḥarīrī* ismi ve 2072 numarası ile kayıtlı olan eserin, Süleymaniye Kütüphanesi'nde er-Rāzī'ye atfedilen eser ile aynı içeriğe sahip olduğunu tespit ettik. İsmi zikredilen ikinci eser, Şemsuddīn Muḥammed b. Ebī Bekr b. 'Abdi'l-Ḳādir er-Rāzī'ye (ö. 660/1262) aittir. Bu eser ilkinden farklı olarak mukaddimeye sahiptir. Ayrıca eserin müellifinin

²⁸³ Eserin 1988 yılına ait neşri olduğu belirtilmektedir. Aynı katalogda *Muhtāru's-Sıḥaḥ*'ın, Şemsuddīn Muḥammed b. Ebī Bekr b. 'Abdi'l-Ḳādir er-Rāzī'ye (ö. 660/1262) atfedilen ve 1988 yılına ait neşir bilgileri verilen bir kayıt daha bulunmaktadır. (Bkz. er-Rāzī, *Muhtāru's-Sıḥaḥ*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 21349.)

²⁸⁴ Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, IX, s. 112; ez-Zirikli, *el-'A'lām*, VI, s. 55.

²⁸⁵ İbnu'l Adīm, *Buḡyetu't-Taleb*, III, s. 1149; Ḥācī Ḥalīfe, *Keşfez-Zunūn*, II, s.1790. Ayrıca eserin er-Rāzī'ye aidiyeti hakkında bilgi veren diğer kaynaklar için (bkz. 'Abdu't-Tevvāb, *Selāşetu Kutub*, s. 121; er-Rāzī, *Mebāḥisu't-Tefsīr*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 26.)

açık adı yazılıdır. Dolayısıyla Süleymaniye'deki bu nüshanın hataen Muḫaffer er-Rāzī'ye atfedilmiş olabileceği kanaatindeyiz. Her ne kadar *Şerhu Maḳāmāti'l-Ḥarīrī'* nin er-Rāzī'ye atfedilen bir nüshasına ulaşılmasa da gerek tarihi kaynaklarda böyle bir eserin mevcudiyeti hakkında verilen bilgi gerekse; müellifin *el-Maḳāmāt* adlı eserini Ḥarīrī' nin *el-Maḳāmāt* adlı eserine insanların kutsalık atfedecek kadar değer vermesi sebebiyle yazdığını belirtmesi bu esere önem verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Ḥarīrī' nin *el-Maḳāmāt* adlı eserine bir şerh yazmış olma ihtimali yüksektir.

II. BÖLÜM

EBÜ'L-FADÄİL MUZAFFER er-RÄZİ'NİN GÖRÜŞLERİ

1. İtikâdî Görüşleri

er-Râzî eserlerinde, itikâdî konuları müstakil başlıklar altında ele almamaktadır. İtikâdî konuları ele alırken mutedil bir çizgiyi takip ettiği görülmektedir. Nitekim fırkaların Kur'ân'î delillerini sunmaktaki amacını açıklarken dinî anlayışlarda aşırıya kaçan kişi ve mezhepleri eleştirmektedir. Bu sebeple te'vili reddedip zâhire göre hüküm veren zâhirî anlayış ile muhaliflerini cehalet, dalâlet ve tekfirle suçlayan mutaassıpların eleştirisi onun çalışmalarında önemli bir yer işgal eder. Ayrıca usûl kitaplarına bakmayı reddeden, aklı dışlayan, yalnızca nakli esas alan, ehl-i kibleyi tekfir eden ve bir fırkayı sayısal azlığından dolayı küçümseyen veya onları bid'at sebebiyle dinden çıkarırları ve son olarak cedel ve asabiyette aşırıya kaçanları da eleştirmektedir.²⁸⁶ Eleştirdiği fırkalar arasında Kaderiyye, Havâric Cehmiyye ve Rafızîyye yer almaktadır. Her ne kadar bu fırkaları eleştirse de mezkûr mezheplerin çeşitli gerekçelerle tekfir edilip kanlarının akıtılmasına da karşı çıkmaktadır. Nitekim eş-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *"Muhammed, Allah'ın Resûlüdür.Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetindir..."*²⁸⁷ ayetinin tefsirinde inkarcılar zümresinin içerisine Rafızîler'i dahil etmek maksadıyla naklettiği hadisin metruk olduğunu belirtmektedir. Bu rivayete Kur'ân, sünnet ve icmaa muhalif olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktadır.²⁸⁸ Nitekim Hz. Ali vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırılan

²⁸⁶ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 115.

²⁸⁷ Fetih, 48/29.

²⁸⁸ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 284.

hadiste “Ahir zamanda Rafızî adında bir topluluk zuhur edecektir. Onlar İslam’ı terketmiştir. Müşrik oldukları için onları öldürün.”²⁸⁹ denilmektedir. er-Râzî’ye göre Rafızîler’in müşrik olmadığına şüphe yoktur. Onların öldürülmeleri de caiz değildir. Çünkü bir kişi yeryüzünde fesat çıkarmadığı ve savaşmadığı halde onu kasıtlı olarak öldürmek ümmetin icmaı ile kısası gerektirir. Dolayısıyla Haricîler ve Rafızîler gibi Allah’ın düşmanlarının tamamı ile mücadele edilse de âhad bir habere dayanarak onların kanını dökmek mübah görülemez.²⁹⁰

er-Râzî, aklı geri plana atmak suretiyle yalnızca nakilden beslenilmesine, mezhebi temayülünden dolayı bir kişi yahut grubun küfür ve dalâlet ile itham edilmesine itiraz etmektedir. er-Râzî’nin yukarıda izah ettiğimiz bu düşünce yapısı, tekfirci zihniyete karşı gelişen Mürciî gelenek²⁹¹ ile onun temel tezlerinin savunucusu olan Mâturidîlik²⁹² ile örtüşmektedir. Dolayısıyla er-Râzî, îtikâdî mezhebini izhar etmese de²⁹³ aşağıda zikredeceğimiz gibi muhtelif konularda sergilediği îtikâdî tutumu, fikhî konularda Hanefîlik’e mensubiyetinin kat’i olması, Ehl-i Sünnet’e tabi

²⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musnedu İmâm ‘Ahmed b. Hanbel*, Muessesetu’r-Risâle, ed-Dımaşk, 2001, II, s. 187, (no. 808).

²⁹⁰ (Ayrıntılı bilgi için bkz. er-Râzî, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 282-287.)

²⁹¹ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto yayınevi, Ankara, 2016, s. 270.

²⁹² Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 278.

²⁹³ Muhtemeldir ki o dönem Hanefî alimlerin itikâden Maturidi olduğu halde, bu kimliklerini açıkça belirtmemeleri bu tutumunda etkili olmuştur. (Bkz. Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Yayınevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 12.)

olduğunu işaret eden ifadesi,²⁹⁴ kısmen nakil karşısında akli delilleri ön plana çıkarması ve hatta akla aykırı olduğunu düşündüğü nakilleri reddetmesi²⁹⁵ ve Mutezilî, Şiî, Cebri ve katı nasçı düşünceye karşı net bir duruş sergilemesi ayrıca el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Faḥruddîn er-Râzî (ö. 606/1209)²⁹⁶ ve es-Sa‘lebî özelinde Eş‘arî düşünce sistemini de eleştirmesi onun itikadî manada Mâturidî çizgiyi benimsemiş olabileceğini göstermektedir.

er-Râzî, itikadî meseleler hakkındaki görüşlerini, Şafiî ve Eş‘arî olan es-Sa‘lebî’nin tefsirini değerlendirdiği, *Mebâḥisu’t-Tefsîr* ve tartışmalı bazı meseleleri ele aldığı, *Sırru’l-Esrâr* adlı eserlerinde mütalaa etmektedir.

er-Râzî’nin itikadî görüşlerini genel hatları ile ele almak istiyoruz.

1.1. İman

er-Râzî, îmanın tanımını yapmamış ve mahiyeti hakkında detaya girmemiştir. O daha çok îmanın hangi durumlarda geçerli olduğu ya da olmadığı üzerinde durmuştur. Nitekim Kehf 55. ayet²⁹⁷ bağlamında helak ve azap esnasında îmanın geçerli olup olmayacağı hakkında görüşlerini

²⁹⁴ İbn Qayyim’da onun Sünnîler’in mütekellimi olarak nitelemektedir. (Bkz. İbn Qayyim, *İctimâ‘u’l-Cuyûş*, II, s. 306; Ayrıca bkz. er-Râzî, *Mebâḥisu’t-Tefsîr*, s. 97.)

²⁹⁵ Bir örnekle açıklayacak olursak; İbni Abbas’tan nakledilen “Allah’ın ilk olarak kalemi yarattı ve ona yazmasını emretti...” rivayetini eleştiren er-Râzî, eğer ilk yaratılan şey kalem olsaydı onunla beraber başka bir şey yaratılmadığından yok olan bir şeyi kalem nasıl yazacaktı? şeklinde akli bir yorum getirmiştir. er-Râzî, *Mebâḥisu’t-Tefsîr*, s. 272. (Diğer akli çıkarımlarından bazıları için bkz: er-Râzî, *Mebâḥisu’t-Tefsîr*, s.157, 172-173, 176, 218, 316.)

²⁹⁶ er-Râzî, *Sırru’l-Esrâr*, v. 46b-49a.

²⁹⁷ “İnsanlara hidayet geldikten sonra onların inanmalarına ve Rab’lerinden mağfiret dilemelerine, ancak, öncekilerin başına gelenlerin kendi başlarına da gelmesi ya da kendilerine azabın göz göre göre gelmesi (yönündeki beklentileri) engel olmuştur.” (Bkz: Kehf, 18/55.)

açıklamıştır. Ona göre Kur'ân geldikten sonra kendilerine azap ve helak gelinceye kadar îman eden kişilerin îmanı geçerli olacaktır. Çünkü küfürleri esnasında henüz azap gelmemiştir. Bu nedenle helak ve azap öncesi îman edebilirler. Ancak helaktan sonra kişi artık îman etmekle mükellef değildir. Çünkü kusurları ve Allah'ın hızlânı gerçekleştiyse bu îman etmelerine engeldir. Şayet azap ve helak takdir edildiği esnada kişi îman edilebilseydi bu durum, azap ve helakın gelmesine mâni olurdu.²⁹⁸

1.1.1. Hidayet ve Dalalet

er-Râzî'ye göre tefekkür ve îman ancak akıl ile faydalı olabilir. Akıl ve amel ise sadece ilim ile yarar sağlar. Ancak kâfir'de de akıl ve tefekkür olduğu halde buna rağmen îman etmemektedir. Bunun nedeni onlarda tevfik ve hidayet olmamasıdır. Çünkü insan; işitse, duysa, akletse de kurtuluş vesilesi olan hidayet ve tevfik olmadığı sürece bunların bir kıymeti olmaz. Bununla birlikte hidayet ve kurtuluş için insanın bir gayretinin de olması gerekmektedir.²⁹⁹

İmanı tevfik ve hidayet etmeye bağlayan er-Râzî, hidayet ve dalaletin fâili olarak nihai anlamda Allah'ı görmektedir. Nitekim bu çerçevede Kurtubî'nin hidayet ve dalâlet konusundaki görüşünü delil olarak nakletmektedir. Konuyu Cahiliyye şairlerinden Lubeyd'in³⁰⁰ şiiri ile delillendiren Kurtubî'ye göre birşey kula nispet edildiğinde, "if'âl"

²⁹⁸ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 207.

²⁹⁹ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 58b, 59a.

³⁰⁰ Lubeyd bu kasidesinde Allah'ın hayır yoluna sevk etmek istediğini hidayete erdireceğini, dilediğini de saptıracağını belirtir. (Bkz. er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 94.)

bağlamında değil, “tef’îl” bağlamında anlaşılmalıdır. Yani kulun bir şeyi yapması değil, bilakis ona yaptırılması anlaşılır. er-Râzî’ye göre böyle bir izah, Ehl-i Sünnet’in Kaderiyye’ye karşı “Allah dilediğini saptırır.”³⁰¹ ayetiyle getirdiği delilleri destekler mahiyettedir.³⁰² er-Râzî açıkça belirtmese de Kaderiyye’nin hidayet ve dalâleti kula izafe eden bakış açısını reddetmektedir.

Nihâi anlamda hidayet ve dalâletin insana nispetini tef’îl bağlamında ele alması, onun konuyu Allah’ın meşietini ve kudreti çerçevesinde değerlendirdiğini ve bu açıdan da nihai anlamda hidayet ve dalâleti Allah’a izafe ettiğini söyleyebiliriz.

1.1.2. Büyük Günah

er-Râzî’ye göre dünyada îman etmeyen kişinin kıyamet günündeki îmanı fayda vermeyecektir.³⁰³ Büyük günah işleyen kişi dünyada îman ettiği sürece cehennemde ebedi kalmayacaktır. Ancak onların cinlerin dostları, şeytanların itaatkârları olarak isimlendirilmeleri caizdir.³⁰⁴

1.1.3. İman’da Şüphe

er-Râzî’nin iman bahsinde üzerinde durduğu bir diğer konu şüphe dir. Konuyu inananların imanlarından şüphe duyması bağlamından farklı olarak şüphe halinin Allah ve Resulü’ne isnat edilip edilemeyeceğini tartışmıştır. Ona göre Allah’a ve peygamberine nispet edilmesi muhal olduğu gibi caiz de

³⁰¹ Ra’d, 13/27; Neml, 27/93;

³⁰² er-Râzî, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 97.

³⁰³ er-Râzî, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 131.

³⁰⁴ er-Râzî, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 131.

değildir. Mü'min birinin küfre düştüğü, Allah'ın birliği veya Kur'an-ı Kerim'in doğruluğu hakkında şüpheye düştüğünü söylemek de caiz değildir. Böyle söyleyen kişi namazı inkâr eden gibi olur. "Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüphe içinde isen..."³⁰⁵ ayeti, peygamberin Allah'ın kendisine indirdiklerinden şüphe ettiği manasında olmayıp, bilakis Allah'ın düşmanlarını aşağılamak ya da onun şanını yüceltmeyi ifade etmektedir. Aynı şekilde "Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer îman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz."³⁰⁶ ayetinde de Allah'ın mü'minlerin îmanından şüphe ettiği düşünülemez. Çünkü Allah onların îmanlarını güçlendirmekte ve onaylamaktadır.³⁰⁷

1.1.4. İnsan Fiilleri

er-Râzî, diğer itikâdi konularda olduğu gibi insanın fiilleri konusunu sistematik olarak ele almamaktadır. Bunun yerine meşieti merkeze almak suretiyle müşriklerin, Allah'a ortak koşmalarının O'nun meşieti sonucunda gerçekleştiği şeklindeki iddiaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede er-Râzî'ye göre insan fiillerinin murîdidir. Bununla birlikte insan, irade ettiği şeye güç yetirebilmesi kadar güç yetirememesi de mümkündür. Meşiet kavramının tek başına bir varlığı olmadığı için mevcudiyeti mecazidir. Dolayısıyla Allah'ın dilemesi olmadan kulun meşieti gerçekleşemez.³⁰⁸ Allah ise hayır veya şer namına ne dilerse dilediğini yapar. Mutlak manada

³⁰⁵ Yunus, 10/94.

³⁰⁶ Âli İmrân, 3/139.

³⁰⁷ (Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 156-163.)

³⁰⁸ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 172.

murîddir.³⁰⁹ Ancak müşrikler'in söylediği "Eğer Allah dileseydi, biz de ortak koşmazdık..."³¹⁰ sözleri Allah'a karşı uydurulmuş bir yalandır. Nasıl ki inanmadıkları halde münafıklar'ın "Şüphesiz senin Allah'ın Resulü olduğuna şahitlik ederiz..."³¹¹ şeklindeki sözleri yalan ise, müşriklerin sözleri de yalandır.³¹² Zira onlar kendi iradeleri ile ortak koştukları halde, Allah'ın dilemesi sonucu şirk eylemini gerçekleştirdikleri yalanını söylemektedir. İnsanın fillerinde sorumluluk sahibi olduğunu vurgulayan er-Râzî, Sünnî düşünce sisteminin genelinde kabul edildiği şekliyle kader ve kaza konusunu îman esasları içerisinde mütalaa etmiştir. Dolayısıyla o, her mü'min ve Müslüman'ın kader ve kazaya îman etmesinin farz olduğu görüşündedir.³¹³

1.2. Ulûhiyet

1.2.1. Allah-Âlem İlişkisi

er-Râzî'ye göre Allah, kendisinden önce hiçbir şeyin var olmadığı; kendisinden sonra da hiçbir şeyin olmayacağı ilk ve ezelî, son ve ebedî olandır.³¹⁴ Ona göre âlem ve yaratıcısı arasında yaratma itibariyle zamansal bir öncelik ve sonralık vardır. "Dünün" "bugünü" öncelemesi zamansal olmadığı gibi âlem ile yaratıcısı arasındaki önceliğin de zamansal olmadığı

³⁰⁹ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 42.

³¹⁰ En'am, 6/148.

³¹¹ Munafikûn, 63/1.

³¹² er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 133.

³¹³ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 51b.

³¹⁴ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 49b.

yönündeki görüşünden dolayı Faḥruddīn er-Rāzī'yi eleştirmektedir.³¹⁵ Nitekim Muḫaffer er-Rāzī'ye göre “dün” geçmişte belli bir zaman hakkındaki ibaredir; “bugün” şimdiki belli bir zamanı ifade eden ibare iken, “yarın” ise gelecekteki muayyen bir zaman hakkındaki ibaredir. Görüldüğü gibi hepsi mutlak bir zamanla sınırlıdır. İkisi de hâdis olan dün ve bugün, zaman itibariyle diğerinin önüne geçebilir. Mesela dün zaman itibariyle bugünün önüne geçer. Bu zamansal değişim Allah ve alem için söz konusu değildir. Çünkü Allah kadimdir. Zamanın mevcudiyeti alemden ayrı olmadığı için Allah'a bağlıdır. Allah'ın kadîmliğinden bahsedilen zaman ise mevcudun vücudunun olmadığı bir dönemdir.

1.2.2. Sıfatlar

er-Rāzī, kelimcilerin çoğunun Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın sureti hakkında herhangi bir delil olmadığı gerekçesi ile O'nun suret, ricil, kadem, mecî'-ityan gibi sıfatlar ile nitelendirilmesini reddettikleri, buna mukabil Ehl-i Hadis ve Selef'in ise bu sıfatları hadislerden delil getirmek sureti ile kabul ettikleri bilgisini vermektedir. er-Rāzī, Allah'ın sureti, ityan, mecî' ile ilgili Buḫārī'de nakledilen bir hadis³¹⁶ ile bu bağlamdaki diğer hadisleri

³¹⁵ (er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 49b; Faḥruddīn er-Rāzī'nin kadîm ve muhdes olanın özellikleri hakkındaki görüşleri için bkz. Ebū 'Abdillāh Muḫammed b. Umer b. Ḥuseyn Faḥruddīn er-Rāzī, *Kitābu'l-Muḫaṣṣal*, Mektebetu Dāru't-Turās, el-Ḳāhire, 1991, s. 210-215.)

³¹⁶ Ebu Hureyre'den nakledilen hadis şöyledir: “İnsanlar: ‘Ey Allah'ın Resulü (s.a.v) Kıyamet gününde Rabb'imizi görecek miyiz?’ diye sordular. Allah Resulü de şöyle buyurdu: ‘Bulut yokken Güneşi görmede bir sıkıntı çekermisiniz?’ Hayır dediler. Bulutsuz bir dolunay gecesinde Ay'ı görme husunda sıkıntı çekermisiniz’ dedi. Hayır dediler. İşte Kıyamet Günü Allah'ı böyle görecekisiniz. [O gün] Allah insanları toplayacak ve ‘kim neye taptıysa onu takip etsin.’ buyurur. Kim Güneş'e taptıysa onu takip eder; kim Ay'a taptıysa onu takip eder; kim de Tağutlar'a taptıysa onu takip eder; bu Ümmet, Münafıkları ile birlikte kalır.

paylaşarak konuyu ele almakta ve farklı yaklaşım sergileyen üç fırkanın görüşlerini bu çerçevede değerlendirmektedir. Ona göre bu üç fırkadan ilki olan Mücessime ve Müşebbihe, metinlerin zâhiri manasına yönelerek Allah'ın tasvir edilen bir suretinin olduğu ve hareket yolu ile ityan ettiği inancındadır. İkinci fırka ise Mu'tezile'dir. Onlar, bu hadislerin sıhhatini tekzip eder ve zahir manalarını inkâr yoluna giderler. Ayrıca Sıfatları da nefyederler. Üçüncü fırka ise hadislerin sıhhatini kabul eder ancak; te'vile giderler. Bu hadisleri tekzip eden ve inkâr edenler ile Müşebbihe, hadisler ve sıfatlar konusunda cahildir. er-Râzî, hadisteki "Kıyamet günü Rabb'inizi göreceksiniz" ifadesinin sıfatları inkâr edenlere [Mu'tezile] ve Allah'ın keyfiyetsiz görüleceğini öne süren Ehl-i Musbite'ye karşı açık bir delil olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre hadiste açık bir şekilde görmenin keyfiyeti ispat edildiği gibi [Allah'ın] ciheti de ispat edilmiştir. Her ne kadar er-Râzî, Allah'a cihet atfetse de hadisin yalnızca zahir manası ile değerlendirilmemesi gerektiğini aksi taktirde kişiyi teşbihe ve Allah'ın sıfatlarında bir noksanlığın olduğu anlayışına götüreceğini vurgulama ihtiyacı hissetmiştir.³¹⁷ "Allah, Adem'i kendi suretinde yarattı..."³¹⁸ hadisindeki "kendi suretinde yarattı" ifadesini de değerlendiren er-Râzî'ye

Allah, onların bildikleri suretin dışında gelerek şöyle buyurur: 'Ben sizin Rabb'inizim.' Bunun üzerine onlar: 'Senden Allah'a sığınırız, Rabbimiz gelinceye kadar yerimiz burasıdır, Rabb'imiz geldiğinde onu tanırız.' derler. Bunun üzerine Allah, tanıdıkları surette gelir ve şöyle buyurur: 'Ben sizin Rabb'inizim.' Onlar da Allah'ı tanır. 'Sen bizim Rabb'imizsin.' derler ve ona tabi olurlar ve sırat kurulur..." (Bkz. Buḥārî, Şaḥîḥ, *K. er-Rikâk*, 52.B. *es-Şrâṭu Cisru Cehennem*, s.1630 (no. 6573)

³¹⁷ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 53b, 54b.

³¹⁸ Buḥārî, Şaḥîḥ, *K. el-İsti'zân*, 1.B. *Bedu's-Selâm*, s. 1554 (no. 6227).

göre el-Ḥaṭṭābī'nin (ö. 388/998) iddia ettiği gibi³¹⁹ 'sûret' Hz. Adem'in bir sıfatı olmayıp Allah'î nitelemektir. Ancak Allah'ın suretinde yaratmasını kendi sıfatında yaratması olarak değerlendiremeyiz. Zira sûreti sıfat olarak kabul ettiğimizde Şeytan'ın da O'nun suretinde yaratıldığı şeklinde bir şüphe hasıl olur. Nitekim ilim, semi, basar gibi sıfatlara şeytan da sahiptir. Halbuki bir insanın cesaret yönünden aslana benzetildiği gibi suretler farklı olsa da sıfatlar benzerlik gösterebilir. Netice de Allah'ın Ademi kendi sureti'nde yaratmasının mahiyeti hakkında en doğru olanı, Selef-i Sâlih'in yolunu takip eden hadis imamlarından ve ulemeden ilimde derinleşenlerin Rabb'imizden gelen her şeye îman ettik dediği gibi teslim olmaktır. Bu konuda herhangi bir cevap verilmemesi bir cehalet olarak değerlendirilse de gösteriş için ilim yapanların tutumundan hayırlıdır. Şayet bu konuda zahir kabul edilse Allah için muhdes varlıklarda bulunan hareket, intikal, değişim ve ihtiyacın kabul edilmesi gerekeceğinden akıl yok sayılmış olur; zahir reddedilse bu kez de bid'at ve dalalete meyledilmiş olur; akıl yok sayıldığında ise şeriat yok sayılmış olur. Çünkü akıl olmaksızın şeriat ve din hasıl olmaz. Te'vile gidildiğinde ise zan ve hevaya düşülür. Eğer bu konuda nakil ve akli bir araya getirecek olursak o taktirde tenakus meydana gelecektir. Bunlara susmayı cevap verildiğinde ise dinden uzaklaşmış olunacaktır. Hadisin bu kısmının inkâr edilmesi de doğru olmayacaktır. Zira

³¹⁹ er-Râzî, el-Ḥaṭṭābī'nin hadisi şöyle te'vil ettiğini nakletmektedir: ' صورته ' ifadesindeki 'ه' zamiri ile Hz. Adem kastedildiğinden burada 'suret' onun sıfatı olmaktadır. 'Kendi suretinden yarattı' ifadesi ise onun zürriyetinin evreler halinde yaratılması anlamına gelmektedir. Hz. Âdem ise bu yaratılış ile yaratılmamıştır. (Bkz. er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 54a.)

hadis imamlarının hepsi bu hadisi nakletmiş ve senedinin sahih olduğu konusunda ittifak ettiklerinden bu hadisi inkâr etmek cehalet ve bidattir.³²⁰

Görüldüğü gibi er-Râzî'ye göre Allah Teala'nın bir mekân ve cihete nitelendirilmesi caizdir. Ancak o insanlardaki mekân ve cihete teşbih edilmez.³²¹ er-Râzî, Allah hakkında teşbihe gitmekten sakındığını ifade etmiştir. Bununla birlikte isimlerini zikretmeden bazı kelimcilerin "Allah her türlü vasıftan münezzehtir. Bütün sıfatlar yaratılanlar içindir, Allah ise Kuddüs'tür" şeklindeki görüşlerinin yanlış olduğunu belirterek bundan Allah'a sığındığını söyleme ihtiyacı hissetmiştir.³²² Zira ona göre böyle bir akide apaçık sapıklıktır. Bilakis Allah Tealâ; ilim, kudret, semî', basar ve kelim sıfatları ile vasıflanır. Bunlara zıt olan şeylerden ise münezzehtir. Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiin'in de vasıflandırdığı gibi Allah kendisini ne ile vasıflandırıyor o şey O'nun sıfatıdır. Allah kendi zatı neyse kendisini öyle bilir. O'nun sıfatları zatının ne aynı ne de gayrıdır. Bu konuyu şu örneğe benzemektedir: Nasıl ki 10 rakamı, içerisinde 1 sayısını ihtiva ediyor ve 10 rakamının içerisinde 1 sayısının olmadığını düşünmek de nasıl abes ise sıfatların zatında bulunması hususu da böyledir. Cehmiyye'nin yaptığı gibi Allah'ın sıfatlarını nefyetmek caiz değildir. Bilakis sıfatların ispatı hadislerde ve selef düşüncesinde olduğu gibi zorunludur.³²³

³²⁰ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 54b-55a.

³²¹ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 47a.

³²² İsimlerini ifade etmemekle birlikte pasajın devamından Cehmiyye'yi kastettiği anlaşılmaktadır.

³²³ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 48a.

Allah'ın sıfatlarını delillendiren er-Rāzī'ye göre hâdis varlıkların nitelendiği sıfatların Allah için kullanılmasında da bir sakınca yoktur. O bu görüşünü "nur"³²⁴ kavramı bağlamında temellendirmektedir. er-Rāzī parlaklık, ışık, yükselme gibi muhdesata ait özellikler taşıyan nur'un tek başına Allah'a izafe edilemeyeceğini söyleyenlere³²⁵ karşı çıkmaktadır. Bu hususta hâdis varlıkların özelliklerini saymaktadır. Ona göre hâdis varlık; noksan sıfatlardan müteşekkil, değişen, devamlılığı olmayan, fâni ve zevâle uğrayandır. Muhdes olan bazı varlıkların vasıflandırıldığı işitme, görme ve hayat gibi bazı sıfatların Allah için de kullanıldığını belirtmektedir. Muhdes varlıkla için kullanılan bu sıfatların Allah için kullanılması O'nda bir noksanlık meydana getirmez Nitekim Allah'ın nur ile vasıflandırılması da Kur'ân ve Sünnet'te geçtiği şekli ile caizdir. "Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlanır..."³²⁶ ayetinde olduğu gibi şayet Allah bir şeyi nurlandırmayı murad ederse kendi nuru ile aydınlatır. er-Rāzī, yeryüzünün Allah'ın Nur'u ile aydınlatılması ifadesi dünya hayatı ile sınırlıdır. Son tahlilde Kur'ân-ı Kerim'de, hadislerde ve selevin sözlerinde geçtiği gibi nur onun kemal sıfatıdır. Ancak onun keyfiyeti ile ilgilenmeyiz. Ayrıca onun cisim veya bir

³²⁴ Bu bağlamda "Allah, göklerin ve yerin nurudur..." ayeti ile onunla bağlantılı diğer ayetleri zikretmektedir. (Bkz. Nur, 24/35.)

³²⁵ es-Sa'lebî, "nur"un Allah'a izafe edilemeyeceğini belirtmektedir. (Bkz. Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. İmâm Ebî Muhammed b. 'Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 2002, V, s. 101); Aynı şekilde Faḥruddin er-Rāzī'de zulmetin zıddı ile olan nur'un Allah için muhal olduğunu belirtmektedir. (Bkz. er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 48a.)

³²⁶ Zümer, 39/69.

parça olduğunu da söyleyemeyiz. Allah'ın sıfatı olan nuru inkâr eden kişi ayeti inkâr etmiş olur.

1.2.2.1. Kelam Sıfatı

Allah Kelâmı'nın yaratılmamış olduğuna işaret eden er-Râzî, Allah'ın ezelde mütekellim olması meselesinde, Şa'lebî'nin görüşlerini eleştirmektedir. Şa'lebî'ye göre Allah Kelâmı'nı bir mekân veya durumda düşünmek caiz değildir. Aynı şekilde cevher, âraz, harf ve ses olarak da nitelenemez. Aksine o (kelâm) sükût ve dilsizlik âfetine aykırı bir sıfattır.³²⁷ Bu izahın bir çelişki olduğunu belirten er-Râzî'ye göre ise harfi ve sesi olmayan şey, dilsizlikten ayrı bir şeyi ifade etmez. Zira her dilsiz, harf ve ses olmaksızın kendi başına (kelâm-ı nefsi ile) konuşabilir. Harf ve sesin gerçekleşmesi ile dilsizlik ortadan kalkar. Söz de manaya delalet eden tam ve muntazam harflerle sınırlıdır.³²⁸ Allah'ın Kelâmı'nın yaratılmamış olduğunu söyleyen er-Râzî'nin harf ve ses olmadan da kelâm-ı nefsi ile konuşulabileceği tezi, Allah'ın zatıyla kâim olan Kelâm-ı Nefsi'si ve onun harfe dönüşmüş hali olan Kelâm-ı Lafzisi'nin mevcut olduğunu savunan Ehl-i Sünnet düşüncesi ile mutabıktır.

1.2.2.2. İlim Sıfatı

er-Râzî bilgiyi, ilahi ve beşeri olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zira İlahi bilgi ile beşerî bilginin mahiyeti farklıdır. Ona göre Allah'ın ilmi kâdim, insanın ilmi ise hâdistir. İnsanın bilgisi zail olurken, O'nun bilgisi ise bâkîdir.

³²⁷ es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, s. 191.

³²⁸ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 236-237.

İnsanın bilgisi sınırlıdır, Allah'ın bilgisi ise eksiksiz ve kâmindir. İnsan zâhire vâkıf olurken, Allah zahir ve bâtını, sır olanı ve en gizli şeyleri teferruatı ile bilir.³²⁹ İnsanın ilmi kelimelerden müteşekkil iken, O'nun ilmi kelimelerden, kavranılmayan, derin düşüncelerden ve inceliklerden müteşekkildir. İnsanın ilmi, bir gayret ve zorluk sonucu tefekkür etme ile oluşurken, Allah için bu söylenemez. İnsanın bilgisi ile sınırlıyken, Allah'ın bilgisi yerdeki ve semadaki herşeyi kuşatır. İnsanın bilgisi zan ve şüphe ihtiva ederken, O'nun bilgisi ise bunlardan beridir.³³⁰

Hiçbir şey Allah'ın bilgisinin dışında olmadığı için O'nun bir şeyi kendisinden gizlemesi de düşünülemez. Bu bağlamda er-Râzî, "*Kıyamet mutlaka gelecektir. Neredeyse onu (kendimden) gizleyecektim...*"³³¹ ayetini ele almaktadır. O, bazı müfessirlerin ayeti "neredeyse kendimden gizleyecektim size nasıl açıklayayım"³³² şeklinde telakki etmelerini eleştirmektedir. Zira ona göre Allah'ın kendisinden bir şeyi gizleyebileceğini söyleyen kişi yalancı ve günahkardır.³³³

1.2.2.3. Yaratma Sıfatı

er-Râzî, Tekvin konusunu Allah'ın yaratmasının zorunluluğu bağlamında ele almaktadır. O, es-Sa'lebî'nin "*De ki: "Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin..."*"³³⁴ ayetini Allah'ın kafirleri yaratmaya ihtiyaç

³²⁹ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 48a.

³³⁰ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 49a.

³³¹ Tâha, 20/15.

³³² es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, s. 241.

³³³ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 211-212.

³³⁴ Furkan, 25/77.

duymaması yönünde te'vil etmesini eleştirmektedir. es-Sa'lebî'ye göre "Allah kâfire ihtiyaç duymaz. Zira onları mü'min yaratmadı. Şayet onlara ihtiyaç duysaydı mü'minlere îmanı sevdirdiği gibi onlara da îmanı sevdirdi.³³⁵ er-Râzî'ye göre es-Sa'lebî'nin bu yorumundan Allah Teala'nın, kâfire ihtiyaç duymadığı halde mü'mine ihtiyaç duyduğu biçiminde bir mana ortaya çıkmaktadır. Nitekim er-Râzî de bu yorumu eleştirir mahiyette Allah'ın yarattıklarından müstağni olduğunu belirtmektedir. Ona göre Allah, mü'min veya kâfir hiçbir kulunu yaratmaya zorunlu değildir. Zira O, müstağnidir; hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.³³⁶

1.3. Mead

1.3.1. Şefa'at

er-Râzî'nin, Hz. Muhammed'in şefa'atini kabul ettiği bilinmektedir. er-Râzî, şefa'at ile ilgili *Hucecu'l-Kur'an*'ın mukaddimesinde "...*Salat Hesap Günü'nün şefa'atçisi Hz. Muhammed (s.a.v)'e olsun...*"³³⁷ ifadesini kullanmaktadır. Dolayısıyla onun Kıyamet gününde Hz. Peygamber'in şefa'atini kabul ettiği görülmektedir. Şefa'at ile ilgili bu sınırlı malumat nedeni ile onun şefa'at kapsamında neleri değerlendirdiği ve şefa'atçi olarak Hz. Peygamber dışında başkasını kabul ettiği ya da etmediği konularında bilgiye sahip değiliz.

³³⁵ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IX, s. 236.

³³⁶ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 233.

³³⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 7.

1.3.2. Ru'yetullah

er-Rāzī, Ru'yetullah meselesini, bu konuda en çok tartışılan ayetlerden biri olan En'am Suresi 103. ayet³³⁸ bağlamında değerlendirmektedir. Ona göre ayetteki gözlerin Allah'ı idrak edememesi ifadesi O'nu göremeyeceği anlamını ihtiva etmemektedir. Şa'lebî'nin, "gözler O'nu ihata edemez" ifadesini, Allah görülecek ancak bu görme bildiğimiz anlamda olmayacak şeklinde yorumlamasını çelişki ifade etmektedir. Zira Arapların "Gören kişi gördüğü şeyi idrak eder." sözünde olduğu gibi görme eyleminde idrak bulunmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın gözler tarafından idrak edilememesinden maksat, görülmemesi değil, "...Onların bilgisi O'nu kuşatamaz."³³⁹ ayetindeki manada olduğu gibi O'nun zatının bilinmemesidir. Yoksa Allah görüldüğünde görme faaliyeti idrak edilecektir. Ayrıca er-Rāzī, Allah'ın yalnızca dünyada idrak edilemeyeceği³⁴⁰ yönündeki açıklamalara da karşı çıkmaktadır. Ona göre dünya'da idrak edilmeyen (zati bilinmeyen) Allah ahirette de idrak edilemeyecektir.³⁴¹ Dolayısıyla Allah'ın zatının bilinmemesi, O'nun görülemeyeceği anlamına gelmez...³⁴² Zira Hz. Peygamber'in, "...Kıyamet Günü Allah'ı göreceksiniz..."³⁴³ mealindeki hadisi Ru'yetullah'ın delilidir. Ehl-i Te'vil'den Ebū Süleymān el-Ḥaṭṭābî'nin (ö. 388/998) dediği gibi ru'yet bir imtihan veya

³³⁸ "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır." (Bkz. En'am, 6/10.)

³³⁹ Tâha, 20/110.

³⁴⁰ es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, s. 176.

³⁴¹ er-Rāzī, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 127.

³⁴² er-Rāzī, *Mebâhisu't-Tefsîr*, 126.

³⁴³ Buḥārî, Şaḥîh, K. *er-Rikâk*, 52.B. *es-Şirâtu Cisru Cehennem*, s.1630 (no. 6573).

bela sebebi olmadığı gibi Allah'ın suretsiz bir şekilde sıfat olduğu yönündeki görüşü de değildir.³⁴⁴ Çünkü İmtihan ve bela, Dünya'ya; ceza ise Kıyamet'e ait olduğu için ru'yetin Kıyamet'teki bir imtihan olarak düşünülmesi doğru değildir. Bilakis o, nimettir ve Cennet nimetlerinin de en büyüğüdür. Zira Hz. Musa'nın onu dünyada talep etmesi nimet olduğunu göstermektedir. el-Ḥaṭṭābī'nin iddia ettiği gibi Allah'ın görülmesi suretsiz ise Allah'ın kullarına gelmesi, onlarla konuşması ve onların da Allah'ı görüp tanınmaları ve konuşmaları muhaldir. Ayrıca Allah'ın Mü'minlere birinci defa görülmeyip ikinci defa görülmesi ve iki defa onlara gelmesi hareketin söz konusu olduğunu gösterir ki bu O'nda bir değişim ve teaddüdün olması anlamına gelir. Böyle bir şeyi düşünmek küfürdür. Halbuki hadiste ifade edildiği şekliyle Allah'ın gelmesinden murad; O'nun emrinin gelmesidir. Netice itibari ile Allah yalnızca cennette görülecektir.³⁴⁵

1.3.3. Cennet ve Cehennem

er-Rāzī'ye göre *"Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur..."*³⁴⁶ ayeti mucibince mü'min ya da kâfir olsun, herkes cehenneme uğrayacak ve

³⁴⁴ el-Ḥaṭṭābī'ye göre Ruyetullah'ın iki türlü gerçekleşecektir. Buna göre ilk ru'yet; Allah Teala'nın, Kıyamet Günü, mü'mini kâfirden ayrılmak maksadıyla imtihan için her kuluna görünmesi ancak mü'minlerin görebilmesidir. Bunun delili *"O gün baldırlar açılır ve secdeye davet edilirler; fakat güç yetiremezler"* Kalem 68/42 ayetidir. O gün ilk olarak Mü'minler Münafıklar ile beraber oldukları için Allah'ı görememiş ancak; onlar secde edemeyip ayırt edildikten sonra Mü'minlerin üzerindeki örtü kalktığından Allah'ı görebilecek ve sen bizim Rabb'imizsin diyeceklerdir. Diğer ru'yet ise yalnızca Allah dostlarının mükafatları karşılığında Cennet'te Allah Teala'yı görmesi şeklindedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 53b.)

³⁴⁵er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 53b-54a.

³⁴⁶ Meryem, 19/71.

sonrasında mü'minler cennete girecektir.³⁴⁷ Nihai anlamda ancak belli şahıslar Allah'ın dilemesi ile cennete ya da cehenneme girebilecektir. Mutlak manada düşünüldüğünde ise kâfir cehenneme, mü'min ise cennete gidecektir.³⁴⁸ Kafirin cehenneme girmemesi muhaldir. Çünkü Allah kendisine ortak koşanı affetmez. Ayrıca Cennete girmeyi hak eden kulun orada ebedi kalmaması da muhaldir.³⁴⁹ Cehenneme gönderileceklerin orada kalıp kalmayacağı, ne kadar kalacağı ise bu dünyada değil, kıyamette takdir edilecektir. Mü'min ve muvahhidler cehennemde ebedi kalmayacaktır. Cehennemde ebedi olarak kalacak kişiler kafirlerdir.³⁵⁰

er-Râzî'ye göre Cennet ve Cehennem yok olmayacaktır.³⁵¹ Cennet nimetleri ile Cehennem azabının ebedi olmadığını söyleyen Cehmiyye ile cehennem azabının ebedi olmayıp son bulacağını iddia eden Cahız ve bazı kelamcıların bu görüşleri zayıf olduğu için müfessirler tarafından kabul görmemiştir. Ayrıca onların ebedi azabın, ebedi küfre eşit olduğu, işlenmeyen bir günahın cezasının olamayacağı, bu sebeple sayılı günlerde küfre giren bir kişinin de ebedi azaba çarptırılmayacağı şeklindeki görüşleri de zayıftır.³⁵²

³⁴⁷ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 210-211.

³⁴⁸ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 129.

³⁴⁹ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 170.

³⁵⁰ er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 130; er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 46b.

³⁵¹ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 50a.

³⁵² er-Râzî, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 176.

1.3.4. Ruh

er-Rāzī, ruh meselesinde önce el-Gazzālī'nin konu hakkındaki görüşlerini nakletmektedir. el-Gazzālī'ye göre ruh; bedeni taşıyan ve cisim olmayan bir varlıktır. Vücuttaki ise yeri kalptir. O âraz olmayıp bir cevherdir.³⁵³ Çünkü o, kendisini ve yaratıcısını bilir ve akledilebilir şeyleri idrak eder. Âraz ise bu vasıfların hiç birisini taşımaz. Ona göre cisim parçalara ayrılır. Halbuki ruh ise kendi başına kaimdir. O nedenle bedenin dışındadır. Ona bitişik veya ayrı da değildir.³⁵⁴ Ruhun bedenden önce var olması muhaldir³⁵⁵ er-Rāzī, el-Gazzālī'nin görüşlerini bu şekilde sıraladıktan sonra onları değerlendirmektedir. Ona göre ruh'un latif cisimlerden mükevven olması mümkündür. Ayrıca o bedenin içerisindedir ve ona muttasıldır. Şayet bitişik olmasaydı acı çekme durumunda olmazdı.³⁵⁶ O, el-Gazzālī'nin iddia ettiği gibi; ruhun varlığının bedenden önce muhal olmasının söz konusu olmadığı görüşündedir. Zira ruh bedenden önce yaratılmıştır. Ruh âraz da değildir. Çünkü bedenden önce var olduğu gibi beden yok olduktan sonra da varlığını devam ettirmektedir.³⁵⁷ er-Rāzī'ye göre mü'minin ruhu o öldüğünde yedi kat semaya yükselir ve oradan geri yeryüzüne dönmez. Çünkü eğer kabre dönerse bu durumda meyyitin yaşıyor olması gerekir ki böyle bir durum kabirde mümkün değildir. Ancak

³⁵³Hüccetü'l-İslâm İmam Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr (Nurlar Feneri)*, çev. Süleyman Ateş, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994, s.55.

³⁵⁴ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 46b.

³⁵⁵ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 47a.

³⁵⁶ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 46b.

³⁵⁷ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrâr*, v. 47a.

bedeni topraktan yaratıldığı için semaya yükselmez ve toprağa defnedilir. Aynı şekilde kafirin ruhu da yerin altındadır.³⁵⁸

1.4. İmamet

Hucecu'l-Şur'an'da Şia'nın delilleri olarak Hz. Ali'nin imâmeti hakkında sunduğu ayetlerin *Mâ Nezele Mine'l Şur'an*'da Hz. Ali hakkında nazil olan ayetler şeklinde aynen nakletmesi³⁵⁹ er-Râzî'nin, Şia'nın Hz. Ali'nin imâmeti hakkında öne sürdüğü delillerle muvafık olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim er-Râzî'nin *Hucecu'l-Şur'an*'da Maide suresi 55 ve 67. ayetlerin sebep-i nüzulü ile ilgili yaptığı kısa açıklama bu görüşü destekler mahiyettedir. er-Râzî, "Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlü'dür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir."³⁶⁰ ayetinin rukû' esnasında yüzüğünü tasadduk ettiği için Hz. Ali hakkında nazil olduğunu söylemektedir.³⁶¹ er-Râzî, Şia'nın iddiasına paralel olarak "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun..."³⁶² mealindeki ayetin Gadîr Hum'da nazil olduğunu belirtmektedir.³⁶³

³⁵⁸ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 218-219.

³⁵⁹ Bu ayetler; Maide, 5/55 ve 67, Ahzab 33/6, Enfal, 8/75 ve Nur, 24/55'tir. (Bkz. er-Râzî, *Mâ Nezele mine'l-Şur'an*, s. 49, 53, 109, 204, 254.)

³⁶⁰ Maide, 5/55.

³⁶¹ er-Râzî, *Hucecu'l-Şur'an*, s. 63.

³⁶² Maide, 5/67.

³⁶³ er-Râzî, *Hucecu'l-Şur'an*, s. 63-64.

1.4.1. Sahabe'nin Fazileti

er-Rāzī, Sahabe'nin faziletleri meselesini Fetih 29.³⁶⁴ ve Hadid 10.³⁶⁵ ayetler bağlamında değerlendirmektedir. eṣ-Ṣa'lebī'nin Fetih suresi 29. ayetde Hz. Muhammed ile beraber olanların, Aşere-i Mubeşşere'den olduğu yönündeki yorumunu³⁶⁶ isabetli bulmamaktadır. Ona göre taassuptan, zorlamadan uzak bir şekilde incelendiğinde ayetin lafız ve mana itibariyle yirmi bin sahabeye hamledilmesi daha doğrudur. Zira sahabenin tamamının bu faziletten hissesi vardır. Çünkü her biri gerçek bir îmana sahip bu kişiler İslam'ın sembol isimleridir.³⁶⁷

Ayrıca eṣ-Ṣa'lebī'nin Hadid Suresi 10. ayetini, Müslümanların ilki ve ilk savaşçısı olduğu yönündeki rivayetini esas alarak Hz. Ebu Bekir'in faziletinin delaletine hamletmesini³⁶⁸ isabetli bulmaz. Ona göre Hz. Ebu Bekir'in faziletinde şüphe yoktur. Ancak onun ilk Müslüman olduğu yönündeki rivayet "sizden havzıma ilk ulaşan, ilk Müslüman olan Ali b. Ebî Talib'dir." hadisine muhaliftir. Aynı şekilde İslam adına gerçekleşen ilk savaşın bedir olması ve bu savaşa Hz. Ebu Bekir'den başka muhacir ve

³⁶⁴ "Muhammed, Allah'ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde hâlinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün..." (Bkz. Fetih, 48/29.)

³⁶⁵ "...İçinizden, fetihten önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir..." (Bkz. Hadid, 52/10.)

³⁶⁶ eṣ-Ṣa'lebī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IX, s. 66.

³⁶⁷ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 281-283.

³⁶⁸ eṣ-Ṣa'lebī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IX, s. 232.

ensardan oluşan diğer sahabenin de katılması bu rivayeti geçersiz kılmaktadır.³⁶⁹

es-Sa‘lebī, Hz Ebū Bekir’in fazileti bağlamında Hz Ali’nin “...Beni Ebu Bekir ve Ömer karşısında üstün tutacak kişiye müfterinin celde cezasını uygulayım...”³⁷⁰ dediğini nakletmektedir. er-Rāzī, es-Sa‘lebī’nin naklettiği bu rivayetin Hz. Ali’nin Şûra günü hilafeti talep ettiği dolayısıyla kendisini üstün tuttuğu konuşması ile çeliştiğini ima ederek şu soruyu sormaktadır.

“Kendi söylediğini söyleyen kişiye nasıl celde vuracaktır?”³⁷¹

1.5. Diğer İtikâdî Görüşleri

1.5.1. Miraç

er-Rāzī, Miracı kabul etmekle birlikte onun mahiyeti hakkında teferruatlı bilgi vermemektedir. O Allah’ın Hz. Peygamber’i gecenin az bir kısmında Miraca yükselttiğini, sidretü’l-muntehaya çıktıktan sonra kâbe kavseyne ulaştırdığını belirtmektedir.³⁷² Ayrıca İbn Kâyyım er-Rāzī’nin *Fer‘u’s-Sıfât* adlı eserinden bahsederken onun Sahabe’nin Miraç’ta Hz. Muhammed’in Allah Teâlâ’yı görüp görmemesi hususunda ihtilafa düştüklerini söylediğini nakletmektedir.³⁷³

³⁶⁹ er-Rāzī, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 297-299.

³⁷⁰ es-Sa‘lebī, *el-Keşf ve’l-Beyân*, IX, s. 236.

³⁷¹ er-Rāzī, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 301.

³⁷² er-Rāzī, *Zahîratu’l-Mulûk*, s. 88; er-Rāzī, *Mebâhîsu’t-Tefsîr*, s. 292.

³⁷³ İbn Kâyyım, *İctimâ‘u’l-Cuyûş*, II, s. 306.

2. Tasavvufî Görüşleri

Kelam, tefsir, fıkıh, hadis gibi şer'î ilimlere vukufiyeti bilinen er-Râzî'nin önemli özelliklerinden bir diğeri de tasavvufa olan ilgisidir. Onun yaşadığı dönemde tasavvufa yoğun bir teveccüh söz konusudur. Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/910) öncülüğünde gelişen Bağdat, Beyazıd-ı Bistâmî (ö. 260/874) öncülüğünde gelişen ve es-Serrâc (ö. 378/988), es-Sulemî (ö.412/1021) ve el-Kuşeyrî gibi mutasavvıflarca takip edilen Nişabur sûfiliği³⁷⁴ başta olmak üzere bu dönemde farklı tasavvuf cereyanlarının temsilcilerini görmek mümkündür. O dönem tasavvufa olan ilgi halk kitleleri ilgi ile sınırlı değildir. Selçuklu sultanlarından bir kısmı ilgi göstermiştir. Bununla birlikte Sultanların, Türk milletinin sosyal vicdanından doğan temayül ile Hanefîlik'i kabul etmeleri, onların Rafızî ve Mu'tezilî düşünceye yönelmelerini engellemiş, tasavvufî fikirlerde de dinî esaslara samimi bir bağlılığa sevk etmiştir.³⁷⁵ Bunun sonucu olarak, Şii-Bâtınî cereyanlar karşısında sünnî ulema ve sûfilere itibar etmiş ve onları himayeleri altına almışlardır.³⁷⁶ Devlet ricali tarafından desteklenen söz konusu sûfilere bazılarının tasavvufu Sünnîlik'e derc etmiş, ekseriyetle dini ilimlerle ilgilenmiş, özellikle de (İslam'ın temel ilimlerinden olan) hadis

³⁷⁴Abdulkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, hazırlayanın mukaddimesi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45-46.

³⁷⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 19.

³⁷⁶ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 121.

alanına yakın ilgi duymuşlardır.³⁷⁷ İşte er-Rāzī de bu çizgiyi takip eden mutasavvıflarındandır.

Kaynaklar, er-Rāzī'nin sūfî olduğu bilgisini nakletse de hangi tasavvufî akımın mensubu olduğu konusunda bir malumat vermemektedir.³⁷⁸ İbn Qayyim'ın, onun kendi dönemindeki sūfîlerin imamı olduğu yönündeki beyanı, onun tasavvufla münasebetinin derinliğini göstermesi açısından önemlidir.³⁷⁹ Ayrıca bu bilgi muvacehesinde er-Rāzī'nin, döneminin sūfîleri tarafından itibar görecek, onlara önderlik yapacak tasavvufî birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onun tasavvufla dair eserlerinden *Bezlu'l-Ḥabā fi Faḍli Âli'l-Abā'*ya ulaşılmamasak da *Zaḥīratu'l-Mulūk fi İlmi's-Sulūk* adlı eseri incelendiğinde tasavvufun önemli şahsiyetlerinden Ḥārīṣ el-Muhāsibī (ö. 243/857) Ebū Turāb en-Naḥşebī (ö. 245/859), Ebū Yezīd el-Bistamī, Sehl b. Abdullah et-Tusterī (ö. 283/896) ve Cunejd el-Bağdādī, el-Kettānī (ö. 332/933), es-Sulemī gibi mutasavvıfların görüşlerine vâkıf olduğu görülmektedir.

İran kültür havzasında³⁸⁰ doğan er-Rāzī'nin tasavvufî görüşleri bātınî-mistik bir anlayıştan uzaktır. Zira o, tasavvufî görüşlerinde bātınî yorumlara itibar etmediği gibi ele aldığı her konuyu öncelikle ayetler ışığında anlamaya gayret göstermektedir. Dolayısıyla sūfî bir anlayışı benimsemekle birlikte

³⁷⁷ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 153.

³⁷⁸ (er-Rāzī'nin sufi olduğu hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz.ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*, s. 86; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, s. 297; er-Rāzī, *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 14; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 117; 'Alī b. 'Āmir, "en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ (İnceleme, Tahkîk ve Tahric)" I, s. 20.)

³⁷⁹ İbn Qayyim, *İctimā'u'l-Cuyūş*, II, s. 306.

³⁸⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 115.

dinin naslarına, temel ilkelerine aykırı bir tasavvuf anlayışından uzak mutedil bir duruş sergilemiştir.

Onun tasavvuf anlayışının şekillenmesinde tasavvufla iltisaklı Şafîî ve Hanefî hocaları etkili olmuştur. Ders halkalarında bulunduğu Hanefî sûfî hocalarından İbnu'l-Bennâ, Ebü Necîb es-Suhreverdî'nin müritlerinden olup, ondan tasavvuf eğitimi almıştır.³⁸¹Ayrıca Şafîî olan iki hocasından Ahmed el-Kazvî'nin sûfî olduğu bilinmektedir. Ebü'l-Me'alî de el-Kuşeyrî'den ders almıştır.³⁸²er-Râzî'nin hocalarının tasavvufla ilgili eserleri elimizde olmasa da Suhreverdî'nin *Âdâbu'l-Murîdîn*'i ve el-Kuşeyrî'nin, *Risâle*'sine bakıldığında, er-Râzî'nin *Zahîratu'l Mulûk* adlı eseri ile özellikle şekilsel bir benzerliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde tevbe, takva gibi konuları anlattığı elli kadar konu başlığında³⁸³ kullanılan üslubun *Zahîratu'l Mulûk*'ün üslubuna benzediği görülmektedir. İki eserde de konu ayet ile başlamakta ve konu ile ilgili hadislere yer verilmektedir. Ancak er-Râzî, Kuşeyrî'den farklı olarak diğer eserlerinde olduğu gibi ele aldığı konuya mutlaka ayetle başlamakta ve konu ilgili olan ne kadar ayet var ise hepsini zikretmektedir.

er-Râzî'nin tasavvuf anlayışı kâmil insan olmanın yollarını arama üzerine kuruludur. Ona göre insanın manevi ihtiyaçlarını gidereceği, kalbini

³⁸¹ İbnu'd-Dubeyî, *el-Muhtaşarî'l-Muhtâc*, I, s. 61-62.

³⁸²el-İmâm Şihâbuddin Ebî'l-Fellâh Abdî'l-Hayy b. Aḥmed b. Muḥammed el-Akberi el-Hanbeli ed-Dîmeşki, *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbâri min Zeheb*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1986, VI, s. 475.

³⁸³ İmâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *er-Risâletu Kuşeyrî*, thk. 'Abdu'l-Ḥalîm Maḥmûd ve Maḥmûd b. eş-Şerîf, Muessetu Dâru'ş-Şa'b, el-Kâhire,1989, s. 178-617.

kemâle eriştireceği bazı düşünce, hal ve davranışlar vardır. Bunlar; inâbe, tefekkür ve nazar, tevekkül, anne-baba hakkına riayet, gece ibadeti, takva, şükür, zikir ve duadır. O bu kavramları anlatırken bazı sûfilerin yaptığı gibi bâtinî anlamları çağrıştıracak şekilde kişisel tecrübeleri içeren hikayeleri kullanmaktan mümkün olduğunca imtina etmiştir. Nitekim bu kavramların öncelikle ayetlerdeki kullanımlarını esas almakta, var ise bu konuda varid olan hadislere yer vermekte, gerek duyduğu ölçüde de farklı sûfilerin görüşlerine başvurmaktadır.³⁸⁴ O, Kalbin halleri olarak gördüğü bu kavramları açıklamadan önce kalbin konumunu belirlemektedir. er-Râzî kalbin diğer organlar karşısındaki konumunu, halkı yöneten Melik'e benzetmektedir. Ona göre kalbin tercümanı dil, kahramanı el, bekçisi göz, bineği ayaklar, casusu kulak, namusu sır, koltuğu göğüs, veziri akıl, danışmanı ise ilimdir. Râzî'ye göre en değerli mücevher olan bilginin yeri olan kalp, batın ve zahir nimetlerin en faziletlisidir.³⁸⁵ Ayrıca Ona göre muhabbetin yeri olması hasebiyle insanı cehennemden cennete götürecek olan da yine kalptir.³⁸⁶ O, kalbin en büyük afeti olarak 'kasvet'i görmektedir. Ona göre Kasvet'e; açgözlülük, Allah korkusunun azlığı, çok yemek ve yenilen şeylerin helal ve haramlığına az dikkat edilmesi yol açar. Kalp canlılığını iki şey sağlar. Bunlar; kişinin dünya sevgisine kayıtsız kalması ve

³⁸⁴ Özellikle üzerinde ihtilaf edildiğini belirttiği tevekkül ve takva kavramları hakkında mutasavvıfların görüşlerine daha fazla yer vermektedir. (Bkz. er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 74-78, 101-107.)

³⁸⁵ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 43.

³⁸⁶ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 44.

Allah'a yönelmesidir.³⁸⁷ Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de kudret ve ilmîni gösteren işaretlerini anlamak için de akıl, kalp ve nefsin de dünya sevgisinden arındırılması gerekir.³⁸⁸ Kalbin cilası ise tefekkürdür. Kişinin hayatında, doğruyu yanlıştan, yararlı işi zarlı olandan ayırt edebilmesi ve hidayete erişebilmesi için yapması gereken ilk zorunluluk tefekkür etmesidir.³⁸⁹

er-Râzî'nin insanın kemâlâtı noktasında üzerinde durduğu kavramlardan bir diğeri de hüzdür. Hz. Yakub'un, Hz. Yusuf'un yokluğuna hüzünlenmesi hadisesi üzerinden hüznün caizliğini tartışan er-Râzî; konuyu ayetler, hadisler ve aklî delillerin yanı sıra sûfîlerin görüşleri ile delillendirmiştir. Netice itibariyle hüznün kaynağının Allah sevgisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre Allah her hüznülü kalbi sever. Hüzün insanı düşünmeye ve itaate sevk ederken günahattan da uzaklaştırır. Ayrıca sabır için gerekli olan hüzün, duanın da kabul olma nedenidir. O, kalbin anahtarı olup onu mamur kılar. Şayet kalpte hüzün yoksa o kalp haraptır. Aklın zekâtı hüzdür.³⁹⁰

3. Hadisçiliği ve Hadis ile ilgili Görüşleri

Hayatının büyük bir bölümünde hadis ilmi ile iştigal ettiği bilinen ve farklı konularda yazdığı eserlerinin neredeyse tamamında hadislere yer veren er-Râzî'nin bu ilme vukûfiyeti barizdir. Bizzat icazet yolu ile pek çok hadis âliminden hadis öğrenip, naklettiği bilinmektedir. Özellikle hadisi

³⁸⁷ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 49-50.

³⁸⁸ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 57b.

³⁸⁹ er-Râzî, *Zahîratu'l-Mulûk*, s. 63.

³⁹⁰ er-Râzî, *Sırru'l-Esrâr*, v. 51a-53a.

merkeze alarak yazdığı üç eseri hadis ilmi açısından önemlidir. Bunlardan *Sırru'l-Esrār* adlı eseri onun hadis naklîne bakışını ortaya koyması, naklettiği hadisleri senedine bakmaksızın metin kritiğine tabi tutması yönü ile önemlidir. Çoğunluğu hadislerden oluşan *Kitābu'l-Ehille fî Faḍli'l-Heylele* adlı eseri de er-Rāzî'nin bizzat hocalarından icazet yolu ile 62 senetli hadis nakletmesi açısından önem arz etmektedir. *en-Nāsiḥ ve'l-Mensūḥ* adlı eseri ise yalnızca hadislerin tedvininden müteşekkil olmasıyla değil aynı zamanda hadislerin ahkâm ayetlerini neshedebileceği yönünde serdettiği görüşü ile dikkate değerdir. Zira er-Rāzî hadisi İslam Hukuk'u açısından Kur'ân ile eş değer bir teşri kaynağı olarak görmektedir. er-Rāzî, şeriatin doğru anlaşılmasında aklın hakemliğine güvenmekle birlikte Kur'ân ve Sünnet'in bağlayıcılığını da özellikle vurgulama ihtiyacı hissetmektedir. Nitekim *Hucecu'l-Kur'ân*'da, Kur'ân ve Sünnet'i delil olarak kabul etmeyenlere karşı şu eleştiriyi yapmaktadır: “Kim Ebu Ali'nin ve Ebu Haşim'in sözlerinin delil olduğunu söyleyip, Allah ve Resulü'nün sözlerinin delil teşkil etmediğini söylese o ne büyük bir cahil ne büyük hüsrana uğramış cüretkârdır.”³⁹¹ Bununla birlikte özellikle îtikâdî konularda nakledilen hadislerin senedinin sahih olması onun nakledilmesi için yeterli değildir. Ancak bütün hadis imamları tarafından sahih bir senet ile nakledilmiş bir hadis ise bunu inkâr etmek de cehalettir.

er-Rāzî'ye göre hadis rivayetlerinin az nakledilmesi gerekir. “Kişiye her duyduğunu söylemesi günah olarak yeter”³⁹² hadisini bu konuda delil

³⁹¹ er-Rāzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 8.

³⁹²Ebū Dāvud (ö. 275/888), *Sunen, K. Edeb, 88.B. fi'l- Kezḫ, V, s. 167 (no. 4992).*

olarak göstermektedir. Aynı zamanda az nakilde bulunmanın çok nakilde bulunmaktan daha evla olmasının delili olarak da Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in Ebu Hureyre'den daha az rivayette bulunmalarına rağmen Ebu Hureyre'den daha faziletli olmalarını gösterir. Bununla beraber sahabeden en fazla hadis rivayet eden Ebu Hureyre; Hz. Ömer, İbni Abbas ve Hz. Aişe tarafından tekzib edilmiştir.³⁹³

er-Rāzī'ye göre Hz. Peygamber'den duyulan her şeyi nakletmek caiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber'in sözlerinin bazıları genele teşmil edilmeksizin yalnızca bazı sahabeye özeldi. Aynı şekilde özellikle insanların çoğunun kaldıramayacağı Allah'ın sureti, semaya inzali gibi konulardaki rivayetlerin az nakletmesi de evladır.³⁹⁴ O, dinin şâhidi ve şeriatın kabul edilmesinde en güvenilir kaynak olan aklın yalanlayacağı hadisleri kim naklederse etsin doğru bulmamaktadır.³⁹⁵

Hz. Musa'nın vefatı hakkında nakledilen hadisin³⁹⁶ sıhhati ile ilgili yaptığı değerlendirme onun hadis nakli ve metin kritiği konusundaki yaklaşımını özetlemesi açısından önemlidir. er-Rāzī, ilk olarak kendisinin de

³⁹³er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 59a.

³⁹⁴er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 59a.

³⁹⁵er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 59a.

³⁹⁶ "Ölüm meleği Musa Aleyhisselâm'a geldi ve: 'Rabbine icabet et' dedi. Bunun üzerine Musa ölüm meleğinin gözüne bir tokat vurarak onu çıkardı. Melek hemen Allah Teâlâ'ya döndü ve: Şüphesiz beni ölmek istemeyen bir kuluna göndermişsin, o benim gözümü çıkardı, dedi. Bunun üzerine Allah gözünü ona iade etti. Ve: 'Kuluma dön de hayatı mı istiyorsun? de. Eğer hayatı istersen, elini bir öküzün sırtına koy. Elini ne kadar kıl örterse şüphesiz o kadar sene yaşayacaksın' de. Musa: 'Sonra ne olacak? dedi. Sonra öleceksin dedi. O halde şimdi yakınken öleyim...' (Bkz. Muslim, *Şahîh*, K. *Faḍāil*, 42.B. *Min Faḍāili Mūsā*, s. 1113 (no. 2372/158); Ayrıca Bkz. Buḥārî, *Şahîh*, K. *Eḥādîsu'l-Enbiyā'*, 1.B. *Vefātu Mūsā ve Zikruhu Ba'd*, s. 843 (no. 3407); er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 56b.)

mutabık kaldığı ve isimlerini zikretmediği bazı kelamcıların hadis tenkidi ile ilgili görüşlerine yer vermektedir. Onlara göre elimize ulaşan her hadisin akıl çerçevesinde temyiz edilmesi gerekmektedir. Çünkü nakledilen, âhad bir haber ise onun ilmi açıdan bir bağlayıcılığı yoktur. er-Rāzī'ye göre bu hadisi nakleden Buḥārī ve Muslim'in hatadan masum olmamaları, vahyin nüzulüne ve hadisin varid oluşuna şâhid olmamaları sebebiyle söylediklerinde bir ka'iyet yoktur. Dolayısıyla onların bu söylediklerinin yakîni ifade ettiğini düşünmek de bir zorunluluk değildir.³⁹⁷ Yaptığı bu eleştirinin hadis âlimlerini kötülemek maksadını taşımadığını da ekleyen er-Rāzī, âlimlerin hadis nakletmede tesâhüle gitmelerin sorun teşkil ettiğine dikkati çekmek istemektedir. Zira Ona göre bazı ilimleri a'vâm kaldıramadığı gibi havasın bir kısmı da kaldıramaz. Dolayısıyla bu hadisleri kaldıramayacağı için avama bunların nakledilmemesi gerekir. Nihayetinde bu hadiste olduğu gibi tüm hususlarda adaletli aklın hükmüne müracaat edilmelidir.³⁹⁸

4. Fıkhî Mezhebi ve Görüşleri

er-Rāzī, fıkhî mevzularda Hanefîlik çizgisini takip eden fakihlerdendir. Ondan bahseden kaynakların çoğu onun Hanefîliğini vurgulamaktadır.³⁹⁹ Nitekim onun eserlerinden vakıf olduğumuz malumat

³⁹⁷ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 56b.

³⁹⁸er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 57a.

³⁹⁹ (Hanefî kimliğinden bahseden kaynaklar için Bkz. İbnu'l 'Adīm, *Buḡyetu't-Taleb*, III, s.1149; ed-Dāvūdī, *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*, s. 86; el-Baḡdādī, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, s. 92; Brokelman, *Tārīḫu'l-Edebi'l-Arabi*, IV, s. 214; Yūsuf İlyân Serkīs (ö. 1932), *Mu'cemu'l-Maḥbū'āti'l-'Arabī ve'l-Mu'arrabe*, Mektebetu's-Sakāfeti'd-Dīniyye, el-Ḳāhire, 1919, I. s. 915; 'Abdu't-Tevvāb, *Selāsetu Kutub*, s. 117; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, s. 297; ez-Ziriklî, *el-*

kaynakları doğrular niteliktedir.⁴⁰⁰ Bilhassa Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından biri konumundaki Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar'*ına yaptığı şerh, onun fakihliğindeki derinliğinin ve Hanefî mezhebine mensubiyetinin anlaşılmasında önemli bir göstergesidir.

Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî başta olmak üzere *Mebâhisu't-Tefsîr'* de de şahit olduğu üzere onun İslam Hukuku'na ait ihtilaflı meselelerde dayanak noktası Hanefî ulemanın, özellikle de Ebu Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebu Yusuf'un (ö. 181/798) görüşleridir.⁴⁰¹ Her ne kadar Hanefî olsa da Şafiî mezhebine ait görüşlere de fetva verebilecek derecede vakıf olduğunu düşünüyoruz. Zira bazı eserlerinin ilk sayfalarında müstensihi tarafından yazıldığını düşündüğümüz ibarede er-Râzî için "İmâmu'l-Mezhebeyn, Müftî'l-Ferîkayn" ifadeleri kullanılmıştır.⁴⁰² *Mebâhisu't-Tefsîr'*deki fikhî meselelerde Hanefî ve Şafiî Mezhepleri'nin karşılaştırması,⁴⁰³ bu ibarede kastedilen mezheplerin, Hanefîlik ve Şafiîlik olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

A'lam, I, s. 217; 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, s. 65; Bencâbirî, *Neylu's-Sâirîn*, s. 190 'Alî b. 'Âmir, "en-Nâsih ve'l-Mensûh (İnceleme, Tahkik ve Tahric)" I, s. 18; er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Muhakkik'in İncelemesi, s. 26; er-Râzî, *Mâ Nezele mine'l-Kur'ân*, Muhakkik'in Mukaddimesi, s. 21.)

⁴⁰⁰*Hucecu'l-Kur'ân'ın başında*, müstensihin yazdığını düşündüğümüz takdim de er-Râzî için ikinci Numan ifadesi kullanılmıştır. Şüphesiz burada er-Râzî, Ebu Hanîfe Numan İbn-i Sâbit'e benzetilmiştir. (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 3.)

⁴⁰¹ Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. el-Muḥtâr er-Râzî, *Şerhu Muḥtaşari'l-Kudûrî*, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu, No: 733, s.48,50; er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s. 82, 92, 108, 115, 140 -141, 200.

⁴⁰² er-Râzî, *Kitâbu'l-Hurûf*, v.1; Aḥmed b. Muḥammed b. el-Muẓaffer b. el-Muḥtâr er-Râzî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Eḥâdîs*, v. 1b.

⁴⁰³ er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, s.114, 252.

Mezhebi temayülünü müşahhaslaştırmak adına ikrah meselesine getirdiği izahı kısaca nakletmek istiyoruz. er-Rāzī, bu konu özelinde mezheplerin bir icma'a sahip olmadığını belirttikten sonra tercih ettiği görüşü ortaya koymak için diğer mezheplere değinmeksizin Ebu Hanîfe ve ashabının konu hakkındaki görüşlerini şöyle nakletmektedir: Hanefilere göre bir kişinin icbar sonucu ölü eti yemesi ve içki içmesi ancak hayatını veya bir uzvunu kaybetmesinden korktuğu durumlarda helal olur. Böyle bir durumda sabretmesi ise caiz değildir.⁴⁰⁴

er-Rāzī, yukarıdaki örnekte olduğu gibi pek çok fikhî konu hakkında görüşlerini serdetmektedir. Çalışmamızın sınırları düşünüldüğünde bunların her birini izah etmemiz mümkün değildir. Bununla birlikte -onun Kur'ân algısının anlaşılması açısından önemli gördüğümüz- nesh konusundaki yaklaşımına da değinmek istiyoruz. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki o, nesh konusuna özel önem vermiştir. Hatta bu konuda müstakil bir eser dahi kaleme almıştır.⁴⁰⁵ Neshin mevcudiyetini kabul eden⁴⁰⁶ er-Rāzīye göre nesh; sözlükte izale etme/ortadan kaldırma anlamına gelir.⁴⁰⁷ Nesh ancak hüküm bildiren ibarelerde gerçekleşir.⁴⁰⁸ Temel olarak nesh Kur'ân ve Hadis için söz konusudur. Onun nesh algısında dikkat çeken husus, ayetin ayeti ve hadisi neshetmesinin yanısıra Hanefî ulema tarafından da kabul gördüğü gibi

⁴⁰⁴ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 200.

⁴⁰⁵ En-Nâsih ve'l-Mensüh fi'l- Ehadîş adıyla bilinen çalışmanın, "Eserleri" başlığı altında tanıtımı yapıldığından burada tekrar edilmekten kaçınılmıştır.

⁴⁰⁶ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 260.

⁴⁰⁷ Mesela güneşin karanlığı neshetmesinde olduğu gibi; (bkz. Alî b. 'Âmir, "En-Nâsih ve'l-Mensüh (İnceleme, Tahkîk ve tahrîc)" I, s. 123.)

⁴⁰⁸ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 260.

⁴⁰⁹hadisin de ayeti nesh etmesidir. ⁴¹⁰ Ona göre Fetva veren müftülerin neshe konu olan hükmü öğrenmeleri zorunludur. Şayet onlar bilmeden mensuh olan hükmü delil olarak kullanırlarsa o taktirde yaptıkları istidlalleri de hatalı olur.⁴¹¹

⁴⁰⁹ er-Rāzī'den yaklaşık 1.5 asır önce yaşamış önemli Hanefî fakihlerden es-Serahsî (ö. 483/1090) de el-Mebcut adlı eserinde ele aldığı nesh konusuna yaklaşımı er-Rāzî ile benzerdir. Nitekim o hadisin ayeti neshedebileceği konusunun Hanefî alimlerin ortak görüşü olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. Serahsî Şemsu'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebcut*, çev. Hüseyin Kayapınar ve Talha Odabaşı, Gümüşevi, İstanbul, 2011, XXVII, s. 190.)

⁴¹⁰ er-Rāzî, hadis tarafından hükmü nesh edilen 9 ayeti nakletmektedir. Bunlar: Bakara, 2/145; Bakara, 2/179; Nisa, 4/10; Nisa, 4/11; Nisa, 4/24; Nisa, 4/101; En'am, 6/145; Mumtehine, 60/11; Muzzemmil, 73/20. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali b. 'Âmir, "En-Nâsih ve'l-Mensûh (İnceleme, Tahkîk ve tahrîc)" I, s. 177-228.)

⁴¹¹Ali b. 'Âmir, "en-Nâsih ve'l-Mensûh (İnceleme, Tahkîk ve tahrîc)" I, s. 123

III. BÖLÜM

**ĞUCECU'L-KUR'ÂN'DA MEZHEPLERE YAKLAŞIM BİÇİMİ ve
MEZHEPLERİN KUR'ÂN'Î DELİLLERİNİN KENDİ KAYNAKLARI
ÜZERİNDEN TAHLİL VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

1. Kitābu Huceci'l-Ḳur'ān'da Mezheplere Yaklaşım Biçimi ve Fırkaların Tasnifi

1.1. Mezheplere Yaklaşım Biçimi

İhticac geleneği içerisinde yazılan eserlere bakıldığında, bu eserlerin müelliflerinin, kendi fırkalarının görüşlerini ve bu çerçevede oluşturdukları inanç esaslarını, Kur'ân, Hadis ve aklî delillerle temellendirmeyi amaçladıkları görülmektedir.⁴¹² Makâlât ve fırak türü eserlerde müellifler genellikle kendi mezheplerinin doğruluğunu ve haklılığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bu eserlerde, ihticac geleneğinden farklı olarak öncelikle muhalif fırkaların görüşleri verilmektedir. Böylece müellif, ileri sürülen bu görüşleri, eleştirmek, yanlışlarını ortaya koymak ve reddetmek suretiyle kendi mezhebinin doğruluğunu göstermeyi amaçlamaktadır.⁴¹³ Sayıları çok

⁴¹² İhticac geleneği içerisinde konular fırkalara göre farklılık arz etmektedir. Şii ihticac geleneği düşünüldüğünde kaleme alınan eserlerin çoğu, imamın nass ile tayini ve bu bağlamda imâmetin Hz. Ali ve soyuna tahsis edilmesinin ispatına hasredilmiştir. el-Kuleynî'nin (ö. 329/94) "*Usûl-u Kâfi*" adlı eserindeki Kitābu'l-Hucce bahsi, Şii İhticac geleneği için örnek verilebilir. (Bkz. Muḥammed b. Ya'kûb el-Kuleynî, *Usûlu'l- Kâfi*, Dâru'l-Murtaḍa, Beyrût 2005, I, 119-420.) Ayrıca İlk cildi Ehl-i Sünnet'in itikadi delillerine ayrılan *el-Huce fi Beyâni'l-Meḥacce* adlı eser, Sünnî ihticac geleneğine örnek verilebilir. (Bkz. Ebû'l-Ḳâsım İsmâ'il b. Muḥammed b. el-faḍl b. 'Alî el-Ḳureşî eṭ-Ṭaliḫî el-İsbahâni (ö. 535/1140), *el-Huce fi Beyâni'l-Meḥacce*, thk. Muḥammed b. Rabî' b. Hâri'Umeyr el-Medḫali, Dâru'r-Râyeti, er-Riyâd, 1999, I-II.)

⁴¹³ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu," (İslami Araştırmalar Vakfı Tarafından Düzenlenen *İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Sorunu* Adlı İlmî İhtisas Toplantısında Sunulmuş Tebliğ), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 401. (Makâlât geleneğinde bu türden bazı eserler için bkz. Ebû Muṭî' Mekḫûl en-Nesefî (ö. 318/930), "Kitābu'r-Red 'ale'l-Bida've'l Ehvâ," thk. Marie Bernand, *Annales Islamologiques*, el-Ḳâhire, c. 16 (1980); Ebû Temmâm (IV./X. Asır?), *Bābu's-Şeyṭān, An Ismâilî Heresiography: The 'Bāb al-Shayṭān' from Abu Tammām's Kitābal-Shajara (Arapça Metin)*, thk. W. Madelung ve P. Walker, Brill, Leideni 1998; Abdülkâhir b. Tahir b. Muḥammed el-Bağdâdî (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1991; Ebû Muḥammed el-Yemenî (VI./XII. Asır?),

olmamakla birlikte bazı makâlat türü eserlerde ise fırkalarla ilgili fazla yorumda bulunulmaksızın bilginin nakledilmesi ile iktifa edilmektedir.⁴¹⁴ *Hucecu'l-Ḳur'ân*, yukarıda zikredilen bu iki gelenek düşünüldüğünde, İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığında önemli bir yere sahiptir. Zira makâlât eserlerinin çoğunda görülen; mezhepçilik, başkalarını dışlama, görüşleri çarpıtma, delilleri gizleme gibi pek çok hata *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da bulunmamaktadır. Eleştiri ve reddiyeye yer vermeksizin ilmî bir üslup kullanılarak, İslam Mezhepleri'nin Kur'ân'î delillerinin toplu olarak sunulduğu referans kaynağı mahiyetindeki yegâne eserdir. Nitekim er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'ın mukaddimesinde, eseri kaleme almaktaki amacını şu şekilde ifade etmektedir:

“...Her avcı ve dalgıç ceylanları ve incileri kazanacak değildir,

Ancak kulaklar (Kur'ân'dan) yeteneği ve anladığı kadarını alır...

Bu kitabı yazmaktaki maksadımız mutekaddim ve muteahhir kelamcıların aklî delillerini sunmak değil bilakis onların Kur'ân'î delillerini tam olarak zikretmektir. Bir fırkaya karşı çıkan kişinin ona hemen saldırmaması ve onu eleştirenin de aşırıya gitmemesi için eski-yeni her topluluğun hadis delillerini de zikretmekteyiz...”⁴¹⁵

‘Akâidu’s-Şelâse ve’s-Seb’in Fırka, thk. Muhammed b. ‘Abdullah Zerbân el-Ğamidî, Mektebetu'l-‘Ulûm ve'l-Ḥikem, Medîne, 2001.)

⁴¹⁴ Bahsedilen makâlât türü eserlere Eş‘arî'nin (ö. 324/935), *Maḳâlātu'l-İslâmiyyîn* adlı eseri örnek verilebilir. (Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. İsmâ‘il el-Eş‘arî, *Maḳâlātu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Muşallîn*, thk. Muhammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mışrıyye, el-Ḳâhire, 1950.)

⁴¹⁵ er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*, s. 8.

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki müellif, mezheplerin aklî delilleri dışında Kur'ân'dan getirdikleri argümanları tam olarak okuyucunun istifadesine sunmayı amaçlamaktadır.

Yukarıdaki şiirde de belirttiği gibi er-Râzî'ye göre Kur'ân'ın nasıl anlaşıldığı, muhatabının yetenek ve anlayışı ölçüsündedir. "Düşünceleri, dinleri, istekleri ne olursa olsun her taifenin delillerini Kur'ân'dan çıkardım..." sözünden de anlaşılacağı gibi er-Râzî'ye göre dünya görüşleri ne olursa olsun her fırka, kendi düşüncesini meşrulaştırabileceği bir ayeti delil olarak sunabilmektedir. Ancak fırkaların sundukları delillerindeki isabet, Kur'ân-ı Kerîm'i kavrayışları ile orantılıdır. Bununla birlikte er-Râzî, hangi maksadı gözetirlerse gözetirler, mezheplerin delillerinde isabetli olup olmadıkları ile ilgilenmez. Zira onun gayesi te'vile gitmeksizin mezheplerin delil olarak kullandığı ayet ve hadisleri olduğu gibi okuyucuya nakletmektir. Aslında her müellif gibi er-Râzî'nin de yaşamış olduğu dönemden, içinde bulunduğu toplumdan; siyasi, sosyal, dini ve kültürel şartlardan, mensubu olduğu düşünce ekolünden etkilenmediği söylenemez. Özellikle er-Râzî'nin yaşadığı dönemde meydana gelen siyasi ve sosyal çalkantılar göz önüne alındığında, İslam dünyası içerisinde bu olaylardan etkilenmeyen bir toplum kesiminin olduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte er-Râzî'nin eserlerine bakıldığında bu eserlerin tarafgirlikten uzak genel olarak ilmi bir kaygı ile oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim *Hucecu'l-Kur'ân*'da, mezheplerin kendi akîdelerini algılama şekli ile muhaliflerine bakış açıları

kısaca tahlil edilmiştir. Bu tahlil aynı zamanda onun metoduna da işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.

“...Her taifenin düşünceleri dinleri istekleri ne olursa olsun onların delillerini Kur’ân’dan çıkardım... Her fırka Kur’ân’dan delil getirmiştir. Her fırkanın akîde ve düşünceleri ile ilgili eser yazan uzman, faziletli âlimleri vardır. Bunlardan her biri karşısındakinin delilini kendi akîdesine, mezhebine göre te’vil eder. Kendisinin doğru yolda olduğuna inanırken, muhalif fırkaların da dalâlette olduğuna inanır. ‘Her fırka, kendisinde olan ile sevinip, böbürlenmektedir.’⁴¹⁶...Bütün delilleri sundum ama kilitlerini açmadım. Aynı zamanda gizlemeden hangi delilleri varsa onları sundum; ancak kim Ebu Ali’nin ve Ebu Haşim’in sözlerinin delil olduğunu söyleyip, Allah ve Resulü’nün sözlerinin delil olmadığını söylerse, o ne büyük bir cahil ne büyük hüsrana uğramış cüretkârdır.”⁴¹⁷

Görüldüğü gibi er-Râzî, mezhep tarafgirliğinden kaynaklı; dışlayıcı, tekfirci zihniyeti farketmiş olmalı ki, fırkaların bu problemlili taraflarını daha eserin başında okuyucuya göstermek istemiştir. “Bütün delilleri sunduğum halde kilitlerini açmadım” sözü ile de objektifliğini kaybetmemek adına, sunduğu deliller hakkında yoruma gitmeyerek mezhepler hakkındaki değerlendirmeyi okuyucuya bırakmıştır. Fırkaların aklî delillerine değinmeksizin inanç ve görüşlerini ispat ettikleri Kur’ân ayetlerini sıralamış;

⁴¹⁶ Rum, 30/32.

⁴¹⁷ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur’ân*, s. 8.

her görüşü muhalifinin delilleri ile karşılaştırabilecek şekilde sunmuştur.⁴¹⁸ Bunun için bir bölümde verilen görüşün zıddı, diğer bölümde ele alınarak konular arasında ardışık bir anlatım sağlanmıştır. Bu üslup fırkaların delillerinin okuyucu tarafından daha sağlıklı değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Bunu yaparken oldukça genellemeci bir yaklaşım sergilediğini de söylememiz gerekir. Öyle ki bu yaklaşım bazı mezhep isimlendirmelerinde dahi tesir etmiştir. Mesela Vaidiyye'yi ana bir fırka kabul etmiş ve bu başlık altında büyük günah işleyenin vaidi haketmesi, ateşi ve azabı haketmesi gibi konuları işlemiştir. Ancak bu başlıkta ele aldığı görüşler, Haricîler ve Mu'tezile tarafından kabul edilmektedir.⁴¹⁹ Bu genellemeci tutum 11. bölümle birlikte tamamen konu merkezli yaklaşıma geçilmesine neden olmuştur. Böyle bir yaklaşım, eserde ele alınan görüşlerin ait olduğu mezhebin tam olarak anlaşılabilmesi probleminde zemin hazırlamıştır. Ayrıca er-Râzî, mezheplerin görüşlerini delillendirdiği ayetleri hangi kaynaklara dayanarak iktibas ettiğini de belirtmemiştir. Bu da iki sonuç doğurmaktadır. Birincisi, bir mezhebin her üyesinin bahsedilen konuda aynı görüş ve delile sahip olduğu genellemesine götürmesidir. İkincisi ise müellifin gerçekten ilgili mezhebin kaynaklarından istifade edip etmediğinin anlaşılmasını zorlaştırmasıdır. Zira ayet dışında herhangi bir

⁴¹⁸ Mesela; kader, meşiet gibi konularda zıt görüşlere sahip iki fırkadan önce Cebriyye sonrasında ise Kaderiyye'nin görüşleri zikredilmektedir. (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Şur'ân*, s. 17-43.)

⁴¹⁹ er-Râzî, *Hucecu'l-Şur'ân*, s. 51-53.

bilgi verilmediği için böyle bir tespitin yapılabilmesi neredeyse imkânsız hale gelmektedir.

Karşılaşılan problemlerden bir diğeri de mezheplere ait görüşlerin, tarihsel sıralarına göre aktarılmaması ve mezhep isimlendirmelerinde de bazı subjektif değerlendirmelere gidilmesidir. Örneğin; tarihsel sıraları düşünüldüğünde Haricîler ile Mürcie'nin görüşlerinin ilk olarak ele alınması gerekirken, Cebriyye'nin görüşlerine öncelik verilmiştir. Kaderiyye isimlendirmesi ile Mu'tezile Mezhebi'ni kastettiği görülmektedir. Zira bu fırka başlığında ele aldığı konular, Mu'tezile'nin kabul ettiği görüşlerden ibarettir.⁴²⁰ Ancak Mu'tezile mensuplarının mezheplerinin isimlendirmesinde Kaderiyye'yi tercih etmedikleri hatta bu ismi olumsuz bir manada algılayıp cebrî düşünceye hamlettikleri görülmektedir.⁴²¹ Bununla birlikte fırka tasniflerinin bazılarında, muhalifleri olan Şia'yı zemmetmek için Râfıza ismi tercih edildiği⁴²² halde er-Râzî'nin Râfıza yerine Şia ismini tercih etmesi dikkate değerdir. Nitekim *Mebâhisu't-Tefsîr*'de Râfıza'yı gulat bir

⁴²⁰ er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 36-43.

⁴²¹ Kağî 'Abdu'l-Cebbâr b. Aħmed (ö. 415/1020), *Fâğlu'l-İ'tizâl ve Ŧabaĸātu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, Daru'l-Tünusiyye li'n-Neşr, Tünus, (tsz.), s. 199-201; Ebü Saïd Neşvânu'l-Ħimyerî (ö. 573/1177), *el-Hûru'l-İyn*, thk. Kemâl Muştafâ, Dâru Âzâl, Beyrût, 1985, s. 199.

⁴²² İbn 'Abdi'r-Raħmân, MalaĦî (ö.377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Muħammed Zeynehum Muħammed 'Azb, Mektebetu Medbüli, el-ĸâhire, 1992, s. 70; 'Abdu'l-ĸâhir b. Ŧâhir el-Baĸdâdî (ö. 429/1037-38), *el-Farĸ beyne'l-Firaĸ ve Beyâni Fırĸati'n-Nâciye minhum*, thk. Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Dâru'l-'Âfâĸi'l-Cedîde, Beyrût, 1982, s. 19; Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyinî (ö. 471/1078), *et-Tefsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fırĸati'n-Nâciye ani'l-Firaĸi'l-Hâliĸa*, thk. Kemâl Yûsuf el-Ħût, 'Aleml-Kutub, Beyrût, 1983, s. 23; Ebü Muħammed 'Uşmân b. 'Abdillâh b. el-Ħâsen el-'Irâĸi el-Ħânefi (ö. 500/1106), *el-Firâku'l-Mufterikâ beyne Ehli'z-Zeyĸ ve'z-Zendeĸa*, nşr. haz. Yaşar Kutluay, Nur Matbaası, Ankara, 1961, s. 6; Cemâluddîn Ebi'l-Ferec 'Abdi'r-Raħmân b. el-Cevzi el-Baĸdâdî (ö. 597/1200), *Telbîsu İblîs*, Dâru'l-ĸalem, Beyrût, 1403/1983, s. 20.

hareket olarak zikretmiştir.⁴²³ *Hucecu'l-Ḳur'ān*'da Rafıza⁴²⁴ yerine Şia'yı kullanması mezhep isimlendirmelerinde de tarafgirlikten uzak bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Dolayısıyla Mu'tezile yerine Kaderiyye ismini tercih etmesini, mezhepleri umumi manada algılamasına ve benzer görüşleri bir arada verme gayretine yorumlayabiliriz. Mamafih Mu'tezile'yi *Sırru'l-Esrār*'da fırka olarak zikrettiği halde⁴²⁵ *Hucecu'l-Ḳur'ān*'da bahsetmemesi bu fırkayı alt fırka olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

1.2. Fırkaları Tasnif Sistemi

Mezhepler Tarihi yazıcılığında fırkaların belirlenmesi ve tasnif edilmesinde herkesin üzerinde ittifak ettiği bir kıstas bulunmamaktadır. Bununla birlikte İslam mezhepleri tarihinde yazılan eserlerin bir çoğunda fırkalar, 73 fırka hadisine göre tasnif edilmiştir. Öyle ki bu sayıya ulaşmak için müellifler kendi oluşturdukları şema içerisinde pek çok fırka üretmiştir.⁴²⁶ Bu bağlamda oluşturulan tasnifler de müellifin mensubu olduğu düşünce sistemine göre farklılık arz etmiştir.

er-Rāzī, 73 fırka hadisini kabul etmekle birlikte fırka tasnifinde buna riayet etmemektedir. Ona göre *"Allah Teala mü'min'leri üç tabaka olarak yaratmıştır. Ancak Peygamber inananları 73 fırkaya ayırdı. Kafirler ise tek bir millettir. Yahudiler kendi içlerinde 72 fırkaya, Hristiyanlar ise 71 fırkaya*

⁴²³ er-Rāzī, *Mebāhisu't-Tefsīr*, s. 282-287.

⁴²⁴ Rafıza'yı Şia'nın alt fırkası olarak değerlendirdiği kanaatindeyiz.

⁴²⁵ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 53b.

⁴²⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu*, s. 432.

ayrılmıştır..."⁴²⁷ er-Rāzī, farklı fırkaların teşekkülünü, Allah'ın takdiri aynı zamanda da Allah ve peygamberinin sözünün tasdiki olarak görmektedir. Nitekim *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da bu düşünceyi şu şekilde ifade etmektedir: "Bilinmelidir ki bu delillerin birbiri ile çelişmesi; Hz. Muhammed (s.a.v)'in 'bu ümmet 73 fırkaya bölünecektir.' sözü ile *Kur'ân-ı Kerîm*'deki: 'Yolun eğri olanı da vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi.'⁴²⁸ ayetini tasdik etmek için Allah'ın takdir ettiği bir iştir..."⁴²⁹

İnsanların farklı fırkalara ayrılmasını kaçınılmaz bir gerçek olarak gören er-Rāzī'ye göre ana fırkaların sayısı sekizdir. Bunlardan ise 73 şube teşekkül etmiştir. er-Rāzī, toplam fırka sayısını 73 olarak belirtmekle birlikte ana fırkalara bağlı alt fırkaların isimlerini zikretmemektedir.⁴³⁰ Ehl-i Sünnet'e tabi olduğu⁴³¹ ve 73 fırka hadisini kabul ettiği halde 8 ana fırka içerisinde Ehl-i Sünnet'i ya da Fırka-ı Naciye'yi zikretmemiştir.

Sekiz ana fırka sırasıyla;

1. Cebriyye
2. Kaderiyye
3. Sıfâtiyye
4. Cehmiyye

⁴²⁷ er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 8; er-Rāzī'den farklı olarak Ebū Dāvud ve et-Tirmizī (ö. 279/892), Yahudi ve Hristiyanların her birinin fırka sayısını 71 veya 72 şeklinde naklederken, İbn-i Mâce (ö.275/888) ise Yahudilerin 71 fırka, Hristiyanların da 72 fırka olduğunu nakletmektedir. (Bkz. Ebū Dāvud, *Sunen*, K. es-Sunne, 1.B. Şerhu es-Sunne, c. 5, s. 7 (no. 4596); et-Tirmizī, *Câmi'u'l-Kebîr*, İman, 18.B. Mâ Cae fi'l-İftirâki Hâzili'l-Ummeh, c. 4, s. 381 (no. 2640); İbn-i Mâce, *Sunen*, K. el-Fiten, 17.B. İftirâku'l-Ummeh, c. 2, s. 1322 (no. 3992).)

⁴²⁸ Nahl, 16/9.

⁴²⁹ er-Rāzī, *Hucecu'l-Ḳur'ân*, s. 7-8.

⁴³⁰ er-Rāzī, Müşebbihe, Mücessime Sırru'l-Esrār adlı eserinde fırka olarak zikrettiği halde *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da bahsetmemesi onun bu fırkaları ana fırkaların altında değerlendirdiğini göstermektedir. (Bkz. er-Rāzī, *Sırru'l-Esrār*, v. 53b.)

⁴³¹ er-Rāzī, *Mebâhîsu't-Tefsîr*, s. 97; İbn Kayyım, *İctimâ'u'l-Cuyûş*, II, s. 306.

3. Mürcie

7. Şia

4. Vaidiyye

8. Havâric

Ana fırka sayıları 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 şeklinde müelliflere göre farklılık göstermektedir.⁴³² er-Râzî'nin ana fırka sayısı ve fırkaların

⁴³² er-Râzî'nin vefat ettiği döneme kadar yapılan bazı fırka tasniflerinde ana fırka sayıları şöyledir: Ana fırka sayısı Ebū Temmām'a göre (Tüm taatlerin imandan olduğunu iddia edenler, ibadetlerin imandan olmadığını iddia edenler, Ali b. Ebi Talib'in imam olduğunu iddia edenler) 3; Maḳdisî'ye göre (Şia, Havâric, Mürcie, Mu'tezile) 4; Nâşî' el-Ekber (ö. 293/905) (Şia, Mu'tezile, Mürcie, Ashabu'l-Hadis/Haşeviyye, Havâric), Ḳalhâtî (IV./X. Asır?) (Mu'tezile-Kaderiyye ve Mürcie, Havâric/Şia, Müşebbihe'den Sifatîyye ve Haşeviyye, Ehlul- İstikâme), Ḳâdî 'Abdu'l-Cebbâr (Havâric, Mürcie, Nevâbit, Müşebbihe, Şia, Mu'tezile), İbn Ḥazm (ö. 456/1064) (Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia, Havâric) ve el-Yemenî'ye göre (Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Şia, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat) 5; Malaṭî (Zanadika, Cehmiyye, Kaderiyye, Mürcie, Rafıza, Harûriyye), 'Irâkî (Nasîbiyye, Ravafız, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla), eş-Şehristânî (ö. 548/1153) (Kaderiyye, Sifâtîyye, Havâric, Şia, Mürcie, Cebriyye), Neşvânû'l-Ḥimyerî (Mu'tezile, Mürcie, Şia, Havâric, Haşeviyye ve'l-Âmme, Mücbire) ve İbn Cevzî'ye göre (Harûriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie, Rafıza, Cebriyye) 6; Ebû'l-Muṭî' en-Nesefî (Ehl-i Cemaat ve'l-Mürciûn, Haruriyye, Rafıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie), el-Ḥavârizmî (ö. 387/997) (Buhayra, Müşebbihe, Mürcie, Şia, Ashabu'l- Hadis, Mu'tezile, Havâric) ve İbn Serrâc'a göre (VI./XII. Asır?) (Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Rafızîyye, Haricîyye, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie) 7; Faḫruddîn er-Râzî 'ye göre (ö. 606/1210) (Mu'tezile, Havâric, Ravafız, Müşebbihe, Kerramiyye, Cebriyye, Mürcie, Sufiyye, İslam Dışı Fırkalar) 9; el-Eş'arî (Şia, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dirâriyye Neccâriyye, Bekriyye, Ashâbu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet, Küllâbiyye), 'Abdu'l-kâhîr el-Bağdâdî'ye göre (Ravâfız, Havâric, Kaderiyye-Mu'tezile, Mürcie, Neccariyye, Cehmiyye, Bekriyye, Dirâriyye, Kerramiyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat) 10; el-İsferâyînî'ye göre (Ravafız, Havâric, Neccariyye, Dirâriyye, Bekriyye, Müşebbihe, Mu'tezile-Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye, Kerramiyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat) 11 adettir. (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebū Temmām, *Bâbu's-Şeyṭân*, s. 8; Maḳdisî, *Aḫṣenu't-Tekâsîm*, s. 38; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme ve Muḳteṭafât mine'l-Kitâbi'l-Evsaf fi'l-Maḳâlât*, thk. Josef Wan Ess, Beyrût, 1971, s. 20; Ebū 'Abdilah Muḫammed b. Sa'îd el-Ezdî el-Ḳalhâtî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyide İsmâ'îl Kâşif Salṭanatu 'Ummân Vizâratu't-Turâsî'l-Ḳavmi ve's-Sekâfe, Maskat, 1980, II, s. 326-481; Ḳâdî 'Abdu'l-Cebbâr, *Fâdlu'l-İ'tizâl* s. 164; Ebū Muḫammed 'Alî b. Aḫmed İbn Ḥazm ez-Zâhîrî, *el-Faṣl fi'l-Milel ve Ehvâi'n-Nihâl*, thk. Muḫammed İbrâhîm Naşr ve 'Abdu'r-Raḫmân 'Umeyra, Dâru'l Ceyl, Beyrût, 1996, II, s. 265; Ebū Muḫammed el-Yemenî, *'Akâidü's-Selâse ve's-Seb'in Fırka*, I s. 10; Malaṭî, *et-Tenbîh* s. 70; el-'Irâkî el-Ḥanefî, *el-Fırâku'l-Mufterikâ*, s. 6; Ebū Feth Muḫammed b. 'Abdi'l-Kerîm Ebî Bekr Aḫmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Emîr 'Alî Mehnâ ve 'Alî Ḥasen Fa'ûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1993, I. s. 22, 97, 161; Neşvânû'l-Ḥimyerî, *el-Ḥürû'l-İyn*, s. 199; İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 20; Ebū Muṭî' Mekḫûl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'ale'l-Bida've'l Ehvâ'*, thk. Marie Bernand, *Annales Islamologiques*, el-Ḳâhire, c. 16 (1980) s. 60;

isimlerinin tespiti, diğer fırka tasnifleri ile bazı benzerliklere sahip olsa da özgün bir yapıya sahiptir. er-Râzî gibi ana fırkaların sayısını sekiz olarak belirleyen müellifler bulunmaktadır. er-Râzî'den önce Ebu'l Me'âlî (ö. 485/1092),⁴³³ hemen sonrasında ise Ağudidîn el-İcî (ö. 680/1281)⁴³⁴ ana fırka sayısını 8 olarak tercih eden müelliflerdendir. İncelediğimiz kadarıyla er-Râzî ile aynı fırka tasnifini yapan bir müellif ise tespit edilememiştir.

er-Râzî'nin ana fırka tespitine en yakın tasnif eş-Şehristânî'ye aittir.

Ona göre İslam fırkalarının büyükleri "Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric ve Şia"⁴³⁵ ve bunlara ek olarak Mürcie ve Cebriyye'dir.⁴³⁶

Mezhep tasnifinde bulunan diğer müelliflerin ana fırka olarak kabul ettiklerinden bir kısmı er-Râzî'nin tasnifinde yer almazken, er-Râzî'nin ana fırka olarak kabul ettiği fırkalardan bir kısmı ise ya diğer müelliflerin tasnifinde yer almamakta, ya da asıl fırkalardan birinin alt kolu olarak

Muhammed b. Ağmed b. Yûsuf el-Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1989, s. 45-48; İbn Serrâc, *Tezkiretu'l-Mezâhib*, thk Ethem Ruhi Fığlalı, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, II (1975), s. 120-121; Fağruddîn er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırâkı'l-Muslimîne ve'l-Muşrikîn*, thk. 'Alî Sâmi en-Neşşâr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1982, s. 40, 46, 52, 63, 67, 70, 72, 76; el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I. s. 65; 'Abdu'l-Kâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-Fırak*, s. 19; el-İsferâyini, *et-Tebîr*, s. 23-25.)

⁴³³ Ana fırka sayılarının tespiti aynı olsa da kabul edilen fırka isimlerinde farklılık bulunmaktadır. Ebü'l-Me'âlî'nin zikrettiği Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Mu'tezile, Müşebbihe ve'l-Kerramiye ile Sufiyye; er-Râzî'de yer almamaktadır. Ayrıca Ebü'l-Me'âlî'de Cebriye, Mücbire olarak geçmektedir. (Bkz. Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. el-Hüseynî el-'Alevî, "Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân", Arp. çev. Yağyâ el-Haşşâb, *Mecelletu'l-Kulliyeti'l-Âdâb Câmi'atu'l-Kâhire*, 19:1 (1957), s. 32.)

⁴³⁴ el-İcî'nin ana fırka olarak saydığı Mu'tezile, Neccariye, Müşebbihe ve en-Naciye; er-Râzî tarafından ana fırka olarak sayılmaz. (Bkz. 'Ağududdîn 'Abdu'r-Rağmân b. Ağmed el-İcî, *el-Mevâkıf fi 'İlmi'l-Kelâm*, 'Alemlü'l-Kutub, Beyrût, tsz, s. 414.)

⁴³⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I. s. 22.

⁴³⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I. s. 97, 161.

sayılmaktadır. Mesela Mu'tezile,⁴³⁷ ve Rafıza⁴³⁸ ana fırka tasniflerinin çoğunda ana fırka olarak tercih edilirken *Hucecu'l-Kur'an*'da yer almamaktadır. er-Rāzī'nin ana fırka olarak tasnif ettiği Vaidiyye, tespit edebildiğimiz kadarıyla yaşadığı döneme kadar yalnızca er-Rāzī tarafından ana fırka olarak kabul edilmiştir. Bundan başka er-Rāzī'nin ana fırka saydığı Kaderiyye⁴³⁹, Cebriyye⁴⁴⁰, Cehmiyye⁴⁴¹, Vaidiyye bazı kaynaklarda alt fırka olarak kabul edildiği görülmektedir.

2. Hucecu'l-Kur'an'da Mezheplerin Kur'an Algısı

İtikādî İslam Mezhepleri; Hz. Peygamber'den sonra siyasi, ictimai, iktisadî, coğrafî, tarihî vb. sebeplerle dinî anlayışta meydana gelen farklılaşmaların zamanla sistemleşmesi ve kurumsallaşması sonucunda

⁴³⁷ (Mu'tezile için bkz. Nāşî' el-Ekber, *Mesāilu'l-İmāme*, s. 17; el-Eş'arî, *Maḳālātu'l-İslāmiyyîn*, I, s. 65; Malaṭî, *et-Tenbîh*, s. 70; Maḳdisî, *Aḫsenu't-Tekāsîm*, s. 38; el-Ḥavārizmî, *Mefātiḫu'l-'Ulûm*, s. 45; Ebû Temmām, *Bābu's-Şeyṭān*, s. 10; el-Ḳalhātî, *el-Keşf*, II, s. 327, Ḳāḏî 'Abdu'l-Cebbār, *Fāḏlu'l-İ'tizāl*, s. 164; İbn Ḥazm, *el-Faṣl*, II, s. 265; Ḥimyerî, *el-Ḥürü'l-İyn*, s. 199; Faḫruddîn er-Rāzî, *İ'tikādât*, s.40.

⁴³⁸ Ebû Muṭî' en-Nesefî, *Kitābu'r-Red*, s. 60; Malaṭî, *et-Tenbîh*, s.70; 'Abdu'l-Kāhir b. Ṭāhir el-Bağdādî, *el-Farḳ*, s. 19; el-İsferāyînî, *et-Tebṣîr*, s. 23; el-'Irākî, *el-Fırāku'l-Mufterikā*, s. 6; İbn Serrāc, *Tezkiretu'l-Mezāhib*, s. 121; İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s.20; Faḫruddîn er-Rāzî, *İ'tikādât*, s.52.

⁴³⁹ Kaderiyye; Ebû Temmām'da ibadetin imandan olmadığını iddia edenler şeklinde, Maḳdisî'de ise Mu'tezile'nin alt kolu olarak geçmektedir. eş-Şehristānî, Kaderiyye isminin Mu'tezile'ye ait isimlerden biri olduğunu belirtmiş; Kaderiyye yerine Mu'tezile ismini kullanmayı tercih etmiştir. (Bkz. Ebû Temmām, *Bābu's-Şeyṭān*, s. 42; Maḳdisî, *Aḫsenu't-Tekāsîm*, s. 38; eş-Şehristānî, *el-Milel ve'n-Nihāl*, I, s. 56.)

⁴⁴⁰ Ebû Faḏl 'Abbās b. Maṣṣūr es-Seksekî (ö. 683/1284), *el-Burḫān fi Ma'rifeti 'Aḳāidi Ehli'l-Edyān*, thk. Bessām 'Alî Selāme, Mektebetu'l-Manār, ez-Zerḳā', 1996, s. 42.

⁴⁴¹ Cehmiyye; el-Ḥavārizmî'de Buhayra'nın, İbn Ḥazm ve el-Yemenî'de Mürcie'nin, el-'Irākî'de Muattıla'nın, eş-Şehristānî, el-Ḥimyerî ve er-Rāzî'de Cebriyye'nin alt kolu olarak kabul edilmektedir. (Bkz. el-Ḥavārizmî, *Mefātiḫu'l-'Ulûm*, s. 47; İbn Ḥazm, *el-Faṣl*, II, s. 265; el-Yemenî, *'Aḳāidü's-Selāse ve's-Seb'in Fırka*, I, s. 271; el-'Irākî, *el-Fırāku'l-Mufterikā*, s. 87; eş-Şehristānî, *el-Milel ve'n-Nihāl*, I, s. 97; el-Ḥimyerî, *el-Ḥürü'l-İyn*, s. 200; Faḫruddîn er-Rāzî, *İ'tikādât*, s. 68.)

oluşmuşlardır.⁴⁴² Her ne kadar dinî, siyasi ve sosyal etkenler mezheplerin oluşmasında belirleyici rol oynasa da özellikle kurumsallaşmalarından sonra fırkalar da sahip oldukları mezhebi algı ile toplumsal değişim ve dönüşümün temel dinamiğini teşkil etmişlerdir. Sundukları dinî ve dünyevî söylemin takipçileri tarafından yegâne doğru olarak kabul edilmiş olması, bu değişim ve dönüşümü hızlandırmıştır. Mezhep mensuplarının bu kabulüne zemin hazırlayan en önemli saik, belki de muhatap olunan mezhebi ilkelerin en temel bilgi kaynağı olan Kur'ân'ın öngördüğü esaslara en yakın ve hatta onunla birebir örtüştüğüne duyulan güven ve inançtır. Bu ön kabul zamanla mezhebi ilkeler etrafında zuhur eden yeni fikirlerin temelledirilmesinde de etkili olmuştur. Oluşturulan bu fikirlerin doğru yahut yanlış olmasının kriteri Kur'ân'ın temel ilkelerine uygunluğuna göre tespit edilmesi gerekirken, süreç çoğu zaman tersine işlemiş ve mezhebi düşüncenin doğruluğuna duyulan inancın etkisiyle mezhepsel fikirlere uygun olmayan vahyin, buna uygun olacak şekilde te'vil edilmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece dinî bir meşruiyet zemini bulan mezhepsel yapılar, siyasi ve sosyal hayatta da kendilerine meşruiyet zemini bulma imkanına sahip olmuşlardır.

Mezhep temelli ele aldığımız bu algının aslında çok yönlü bir etkileşimin sonucunda meydana geldiğini söyleyebiliriz. En genel anlamda dinin anlaşılmasında meydana gelen farklılaşmalar sonuçta mezhebi algıyı

⁴⁴²Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü", s. 415.

ortaya çıkarabildikleri gibi mezhebi algı da zamanla dinin anlaşılmasına ve dinin temel kaynağı olan Kur'ân algısına tesir edebilmiştir.

*Hucecu'l-Kur'ân'*da kullanılan delillerden hareketle mezheplerin Kur'ân algısının ortaya konulması çok da kolay görülmemektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi mezheplerin farklı konularda delil olarak sunduğu ayet metninlerinin verilmesi ile yetinilmesi, ilgili ayetlerin yorumlarına yer verilmemesi, sahip oldukları Kur'ân algısının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte her mezhebin altında, savundukları görüşlerin başlıklar halinde verilmesi ve bu bağlamda ayetlerin sıralanması bu konuda bir takım ipuçları sunmaktadır. Nitekim bir mezhebin görüşü ile irtibatlandırılan ayetler incelenerek bu ayetlerin ilişkilendirildikleri konu ile bağlantısının tespit edilmesi; şayet konu ile ilişkileri var ise ayete nasıl mana yüklendiği, çıkarılan mananın ayetin irtibatlı olduğu diğer ayetler ve Kur'ân'ın tamamından elde edilen anlam bütünlüğüne ne derece riayet edildiği vb. hususlara bakılarak *Hucecu'l-Kur'ân'*da zikredilen mezheplerin Kur'ân algısı hakkında bazı çıkarımlar yapılabilir. Ancak bu husuların tespiti müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek kadar kapsamlı olduğundan konunun önemini ortaya koyacağını düşündüğümüz birkaç örneği zikretmekle yetineceğiz.

Eserin geneline bakıldığında mezhepler, Kur'ân'dan getirdikleri delillerin pek çoğunda parçacı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Dolayısıyla aynı konuda bir birine zıt pek çok ayet delil olarak sunulduğu gibi bir birine zıt

iki görüş için aynı ayetin delil getirildiği de görülmektedir. Mesela En'am 144. ayet, Cehmiyye tarafından irade ve güç yetirme konusunun nefyine delil olarak gösterilmiştir. Ancak ayet bağlamından koparılmak suretiyle yalnızca sonunda yer alan "...Şüphesiz, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez." ifadesinin zikredilmesi ile iktifa edilmiştir.⁴⁴³ Kaderiyye de aynı ayeti dalâlet ve hidayetin nefyi konusunda karşı delil sadedinde sunmaktadır. Bu delillendirmede ayetin sonundaki "...Şüphesiz, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez" ifadesine yer verilmez. Bunun yerine "...İnsanları bilgisizce saptırmak için Allah'a karşı yalan uyduran kimseden daha zalim kimdir..."⁴⁴⁴ ifadesi kullanılır.

Ayetin tam metni ise şöyledir: "Yine (erkek ve dişi olarak) deveden iki, sığırdan da iki. De ki: "İki erkeği mi haram kıldı, iki dişi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yaovu)ları mı? Yoksa Allah size bunları haram ettiğinde, orada hazır mı idiniz!?" İnsanları bilgisizce saptırmak için Allah'a karşı yalan uyduran kimseden daha zalim kimdir? Şüphesiz Allah, zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."⁴⁴⁵

Buna benzer bir örnek Vaidiyye ve Mürci'nin büyük günah meselesinde getirdikleri delillerde de görülmektedir. Hicr suresi 56. ayet;⁴⁴⁶ Vaidiyye tarafından büyük günah işleyen mü'min sayılmamasının delili olarak sunulurken, Mürcie mürtekebü'l-kebîrenin Allah'ın rahmetini hak etmesinin

⁴⁴³ En'am, 6/144. إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

⁴⁴⁴ En'am, 6/144. فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ

⁴⁴⁵ وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ الذَّكْرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْإُنثَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّيْكُمْ اللَّهُ بِهَذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ En'am, 6/144.

⁴⁴⁶ قَالَ وَمَنْ يَقْنُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ

Dedi ki: "Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?" (Bkz. Hicr, 15/56.)

delili olarak sunulmaktadır.⁴⁴⁷ Görüldüğü gibi aynı ayet, bağlamından koparıldığında ve mezhebi taassubun da etkisi ile aynı konuda zıt iki fırkanın görüşünün ispatı için delil gösterilebilmektedir.

3. Mezheplerin Kur'ân'î Delillerinin Kendi Kaynakları Üzerinden Tahlil ve Değerlendirilmesi

Hz. Muhammed'in vefatını takip eden periyotta ortaya çıkan siyasal hâdiseler ve sonrasında karşılaşılan sosyo-kültürel değişimler neticesinde dinin anlaşılmasında meydana gelen farklılaşmalar, zamanla aynı görüşler etrafında birleşen kitlelerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Hz. Osman'ın öldürülmesi ile başlayan ve Cemel, Sıffin Savaşları ile devam eden süreç, siyasî ve dînî farklılaşmaların geri dönülmez bir biçimde derinleşmesine neden olmuştur.

Bu bağlamda temayüz eden ilk tartışmalar tahkim, imâmet ve büyük günah gibi meselelerde gerçekleşmiştir. Sonrasında bu meseleler etrafında Haricîlik ile başlayan mezhebî oluşumlar tezahür etmiştir. Bu süreç birinci asrın sonuna doğru Mürcie, Şia ve Mu'tezile'nin öncü fikirlerinin teşekkülü ile devam etmiş,⁴⁴⁸ yüzyıllar içerisinde gelişim ve değişim göstermiştir. Bu çerçevede mezheplere ait büyük bir literatür inşa edilmiştir.

er-Râzî *Hucecu'l-Kur'ân*'da, yüzyıllar içerisinde mezheplerin oluşturduğu aklî ve naklî argümanların tamamı yerine yaşadığı döneme

⁴⁴⁷ er-râzî, *Hucecu'l-Kur'ân*, s. 45, 50.

⁴⁴⁸ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîi-Selefi Kutuplaşması", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1: 1-2, (2015), s. 115.

kadar fırkaların temayüz ettikleri itikâdî konulardaki Kur'ân'î argümanları merkeze almış ve muarızlarının delilleri ile birlikte sunmuştur. Ancak bazı mezheplerin delillerine yer verirken onların bilinen görüşleri yerine eserlerinde az zikrettikleri hatta hiç değinmedikleri konuları öne çıkardığı da görülmektedir. Bunun en belirgin örneği, Haricîler'in delillerinde bulunmaktadır. Nitekim er-Râzî, İslam tarihinde teşekkül eden ilk mezhep olan Haricîlik'in en temel itikâdî görüşlerinden olan "Büyük Günah" meselesini, Haricîler'in görüşleri bağlamında ele almak yerine Vaidiyye'nin delilleri başlığı altında ele almayı tercih etmiştir. Ulaşabildiğimiz Haricî kaynaklardan hiçbiri peygamberlerin günah işlemesi, isyan etmesi, Allah'tan başkasından korkması gibi başlıklarla Nübüvvet konusunu ele almazken; er-Râzî neredeyse Haricîler'in delillerini yukarıda belirttiğimiz konulara hasretmiştir. Görülmektedirki ya er-Râzî ulaşamadığımız bir Haricî kaynağı esas alarak bu delillendirmeye gitmiştir, yahut Haricî olmayan bir kaynağı esas almak sureti ile Haricîlerin görüşlerini delillendirmiştir. Bu gerçeklik *Hucecu'l-Kur'ân*'da mezheplerin delilleri olarak gösterilen ayetlerin, fırkaların kendi kaynaklarına gidilerek teyit edilmesini zorunlu kılmaktadır. Zira bu ayetlerin bu kaynaklarda delil gösterilip gösterilmediği, gösterildi ise hangi bağlamda kullanıldığıнын tespiti, mezheplerin Kur'ân'î delillerinin doğru bir şekilde ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Böyle bir tespitin, mezheplerin Kur'ân algısı bağlamında yapılacak müstakil çalışmalar için de kolaylık sağlayacağını ümit ediyoruz.

Hucecu'l-Kur'an'da delilleri sunulan mezheplerin tamamının İslam Mezhepler Tarihi'nde teşekkül eden ana fırkalara tekabül etmesi, bunlardan bazılarının yüzyıllar boyunca oluşturulmuş zengin bir literatüre sahip olması, bazılarının ise günümüze ulaşabilmiş eserlerinin bulunmaması bu mezheplere ait her konunun ve her kaynağın tedkik edilmesini imkânsız kılmaktadır. Bu sebeple İslam Tarihi'nde teşekkül eden ilk fırkalardan yalnızca Haricîlik, Mürcie, Şia, Mu'tezile ve Sifâtıyye'nin *Hucecu'l-Kur'an*'da zikredilen delilleri, er-Râzî'nin yaşadığı 7/13. yüzyıla kadar bu fırkaların önemli şahsiyetlerinin kaleme aldığı eserler ile mukayese edilecektir.

Günümüze ulaşan ilk dönem Haricî kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. Bunlar içerisinde elimize ulaşan ilk eser, Nâfi' b. Ezrağ'a (ö. 65/685) ait olan *Mesâilu İbn Ezrağ*'tır. Eserde *Hucecu'l-Kur'an*'da Haricîlerin delilleri olarak zikredilen 5 ayet bulunmaktadır. Bunlara bakıldığında Haricîler'in delilleri arasında sunulan ayetlerle aynı bağlamda kullanılmadıkları görülmektedir.⁴⁴⁹

Önemli Haricî kaynaklardan *es-Sîre*'de, Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689) pek çok farklı konuda ayetlere yer vermekle birlikte *Hucecu'l-Kur'an*'da

⁴⁴⁹ Bu ayetlerden ilki Bakara, 2/61. ayetidir. *Hucecu'l-Kur'an*'da peygamberlerin öldürülmesinin imkânı konusunda geçen فومها kelimesinin anlamını açıklamak maksadıyla kullanılmıştır. Diğer ayetlerde de buna benzer bir kullanım görülmektedir. Bu ayetler; Bakara, 2/259, Âl-i İmran, 3/146, En'am, 6/78'dir. (Bkz. Nâfi' b. Ezrağ, *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'an Mesâilu İbn Ezrağ*, thk. 'Âişe b. 'Abdu'r-Raḥmân b. Şâtî, Dâru'l-Meârif, el-Ḳâhire, 1971, s. 347, 423, 540, 593.)

Haricîler'in delilleri olarak zikredilenlerin çok azına değinmiştir.⁴⁵⁰ Tahkimin geçersizliği konusunda verilen 5/44, 45 ve 47. ayetleri,⁴⁵¹ Hz. Osman'ın hilafetinin son döneminde bid'ate düştüğü ve Allah'ın hükmünü çiğneyerek başka şeylerle hükmettiği gerekçesiyle büyük günah işlediğinin delili sadedinde aktarmıştır.⁴⁵² Sâlim b. Zekvân, *Hucecu'l-Kur'an*'da büyük günah işleyen kimsenin azabı hakkettiği yönünde Vaidiyye'nin delili olarak sunulan 4/29-30. ayetleri⁴⁵³ de Hz. Osman'ın günah işleyerek haddi aşması ve Allah'ın hükmüne karşı çıkmasının delili olarak sunmaktadır.⁴⁵⁴

er-Râzî, Haricîler'in görüşlerinden "İmam'a karşı çıkmanın caizliği" meselesinde ayet yerine hadis nakletmiştir.⁴⁵⁵ Haricîlere ait en önemli hadis kaynağı olan Rebi' b. Habîb'in (ö. 180/796) *Musned*'i dahil olmak üzere hiçbir Haricî kaynakta bu hadise şahit olunmamıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Mesela *Hucecu'l-Kur'an*'da peygamberlerin günah işlemesinin imkanına ilişkin Haricîler'in delili olarak zikredilen Muhammed, 47/19. ayet, Sâlim b. Zekvân tarafından büyük günah işleyeni mü'min görmelerinden dolayı Mürcie'nin sapkınlığa düşmesinin delili olarak gösterilmektedir. (Bkz. Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, thk. Patricia Crone ve Fritz Zimmermann, Oxford Universty Press, New york, 2001, s. 120.)

⁴⁵¹...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir. (Bkz. Maide, 5/44.); ...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, zalimlerin ta kendileridir. (Bkz. Maide, 5/45.); ...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, fasıkların ta kendileridir. (Bkz. Maide, 5/47.)

⁴⁵² Zekvân, *es-Sîre*, s. 78-80.

⁴⁵³ *Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir. Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır.* (Bkz. Nisa, 4/29-30.)

⁴⁵⁴ Zekvân, *es-Sîre*, s. 86.

⁴⁵⁵ Hadisin tercümesi şöyledir: *Sevbân* (r.a.) Allah Resulü'nden (s.a.v) şöyle nakletti: Resulullah buyurdu ki: "Kureyş sizin için dosdoğru olduğu sürece siz de onlar için dosdoğru olun. Eğer dosdoğru olmazlarsa kılıçlarınızı omuzlarınıza koyun ve köklerini kazıyın." [Yok edin] (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 68.)

⁴⁵⁶ *Musned*'in, Velayet, Velayetu Kureyş ve Emir'e itaat bölümlerin de farklı rivayetler yer aldığı halde bu rivayetin bulunmaması dikkate şayandır. (Bkz. Ebü Ya'küb Yüsuf b.

İbâdî tarihçilerden İbn Sellâm (ö. 277/887) *Bed'u'l-İslâm* adlı eserinde *Hucecu'l-Kur'ân*'da Haricîler'in delili olarak gösterilen ayetlerden yalnızca üçünü zikretmiştir. Bunlardan ise sadece 42/38. ayetin⁴⁵⁷ aynı bağlamda kullanıldığı görülmektedir. İmametın zorunlu olmaması meselesinde İbn Sellâm, Allah'ın bizzat vahyi ile Peygamberine ve mü'minlere işlerini Şûra ile yürütmelerini emrettiğini söyleyerek bu ayetle iddiasını delillendirmiştir.⁴⁵⁸

Ulaştığımız kaynaklar içerisinde Haricîler'in delilleri olarak gösterilen ayetlerin çoğunlukla *el-Keşf ve'l-Beyân* ve *Ârâu'l-Havâric* veya bilinen adıyla *el-Mücez*'de geçtiği görülmektedir. Fakat diğer eserlerde görüldüğü gibi buradaki ayetlerin pek çoğu *Hucecu'l-Kur'ân*'da gösterildikleri bağlamın dışında ele alınmıştır. Bu eserlerde dikkati çeken bir diğer husus; *Hucecu'l-Kur'ân*'da Vaidiyye'nin görüşleri arasında gösterilen büyük günah işleyen kişinin kâfir olması, vaidî haketmesi konularında kullanılan bazı ayetlerin aynı şekilde geçmesidir.

İbrâhîm el-Vercelânî (ö. 570/1175), *Kitâbu't-Tertîb fi's-Şaḥîhi min Ḥadîsi'r-Rasûl*, thk. Nûruddîn 'Abdullah b. Ḥumeyd es-Sâlimî, Mektebetu Maskaṭ, Maskaṭ, 2003, I, s. 41-42; II, s. 354-357.) Bu hadis bazı Sünnî hadis kaynaklarında zayıf hadisler arasında zikredilmektedir. (Bkz. Ebû Bekr Aḥmed b. Muḥammed b. Hârûn b. Yezîd el-Ḥallâl (ö. 311/923), *es-Sunne*, thk. 'Atiyye b. 'Atîk ez-Zehrânî, Dâru'r-Râye, er-Riyâd, 1994, I, s. 126; Ebû'l-Kâsım eṭ-Ṭaberânî (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Evsaf*, thk. Ṭârîk b. 'Abdullah b. Muḥammed ve 'Abdu'l-Muḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî, Dâru'l-Ḥarameyn, el-Kâhire, tsz, VIII, s. 15.)

⁴⁵⁷(Dünyalık olarak) size her ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır. Bu mükâfat, inananlar ve Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namazı dosdoğru kılanlar; işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar, kendilerine verdiğimiz rızaktan Allah yolunda harcayanlar... (Bkz. Şûra, 42/38.)

⁴⁵⁸ İbn Sellâm el-İbâdî, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâ'i'l-İslâm*, thk. Werner Schwartz ve Sâlim b. Yâ'kûb, Dâru Şâdir, Beyrût, 1986, s. 77. İbn Sellâm'ın zikrettiği diğer iki ayet şunlardır: Örtünmenin lüzumu ile ilgili olarak A'râf, 7/22 ve berberilerin fazileti ile ilgili olarak da Maide, 5/45. (Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm*, s. 89, 124.)

Hucecu'l-Ḳur'ân' da Haricîlerin ve Vaidiyye'nin delilleri arasında sayılan ayetlerden 45 adedi *el-Keşf ve'l-Beyân'* da delil olarak sunulmuştur. Bu ayetlerden yalnızca 7'si aynı bağlamda kullanılmıştır. el-Ḳalhâtide *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da tahkimin geçersizliği için sunulan delillerden 5/44, 47. ayetleri Sâlim b. Zekvân'da olduğu gibi Hz. Osman'a hamletmiştir.⁴⁵⁹ Ayrıca er-Râzî'nin büyük günah işleyeninin azabı haketmesi başlığı altında Vaidiyye'nin delili olarak bahsettiği 9/34-35 ve 11/113. ayetleri⁴⁶⁰ el-Ḳalhâtî, Hz. Osman'ın Sahabe arasından çıkarılması bahsinde zikretmiştir. *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da Vaidiyye'nin delili olarak büyük günah işleyen kişinin mü'min olmayacağı yönünde zikredilen 33/36. ayeti,⁴⁶¹ el-Ḳalhâtî Nehrevan'da tahkimi kabul etmeyenler ile İbn Abbas arasında tahkim meselesi hakkında yapılan münâzara çerçevesinde nakletmiştir. Buna göre İbn Abbas, hakkında hüküm olmayan konuda salih müslümanların hüküm verebileceği, Allah ve Resulü'nün hükmettiği bir konuda ise hüküm verilemeyeceğini belirtmiştir. Haricîler de bu ayete işaret ederek Allah'ın hükmünü çiğnedikleri gerekçesi ile Muaviye ve beraberindekilere karşı savaştıklarını söylemişlerdir. Bu ayete muhalefet etmeleri sebebiyle de onları kafir bir topluluk olarak görmüşlerdir.⁴⁶² Büyük günah işleyeninin ebedi olarak vaide müstahak olduğu

⁴⁵⁹ el-Ḳalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 211, 214.

⁴⁶⁰ *Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak...* (Bkz. Tevbe, 9/34-35.)

Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur... (Bkz. Hud, 11/113.)

⁴⁶¹ *...Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.* (Bkz. Ahzab, 33/36.)

⁴⁶² el-Ḳalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 247-251.

yönünde Vaidiyye'nin delilleri arasında gösterilen 2/81. ayetin⁴⁶³ *el-Keşf*'te bizzat aynı bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Mamafih el-Ḳalḫātī, Sıfātiyye'nin delillerini ortaya koyduktan sonra onların Allah'ın vaidini iptal edebileceği yönündeki görüşlerinin bâtıllığını vurgulayarak büyük günah işleyerek ölen kimsenin ebedi azaba çarptırılacağı ile ilgili bu ayeti delil olarak sunmaktadır.⁴⁶⁴ Bu konuda *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da delil olarak gösterilmeyen bazı ayetleri de naklettiği görülmektedir.⁴⁶⁵ Bunlardan ilki diğer ayetler şeklinde açılan başlıkta; geri kalanı da sıfatlar, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, ruh, fiillerin yaratılması gibi konularda nakledilmiştir.⁴⁶⁶ *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da Haricîler'in delili arasında en çok zikredilen peygamberlerin günah işlemesinin imkanı mevzuunda *el-Keşf*'te sadece bir yerde delillendirilmeye gidildiği görülmektedir. Bu delillendirmede 9/43. ayete⁴⁶⁷ atıfta bulunularak Hz. Peygamber'in ikaz edilmeden önce affedildiği ifade edilmek suretiyle onun üstünlüğüne dikkat çekilmiştir.⁴⁶⁸

er-Rāzī'nin yaşadığı dönemde eser veren İbâdî müelliflerden 'Abdu'l-Kāfî el-İbâdî'nin (ö. 570/1174) Haricîlerin kelâmî görüşlerini ele aldığı *el-Mûcez* adlı eserinde, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da Vaidiyye'nin görüşleri arasında gösterilen büyük günah işleyenin cehennemi hakettiği, kafir olduğu ile

⁴⁶³ *Evet, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış (ve böylece şirke düşmüş) olan kimseler var ya, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.* (Bkz. Bakara, 2/81.)

⁴⁶⁴ el-Ḳalḫātī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 369.

⁴⁶⁵ Bu ayetler: Âl-i İmran, 3/ 131; Zümer, 39/ 71, 73; Kâf, 50/29. (Bkz. el-Ḳalḫātī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 368.)

⁴⁶⁶ (Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Ḳalḫātī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, s. 85, 110, 129, 132, 149, 189, 211, 239, 279, 295, 303, 310, 327; II, s. 18, 26, 360, 367.)

⁴⁶⁷ *Allah, seni affetsin! Niçin onlara izin verdin...* (Bkz. Tevbe, 9/43.)

⁴⁶⁸ el-Ḳalḫātī, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 148.

Haricîler'e atfedilen peygamberlerin günah işlemesi ve imâmet meselelerinde *Hucecu'l-Ḳur'ân* ile mutabık kalan bazı delillere yer vermektedir. Buna göre büyük günah sahiplerinin cehennemi hakketmesi konusunda delil olarak sunduğu 2/278-279; 4/10, 29-30 ve 8/15-16. ayetler,⁴⁶⁹ *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da geçtikleri şekli ile eserde yer bulmuştur. 9/34-35 ve 19/59. ayetler⁴⁷⁰ de bu bağlamda zikredilen diğer delillerdendir.⁴⁷¹ *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da, müstakil konu başlıkları halinde büyük günah işleyen in vaide müstehak olması ve kâfir olması ile ilgili 32 ayet delil olarak geçtiği halde *el-Mücez'* de bunlardan sadece 3/97, 18/49, 33/36. ayetlere⁴⁷²

⁴⁶⁹ *Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resulüyle savaşa girdiğinizi bilin...* (Bkz. Bakara, 2/178-179.); *Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını doldurmasıya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir.* (Bkz. Nisa, 4/10.); *Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir. Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır.* (Bkz. Nisa, 4/29-30.); *Ey iman edenler. Savaş düzeninde iken kâfirlerle karşılaştığınız zaman sakın onlara arkanızı dönmeyin (savaştan kaçmayın). Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme, ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç- böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah'ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!* (Bkz. Enfal, 8/15-16.)

⁴⁷⁰ *Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak...* (Bkz. Tevbe, 9/34-35.); *Onlardan sonra, namazı zayı eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır.* (Bkz. Meryem, 19/59.) Ayrıca 'Abdu'l-Kâfi, *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da büyük günah işleyen in cehennemi hakketmesi ile ilgili deliller arasında sayılmayan başka ayetlere de yer vermektedir. (Bkz. Nisa, 4/143; Tevbe, 9/ 56, 63, 67, 71; Ahzab, 33/72; Mücadele, 58/14)

⁴⁷¹ Araştırmamızda, eserin orijinal nüshası ile uyumlu olan İbâdî eş-Şâmîle programındaki nüsha esas alınmıştır. (Bkz. Ebû Ammâr 'Abdu'l-Kâfi el-İbâdî, *el-Mücez*, thk. 'Abdur'-Rahmân Umeyra, Dâru'l-Cil, Beyrût, trz. II, s. 118-119.)

⁴⁷²...*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir.* (Bkz. Âl-i İmran, 3/97.); ...*Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş...* Kehf, 18/49. (*Hucecu'l-Ḳur'ân'* da ayetin ...*Onlar bütün yaptıklarını karşılarında bulurlar...*kısmı

değinilmiştir.⁴⁷³ Yine *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da peygamberlerin şeytana uymaları ve küfre düşmelerinin imkânı başlıklarında Haricîler'e atfedilen deliller yalnızca *el-Mûcez'*de geçmektedir. Bunlardan 9/43, 20/121 ve 21/87. ayetler⁴⁷⁴ *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da aynen yer aldığı halde 7/143. ayet⁴⁷⁵ ise nakledilendeliller arasında sayılmamaktadır.⁴⁷⁶ Tahkimin geçersizliği meselesinde *Hucecu'l-Ḳur'ân'*daki bütün argümanlar *el-Mûcez'*de aynen geçmektedir.⁴⁷⁷ Hatta *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da değinilmeyen 5/50 ve 6/62. ayetlerin⁴⁷⁸ de bu delillendirmede kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷⁹ Ayrıca imâmetin zorunlu olmaması konusunda *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da nakledilen 42/32. ayet yerine *el-Mûcez'*de delil olarak farklı ayetler zikredilmiştir.⁴⁸⁰

nakledilmektedir. (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân'*, s.51.); ...*Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.* (Bkz. Ahzab, 33/36.)

⁴⁷³ 'Abdu'l-Kâfi el-İbâdî, *el-Mûcez*, II, s. 130,137.

⁴⁷⁴ *Allah, seni affetsin! Niçin onlara izin verdin...* (Bkz. Tevbe, 9/43.); ...*Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.* (Bkz. Tâ-hâ, 20/121.); *Zünnûn'u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde dua etti...* (Bkz. Enbiya, 21/87.)

⁴⁷⁵ ...*Mûsâ da baygın düştü. Aylınca "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana töbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi.* (Bkz, A'râf, 7/143.)

⁴⁷⁶ 'Abdu'l-Kâfi el-İbâdî, *el-Mûcez*, II, s. 129.

⁴⁷⁷ Bu deliller daha önce de belirtildiği gibi, Maide, 5/44, 45, 47. ayetleridir.

⁴⁷⁸ *Onlar hâlâ cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'inkinden daha güzeldir?* (Maide, 5/50.); ...*İyi bilin ki hüküm yalnız O'nundur. O, hesap görenlerin en çabuğudur.* (Bkz. En'am, 6/62.)

⁴⁷⁹ 'Abdu'l-Kâfi el-İbâdî, *el-Mûcez*, II, s. 266.

⁴⁸⁰ Bu ayetlerden bazıları: Âl-i İmran, 3/110; Nisa, 4/135; Maide, 5/67 ve Tevbe, 9/123'tür. (Bkz. 'Abdu'l-Kâfi el-İbâdî, *el-Mûcez*, II, s. 234.) *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da bahsedilen delillerin yer almadığı Haricî kaynaklar için (bkz. Ebû'l-Abbâs el-Muberrred (ö. 285/898), *Aḥbâru'l-Havâric min Kitâbi'l-Kâmil*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 2005, s. 5-169; Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Muhammed b. Bereketi's-Selîmî (ö. 363/973), *Kitâbu'l-Mebde'*, thk. Sulţân b. Mubârek b. Muhammed eş-Şeybânî, Zâkiratu 'Ummân, Mâşkat, 2014, s. 11-32; Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Muhammed b. Bereket, *Kitâbu't-Te'âruf*, Vuzâratu't-Turâsî'l-Ḳavmî ve's-Sekâfe, [Mâşkat], 1998, s. 3-54; Râşid b. Sa'îd el-Yahmidî el-'Ummânî (ö. 445/1053), *Risâletâni fi's-Siyâseti'-ş-Şer'iyye*, thk. Sulţân b. Mubârek b. Muhammed eş-Şeybânî, Zâkiratu 'Ummân,

Hucecu'l-Ḳur'ân' da Haricîler'in delili olarak 107, Vaidiyye'nin delili olarak 53 olmak üzere toplam 160 ayete yer verilmiştir. Yukarıda incelediğimiz eserlerde ise tekrarlar çıkarıldığında *Hucecu'l-Ḳur'ân* ile mutabık olan ayet sayısı yalnızca 38'dir.

er-Râzî, Mürcie'nin delilleri başlığıyla büyük günah meselesindeki görüşlerini öne çıkarmaktadır. Bu minvalde büyük günah işleyenin vaidi haketmediği, cenneti hakettiği, Müslüman ve mü'min olduğu gibi konulardaki delillerine yer vermiştir. Mürcie'nin iman ile ilgili görüşlerine ise Mürcie'yi zikretmeksizin 17 ve 18. bölümlerde müstakil olarak değinmiştir.

İmâm-ı Âzam Ebu Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilen *el-Âlim ve'l-Muteallim* adlı eserde büyük günah işleyenin mü'min kabul edilmesi, şirk dışındaki büyük günahların Allah Teâlâ tarafından affedilebileceği konularını ispat için getirdiği bazı ayetler ile *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da Mürcie'nin delilleri arasında gösterilen 4/31, 48; 9/102 ayetlerin⁴⁸¹ aynı bağlamda oldukları görülmektedir.⁴⁸² *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da büyük günah işlese de Allah'ın mü'minin imanını almayacağı konusunda sunulan 3/195. ayeti, Ebu

Maskaṭ, 2015; Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ebî Bekr (ö. 500/1106), *Kitâbu's-Sîreti ve Aḥbârî'l-Umme*, thk, 'Abdu'r-Raḥmân Eyyûb, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tûnis, 1985, s. 31-385.)

⁴⁸¹ *Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız.* (Bkz. Nisa, 4/31.); *Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla başıslamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için başıslar...* (Bkz. Nisa, 4/48.); *Diğer bir kısmı ise, günahlarını itiraf ettiler. Bunlar salih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır. Umulur ki Allah töbelerini kabul eder. Çünkü Allah çok başıslayandır, çok merhamet edendir.* (Bkz. Tevbe, 9/102.)

⁴⁸² İmâm-ı Â'zam Ebû Hanife, *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İFAV, İstanbul, 2016, s. 15, 16, 23.

Hanîfe kulun yaptığı kötülükten dolayı iyiliklerinin heba olmayacağı konusunda delil olarak nakletmiştir. Konunun devamında da amellerin ancak kulun inkarından dolayı boşa çıkacağını ilave etmiştir.⁴⁸³ İman konusunda Ebu Hanîfe'nin delil olarak gösterdiği ayetler ile *Hucecu'l- $\text{Kur}'\text{ân}'$* da kullanılan ayetler tamamen farklıdır.

İlk dönem Mürciî kaynaklarından *Kitābu'r-Red 'alel'l-Bida've'l Ehvā'* adlı eserinde Ebū Muṭî' en-Nesefî, temel Mürciî doktrinlerden imanın amelin cüz'ü olmaması, büyük günah işleyenin cennete girmesi konularında *Hucecu'l- $\text{Kur}'\text{ân}'$* da zikredilen delillerle paralellik gösteren bazı ayetlere değinmiştir. Bunlardan 5/85 ve 9/72. ayetleri⁴⁸⁴ amelin imandan cüz olmamasının delili olarak sunmuştur.⁴⁸⁵ İki ayette *Hucecu'l- $\text{Kur}'\text{ân}'$* da geçmekle birlikte ikinci ayet günah işleyenin cenneti haketmesi başlığında delillendirilmiştir. Ayrıca Ebū Muṭî'in delil olarak kullandığı 92/14-16. ayetler,⁴⁸⁶ *Hucecu'l- $\text{Kur}'\text{ân}'$* da büyük günah işleyenin vaidi haketmemesi, kâfirin müstahak olması bağlamında zikredilmiştir.

İmam Mâturidî'nin (ö. 333/944) *Kitābu't-Tevhîd* ve *Te'vilātu'l-Kur'ân* adlı eserlerinde ele aldığı büyük günah işleyenin durumu ile imanın tanımı

⁴⁸³ Ebū Hanife, *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, s. 25, 26.

⁴⁸⁴ *Dedikleri bu söze karşılık Allah onlara içinden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi...* (Bkz. Maide, 5/85.); *Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinden ırmaklar akan cennetler va'detti...* (Bkz. Tevbe, 9/72.)

⁴⁸⁵ Ebū Muṭî' en-Nesefî, *Kitābu'r-Red*, s. 67.

⁴⁸⁶ Ebū Muṭî'; çocuğun, babasının işlediği günah ya da sevaba tabi olacağı şeklinde Neccâriyye'ye ait görüşü eleştirirken bu ayete değinmiştir. Ona göre azaba ancak kâfir çarptırılacaktır. Çocuk ise henüz mümeyyiz olmasından bu vasıf ile vasıflandırılmaz. (Bkz. Ebū Muṭî' en-Nesefî, *Kitābu'r-Red*, s. 99.)

ve mahiyetini izah ederken delillendirdiği ayetlerden bazılarının, *Hucecu'l-Kur'an*'da Mürcie'nin delilleri arasında gösterilenler ile aynı bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Mâtüridî'nin günah işleyen kimsenin tövbe yolu ile Allah'ın mağfiretine mazhar olacağı yönünde görüşünü delillendirdiği 24/31, 25/70, 66/8,25/70 ve 4/48. ayetler⁴⁸⁷ buna örnektir.⁴⁸⁸ Ayrıca büyük günah işleyen rahmeti hak etmesi ile ilgili 15/56;⁴⁸⁹ büyük günah işleyen iman vasfının devam etmesi ile ilgili 49/9, 2/178, 4/40.⁴⁹⁰ ve vaidi hak etmemesi ile ilgili 4/31, 3/131. ayetler de⁴⁹¹ Mürcie'nin delilleri ile mutabıktır.⁴⁹²

⁴⁸⁷ ...Ey mü'minler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz! (Bkz. Nur, 24/31.); ...Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir... (Bkz. Furkan, 25/70) er-Râzî bu ayete, büyük günah işleyen va'de müstehak olmasının delilleri arasında yer vermiştir; Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin... (Bkz. Tahrim, 66/8); ...Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir... (Bkz. Furkan, 25/70.); Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar... (Bkz. Nisa, 4/48.)

⁴⁸⁸ Ebû Mansûr el-Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara, 2002, s. 421-422, 436.

⁴⁸⁹ Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser? (Bkz. Hicr, 15/56.)

⁴⁹⁰ Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin... (Bkz. Hucurat, 49/9.); Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir... (Bkz. Bakara, 2/178.); Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez... (Bkz. Nisa, 4/40.) Mâtüridî, bu ayetin son kısmını (*وَإِنَّ تَكَّ حَسَنَةً يُضَاعَفُهَا وَيُؤْتِ*) büyük günah işleyen imanın devam ettiğini ispat için kullanırken, *Hucecu'l-Kur'an*'da ayetin başı zikredilerek (*إِنَّ اللَّهَ لَا يَظِلُّمُ مَثَلًا ذَرَّةً*) vaidi hak etmemesi çerçevesinde kullanılmıştır.

⁴⁹¹ Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız (Bkz. Nisa, 4/31.); Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının. (Bkz. Âl-i İmran, 3/131.)

⁴⁹² el-Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 426, 430, 466, 478, 484.

Amelin imanın cüzü olması ile ilgili 4/94,⁴⁹³ imanın kalbin tasdiğı olması ile ilgili 49/14, 63/1, 9/66,⁴⁹⁴ İslam ve İman'ın aynı olması ile ilgili 49/14, 10/84, 51/35-36, 49/17. ayetler⁴⁹⁵ de *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da yer alan Mürcî deliller ile uyumludur.⁴⁹⁶

Hucecu'l-Ḳur'ân' da yer aldığı halde İmam Mâtüridî'nin *Kitābu't-Tevhîd'* de değinmediğı; ancak *Te'vilātu'l-Kur'ân'* da delil gösterdiği ayetler de bulunmaktadır. 2/24.⁴⁹⁷ Ayetin tefsirini yaparken büyük günah işleyen kimsenin vaidi hak etmediğı, vaidin kafirler için geçerli olduğu yönünde yaptığı delillendirme buna örnek teşkil etmektedir.⁴⁹⁸ Günah işleyenin Allah'ın dilemesiyle mutlaka bağışlanacağı konusunda delil getirdiğı 4/110;

⁴⁹³...Size selâm veren kimseye "Sen mü'min değilsin" demeyin... (Bkz. Nisa, 4/94; el-Mâtüridî, *Kitābü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 453.)

⁴⁹⁴...Henüz iman kalplerinize girmedi... (Bkz. Hucurat, 49/14.); Ey Muhammed!) Münafıklar sana geldiklerinde, "Senin, elbette Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz" derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder (Bkz. Munâfikûn, 63/1.); Boşuna özür dilemeyin! Çünkü siz, (sözde) iman ettikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz... (Bkz. Tevbe, 9/66.) Mâtüridî, imanın oluştuğı yerin kalp olduğunu belirtir. Yalnızca dil ile ikrarın yeterli olmadığına da işaret etmektedir. (Bkz. el-Mâtüridî, *Kitābü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 487, 489.)

⁴⁹⁵...“Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah'a iman etmişseniz, eğer O'na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O'na tevekkül edin" (Yunus, 10/84.); Orada (Lût'un yöresinde) bulunan mü'minleri çıkardık. Zaten orada bir ev halkından başka Müslüman bulamadık. (Bkz. Zariyat, 51/35-36.); Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. De ki: "Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın. Tam tersine eğer doğru kimselerseniz sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor." (Bkz. Hucurat, 49/17.)

⁴⁹⁶ el-Mâtüridî, *Kitābü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 511, 516, 520.

⁴⁹⁷...O halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır. (Bkz. Bakara, 2/24.)

⁴⁹⁸ Ebü Mansûr Muḥammed b. Muḥammed el-Mâtüridî es-Semerḳandî el-Ḥanefî, *Te'vilātu ehli's-Sunne*, thk. Fâtima Yûsuf el-Ḥaymî, Muessesetu'r-Risâleleti Nâşirûn, Beyrût, 2004, I, s. 26.

6/54,82. ayetlerin⁴⁹⁹ te'vili *Hucecu'l-Ḳur'ân'*'daki delillendirme ile birebir örtüşmektedir.⁵⁰⁰ Mürtekebü'l-kebîrenin bağışlanacağı yönünde te'vil edilen 39/53. ayet⁵⁰¹ de aynı bağlamda delillendirilmiştir.⁵⁰² Bu benzerliklere rağmen büyük günah işleyeninin durumu ve iman meselesi ile ilgili bazı delillendirmelerin, iki kaynakta kimi zaman farklı bağlamda kullanıldığı ya da birinde kullanılan delilin bir diğerinde zikredilmediği görülmektedir.⁵⁰³ Örneğin *Hucecu'l-Ḳur'ân'*'da, büyük günah işleyeninin vaidi haketmediği konusunda Vaidiyye'nin delili olarak sunulan 43/68-69. ayetler⁵⁰⁴ *Te'vîlât'*ta İman ve İslam kavramlarının aynı anlama gelmesi bağlamında değerlendirilmiştir.⁵⁰⁵

Hucecu'l-Ḳur'ân''da mürtekebü'l-kebîre ve iman konularında Mürcie'nin delilleri olarak sunulan ayetlerden bir kısmının bağlamsal olarak aynı şekilde kullanıldığı diğer bir eser *Tabşiratu'l-Edille'*dir. *Kitābu't-Tevhîd'*de olduğu gibi 49/14. ayet, imanın esas olarak kalbin tasdiki olması ile iman ve İslam kavramlarının aynı manaya tekabül etmesini ispat etmek üzere iki

⁴⁹⁹ *Kim bir kötülük yapar yahut kendine zulmeder, sonra da Allah'tan bağışlama dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhamet edici bulur.* (Bkz. Nisa, 4/110.); ...Rabbiniz kendi üzerine rahmeti (merhameti) yazdı. Şöyle ki: Sizden kim cahillikle bir kabahat işler de sonra peşinden tövbe eder, kendini düzeltirse (bilmiş olun ki) O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. (Bkz. Enam, 6/54.); İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar... (Bkz. Enam, 6/54.)

⁵⁰⁰ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, I, s. 500; II, s. 122, 142.

⁵⁰¹ ...Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin... (Bkz. Zümer, 39/53.)

⁵⁰² el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, IV, s. 316.

⁵⁰³ Mesela Zümer, 39/16. ayet, *Hucecu'l-Ḳur'ân'*'da Allah'ın, büyük günah işleyenlerin imanını söküp alması konusunda delil olarak zikredilmiştir. *Te'vîlât'*'ta ise bu ayetin tefsiri yapılırken sözü edilen konuya hiç değinilmemiştir. (Bkz. er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân'*, s. 48; el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, IV, s. 300.)

⁵⁰⁴ *Ey âyetlerimize iman eden ve Müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur, siz üzülmeceksiniz de.* (Zuhruf, 43/68-69.)

⁵⁰⁵ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, IV, s. 445.

yerde zikredilmiştir.⁵⁰⁶ İman ve İslam kavramlarının aynı manayı ihtiva ettiğini ispat etmek için naklettiği 10/84, 51/35-36, 43/69,49/17. ayetler⁵⁰⁷ ile büyük günah işleyenin mü'min ve Müslüman olduğunudelillendirdiği 2/178; 66/8; 24/31; 49/9,10. ayetler, bağlamalarının yanı sıra nakledildikleri sıra itibariyle de *Hucecu'l-Şur'ân*'daki Mürcî delillerle birebir aynıdır.⁵⁰⁸ Büyük günah işleyenin bağışlanması, vaidi haketmemesi ile ilgili 4/31 ve 39/53. ayetler de benzer delillerdendir.⁵⁰⁹ *Hucecu'l-Şur'ân*'da Mürcie'nin delili olarak 81, iman başlığında Mürcî deliller olarak sunulan 21 olmak üzere toplam 102 ayete yer verilmiştir. Yukarıda incelediğimiz eserlerde tekrarlar çıkarıldığında *Hucecu'l-Şur'ân* ile mutabık olan ayet sayısı sadece 33'tür.

Hucecu'l-Şur'ân'da delillerine en az yer verilen fırka Şia'dır. Buna göre Şî deliller, imâmet meselesinde yoğunlaşmıştır. Bu deliller Sahabe'nin icmanın hucet kabul edilmemesi ve Hz. Ali'nin imâmetinin ispatı ile sınırlandırılmıştır. Fırkaya bağlı eserler incelendiğinde bu iki konu etrafında getirilen delillerin tamamına yakınının bu kaynaklarda yer aldığı görülmektedir.

⁵⁰⁶ Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1115), *Tabşiratu'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, II, s. 412, 425.

⁵⁰⁷ en-Nesefî, *Tabşiratu'l-Edille*, II, s. 426, 427.

⁵⁰⁸ en-Nesefî, *Tabşiratu'l-Edille*, II, s. 375

⁵⁰⁹ en-Nesefî, *Tabşiratu'l-Edille*, II, s. 379, 393. Pezdevî de bu ayetlerin Mürcie'nin büyük günah meselesindeki temel delilleri olduğu belirtmiştir. (Bkz. İmam Ebu'l Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 189.)

Şîî makalat geleneğinin önemli eserlerinden *Şîî Fırkalar* adıyla dilimize tercüme edilen el-Kummî (ö. 381/991) ve en-Nevbahtî'ye (ö. 310/922) ait olan iki eserden *Kitâbu'l-Makâlât* ile *Fıraku's-Şia'daİmamiyye'nin imâmet ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Buna göre imamların seçilme yetkisinin ancak Allah'a ait olduğu, bu konuda ictihad ve aklî çıkarımlara yer olmadığı*⁵¹⁰ hakkında delil gösterilen 28/68 ve 33/36. ayetler,⁵¹¹ *Hucecu'l-Kur'ân'* da Sahabe'nin icmanın hucet kabul edilmemesi konusunda nakledilmiştir.

Şîî ihticac geleneğinin önemli eserlerinden *Usûlu'l-Kâfî* de imâmetin nas ile tayini başta olmak üzere imâmetin ispatı ile ilgili bir çok delil sunulduğu görülmektedir. *Hucecu'l-Kur'ân'* da zikredilen delillerin tamamının burada nakledilenler ile uygunluğu dikkat çekicidir. Özellikle Hz. Ali'nin imâmetinin ispatına dair *Hucecu'l-Kur'ân'* da yer alan bütün delillerin, *Usûlu'l-Kâfî* de aynı şekilde yer aldığını söyleyebiliriz.⁵¹² Ayrıca Sahabe'nin icmanı hucet olmayacağı yönünde Şîî deliller arasında sayılan 5/3 ve 28/68. ayetler⁵¹³ de *Usûlu'l-Kâfî* de geçmektedir. Ancak ayetlerin bu bağlamın dışında, imamın fazileti ve özelliklerine hamledildiği görülmektedir.⁵¹⁴

⁵¹⁰ el-Kummî/en-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, çev. Hasan Onat vd., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 245.

⁵¹¹ *Rabbim, dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır ve yücedir.* (Bkz. Kasas, 28/68.); ...*Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.* (Bkz. Ahzab, 33/36.)

⁵¹² Bu ayetler: Maide, 5/55,67; Enfal, 8/75; Nur, 24/55; Ahzab, 33/6' dır. (Bkz. el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfî*, I, s. 133-135, 139, 207, 209, 210, 215-216.)

⁵¹³ Maide, 3. ayetin meali şöyledir: *De ki: "Rabbim ancak, açık ve gizli çirkin işleri, günahı, haksız saldırıyı, hakkında hiçbir delil indirmedeği herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah'a karşı*

er-Rāzī'nin Kaderiyye başlığında ele aldığı, kader, meşiet, hidayet ve dalalet, insan fiilleri gibi konularda özellikle Mu'tezile'nin temayüz ettiği bilinmektedir. Bu nedenle er-Rāzī'ye yakın bir dönem de yaşamış Mu'tezile'nin müteahhirun dönemi simalarından Kağı'Abdu'l-Cebbār'ın eserlerini merkeze alarak incelenmiştir. Bunun neticesinde bilhassa insan fiilleri ve büyük günah işleyenin durumu ile ilgili Kağı'Abdu'l-Cebbār'ın Kur'ân'dan getirmiş olduğu delillerin büyük çoğunluğunun *Hucecu'l-Qur'ân*'da Kaderiyye'nin ve Vaidiyye'nin delilleri olarak zikredilen ayetler ile aynı kullanıma sahip olduğu tespit edilmiştir.

Kağı'Abdu'l-Cebbār, *el-Muğni* adlı eserinde Allah'ın filleri kullarına izafe ettiğini belirttikten sonra konuyu delillendirdiği ayetleri sıralamaktadır. Bu ayetlerden 3/165, 4/79, 5/110, 10/44, 23/14, 29/17, 42/30, 51/56. ayetler⁵¹⁵ *Hucecu'l-Qur'ân*'da fiillerin kula izafe edilmesi ile

bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır." (Bkz. Maide, 5/3.) *Hucecu'l-Qur'ân*'da Sahabe'nin icmanın delil olmayacağı başlığı altında zikredilen A'raf, 7/33 ile Ahzab, 33/36. ayetler ise *Usūlu'l-Kāfi*'de geçmemektedir.

⁵¹⁴ el-Kuleyni, *Usūlu'l-Kāfi*, I, s. 143, 145.

⁵¹⁵ *Onların (müşriklerin) başına (Bedir'de) iki mislini getirdiğiniz bir musibet (Uhud'da) sizin başınıza geldiğinde, "Bu, nereden başımıza geldi?" dediniz, öyle mi? De ki: "O (musibet), kendinizdendir." Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.* (Bkz. Âl-i İmran, 3/165.); *Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir...* (Bkz. Nisa, 4/79.); *Ey iman edenler! (Düşmana karşı) tedbirinizi alıp, küçük birlikler hâlinde yahut topluca savaşa gidin.* (Bkz. Maide, 5/110.); *Şüphesiz Allah, insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar kendilerine zulmederler.* (Yunus, 10/44.); *...Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir!* (Mu'minun, 23/14.); *...yalan uyduruyorsunuz...* (Ankebut, 29/17.); *Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir...* (Şura, 42/30.); *Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.* (Zariyat, 51/56.)

kulun fiillerinin tesiri başlıklarında geçmektedir. Bahsedilen ayetlerin çoğunun iki eserde de aynı şekilde alıntılandığına şahit olunmaktadır.⁵¹⁶

Kağı‘Abdu’l-Cebbār, insan fiilleri ve büyük günah işleyen kimsenin durumu ile ilgili *Huĉecu’l-Ķur’ān’*da geçen ancak *el-Muğni’*de yer almayan bazı ayetleri, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse* adlı eserinde delil olarak kullanmıştır.

*Şerhu’l-Usuli’l-Hamse’*de, kulun fiillerinde irade sahibi olması ile ilgili 18/29, 6/148,⁵¹⁷ ayetlerin yanı sıra 2/185⁵¹⁸ ve 17/38,⁵¹⁹ 40/31.⁵²⁰ ayetler, kulun fiiline müteallık olarak Allah’ın murid olmaması bağlamında ele alınmıştır.⁵²¹ 3/117. ayet,⁵²² zulmün kula izafe edilmesi bağlamında iki eserde de aynı şekilde kullanılmıştır.⁵²³ er-Rāzī’nin Vaidiyye başlığıyla büyük günah işleyenin vaide müstehak olması konu başlığıyla Vaidiyye’ye hamlettiği delillerden bazıları Haricî kaynaklarda olduğu gibi Mu’tezile’ye ait eserlerde de geçmektedir. Nitekim, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse’*de bunun örneklerine şahit olmaktayız. Eserde büyük günah işleyenin vaidi hakettiği

⁵¹⁶ Kağı ‘Abdu’l-Cebbārel-Esdābādī, *el-Muğni, fi Eboābi’t-Tevhīd ve’l-‘Adl*, thk. Tevfīk eṭ-Ṭavīl vd., y.y.y, 1958, VIII, s. 357-360.

⁵¹⁷...Artık dileyen iman etsin, dileyen inkār etsin. (Bkz. Kehf, 18/29.) Allah’a ortak koşanlar diyecekler ki: “Eğer Allah dileseydi... (Bkz. En’am, 6/148.) Ayetler, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse’*den farklı olarak *Huĉecu’l-Ķur’ān’*da meşiet başlıkları altında geçmektedir. (Bkz. er-Rāzī, *Huĉecu’l-Ķur’ān*, s. 36.)

⁵¹⁸ Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez. (Bakara, 2/185.) Ayet, *Huĉecu’l-Ķur’ān’*da kader başlığı altında mütalaa edilmiştir. (Bkz. er-Rāzī, *Huĉecu’l-Ķur’ān*, s. 36.)

⁵¹⁹ Bütün bu sayılanların kötü olanları, Rabbinin katında sevimsiz şeylerdir. (Bkz, İsra, 17/38.) Bu ayete, *Huĉecu’l-Ķur’ān’*da Kaderiyye’nin delilleri adıyla genel bir başlıkta değinilmiştir. (Bkz. er-Rāzī, *Huĉecu’l-Ķur’ān*, s. 42.)

⁵²⁰ Allah, âlemlere hiç zulüm etmek istemez. (Bkz. Mü’min, 40/31.)

⁵²¹ Kādī Abdulcebbār, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013, II, s. 168, 223, 224, 252.

⁵²²...Allah, onlara zulmetmedi. Fakat onlar kendi kendilerine zulmediyorlar. (Bkz. Âl-i İmran, 3/117.)

⁵²³ Kādī Abdulcebbār, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, II, s. 254, 282; er-Rāzī, *Huĉecu’l-Ķur’ān*, s. 36, 40.

konularını ispat için 49/2;⁵²⁴ 99/8;⁵²⁵ 24/23;⁵²⁶ 4/14, 93, 123;⁵²⁷ 72/23; 2/81. ayetlere yer verilmiştir.⁵²⁸

Hucecu'l-Ḳur'ân' da Mu'tezile'nin delili olarak 120 ayete yer verilmiştir. Yukarıda incelediğimiz eserlerde tekrarlar çıkarıldığında *Hucecu'l-Ḳur'ân* ile mutabık olan ayet sayısı sadece 21'dir.

Kurân'î delilleri inceleyeceğimiz son fırka Sıfâtiyye'dir. Haberî sıfatlar olarak da bilinen ve yaratılmışların sahip olduğu cihet, suret gibi niteliklerin Allah'a nispet edilip edilemeyeceği konusu kelamın kadim konularındandır. er-Râzî, haberî sıfatları kabul edenleri; lafzen kabul edenler, yahut te'vil edenler gibi bir ayrıma tabi tutmamıştır. Bunun yerine konuyu Sıfâtiyye'nin delilleri ana başlığı altında Allah'a cihet, yüz, göz, el vb. nitelikleri izafe edenlerin delilleri şeklinde 6 alt başlıkta ele almıştır. *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da Sıfâtiyye'nin delilleri arasında gösterilen ayetler; haberî sıfatları lafzen kabul eden Ehl-i Hadis'in önemli simalarından Ahmed b. Hanbel'in *er-red Ale'z-Zenâdika* adlı eseri ile haberî sıfatları kabul ettikleri halde te'vile gidilmesi

⁵²⁴...Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmanın, yoksa siz farkına varmadan işledikleriniz boşa gider. (Bkz. Hucurat, 49/2.)

⁵²⁵ Kim de zerre ağırlığına bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir. (Bkz. Zilzal, 99/8.)

⁵²⁶ İffetli ve (haklarında uydurulan kötülüklerden) habersiz mü'min kadınlara zina isnat edenler, gerçekten dünya ve ahirette lânetlenmişlerdir. Onlara çok büyük bir azap vardır. (Bkz. Nur, 24/23.)

⁵²⁷ Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır. (Bkz. Nisa, 4/14.); Kim bir mü'mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır. (Bkz. Nisa, 4/93.); Kim kötü bir iş yaparsa, onunla cezalandırılır. O, kendisine Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı bulabilir. (Bkz. Nisa, 4/123.)

⁵²⁸ Kādî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, II, s. 518, 520, 546, 562, 568, 592.

gerektiğini belirten Eş'ârî âlimlere ait bazı eserler esas alınarak karşılaştırılacaktır.⁵²⁹

*er-Red ale'z-Zenâdiqa'*da Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Hucecu'l-Kur'an'*da cihetin ispatı için sunulan delillerin çoğunu kullanırken, orada belirtilmeyen başka ayetlere de yer vermiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel, Cehmiyye'nin Allah'ın bir mekânda tasavvur edilemeyeceği yönündeki düşüncelerini eleştirmiş ve bu konuda ilk olarak Allah'ın arşa istiva ettiğini 3/55, 4/158, 6/18, 16/50, 20/5, 21/19, 25/59, 67/16-17, 70/3-4. ayetler⁵³⁰ ile delillendirme yoluna gitmiştir.⁵³¹ Son olarak haberi sıfatlardan Allah'ın yüzü ve O'nun nur olması konularını ispat etmek için sırasıyla 28/88 ve 39/69. ayetleri nakletmiştir.⁵³² Allah'a cihet nispet edilmesi konusunda İbn-i Hanbel,

⁵²⁹ Kendisi de Eş'ârî olan eş-Şehristânî, Eş'ârîliği Sıfatiyye içerisinde mütalaa ettiğinden bu konuda özellikle Eş'ârî kaynakların delillerine yer verilmiştir. (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, s. 106.)

⁵³⁰ Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim... (Bkz. Âl-i İmran, 3/55.); Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir... (Bkz. Nisa, 4/58.); O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır. (Bkz. En'am, 6/18); Üzerlerinde olan Rablerinden korkarlar... (Bkz. Nahl, 16/50.); Rahmân, Arş'a kurulmuştur. (Ta-ha, 20/5.); Göklerde ve yerde kim varsa hep O'nundur. O'nun katındakiler, ne O'na ibadetten çekinir (ve büyüklenir) ne de yorgunluk (ve bıkmılık) duyarlar. (Bkz. Enbiya, 21/19.); Gökleri ve yeryüzünü ve ikisi arasındakileri altı gün içinde (altı evede) yaratan, sonra da Arş'a kurulan... (Bkz. Furkan, 25/59.); Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz?... Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz... (Bkz. Mülk, 67/16-17.); Yükselme yollarının sahibi Allah tarafından... Melekler ve Ruh (Cebrail) ona yükselir. (Bkz. Mearic, 70/3-4.)

⁵³¹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdiqa ve'l-Cehmiyye*, thk. Dağş b. Şebîb el-Acmî, Ğirâs, [el-Kuveyt], 2005, s. 287, 290.

⁵³²...O'nun zatından başka her şey yok olacaktır... (Bkz. Kasas, 28/88.); Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlanır... (Bkz. Zümer, 39/69.) Bu ayet *Hucecu'l-Kur'an'*da Allah'a izafe edilen diğer sıfatlar başlığında geçmektedir. (Bkz. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdiqa*, s. 327, 329; er-Râzî, *Hucecu'l-Kur'an*, s. 57.)

Hucecu'l-Ḳur'ân' da, zikredilmeyen 2/255, 4/145, 41/29, 42/4, 65/12. ayetleri de delil olarak sunmaktadır.⁵³³

Eş'ârîlik'in kurucusu İmam el-Eş'ârî, sıfatlara dair görüşlerini beyan ettiği *el-İbâne* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'e benzer şekilde sıfatları lafzen kabul etmiştir. Onun *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da Sıfâtiyye'nin delilleri arasında gösterilen her konuda delil sunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Allah'ın bir cihette bulunması ile ilgili 4/158, 16/50, 20/5, 25/59, 32/5,⁵³⁴ 40/36-37,⁵³⁵ 67/16, 70/4. ayetleri; Allah'a el, yüz ve göz izafe edilmesi mevzuunda 5/64, 38/75, 48/10;⁵³⁶ 55/27;⁵³⁷ 20/39, 52/48.⁵³⁸ ayetleri; ityân ile Allah'ın nur olması konularında ise 2/210 ve 24/35.⁵³⁹ ayetleri delil olarak sunmuştur.⁵⁴⁰ Benzer delillere el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *Usûlu'd-Dîn* ve el-Cuveynî'nin (ö. 478/1085) *Kitâbu'l-İrşâd* adlı eserlerinde değinilmiştir.

⁵³³ Bakara, 2/255; Nisa, 4/145; Fussilet, 41/29; Şûra, 42/4; Talak, 65/12. (Bkz. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdiqa*, s. 290-291, 293.)

⁵³⁴...Sonra bu işler, süresi sizin hesabınızla bin yıl olan bir günde O'na yükselir. (Bkz. Secde, 32/5.)

⁵³⁵Gökten yere kadar bütün işleri Allah yürütür. Sonra bu işler O'na yükselir...

Firavun dedi ki: "Ey Hâmân! Bana yüksek bir kule yap, belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Mûsâ'nun ilâhını görürüm(!) Çünkü ben, onun yalancı olduğuna inanıyorum" ... (Bkz. Mü'min, 40/36-37.)

⁵³⁶... Hayır, O'nun iki eli de açıktır... (Bkz. Maide, 5/64.); Allah, "Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu... (Bkz. Sad, 38/75.); ... Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir... (Bkz. Fetih, 48/10.); Elbette onu kısıtörak yakalardık. (Hakka, 69/45.)

⁵³⁷Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır. (Bkz. Rahmân, 55/27.)

⁵³⁸ Ey Mûsâ, sevilesin ve gözetimimizde yetiştirilesin diye tarafımızdan bir sevgi bırakmıştım. (Bkz. Ta-ha, 20/39.); Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin... (Bkz. Tur, 52/48.)

⁵³⁹ Onlar (böyle davranmakla), bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar... (Bkz. Bakara, 2/210.); Allah, göklerin ve yerin nurudur... (Bkz. Nur, 24/35.) Bu iki ayet *Hucecu'l-Ḳur'ân'* da Allah'a izafe edilen diğer sıfatlar başlığında geçmektedir.

⁵⁴⁰ Ebu'l Hasan el-Eş'ârî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eşari Akâidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 59-67.

el-Bağdādî, *Uşûlu'd-Dîn*'de Allah'a izafe edilen yüz, göz ve el gibi vasıflarda te'vil yoluna gitmiştir. Ona göre Allah'ın yüzü onun zâtı, gözü eşyayı görmesi, eli kudreti ve istivayı Allah'ın mülkü olarak yorumlamıştır. Bu bağlam da naklettiği ayetlerin sayısı azdır. Bunlardan Allah'ın yüzü bağlamında delil getirdiği 28/8 ve 55/27. ayetleri⁵⁴¹ Allah'ın gözü ifadesi ile ilgili 20/39, 54/14. ayetler⁵⁴², Allah'a el izafe edilmesi ile ilgili 38/75. ayet,⁵⁴³ *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da aynı başlıkta değinilmiştir.⁵⁴⁴

el-Cuveynî; *Kitâbu'l-İrşâd*'da *Uşûlu'd-Dîn*'de olduğu gibi 38/75. ayeti Allah'a el izafe edilmesi, 54/14. ayeti Allah'a göz izafe edilmesi ve 55/27. ayeti ise Allah'a yüz izafe edilmesi konularında zikretmiştir.⁵⁴⁵ Ayrıca *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da Allah'a izafe edilen diğer sıfatlar başlığıyla nakledilen 2/210 , 24/35 ve 89/22. ayetlere⁵⁴⁶ de yer vermiştir.⁵⁴⁷

Muzaffer er-Râzî'nin çağdaşı olan ve önemli Eş'arî kelimciler arasında yer alan Faḫruddîn er-Râzî, *Esâsu't-Taḳdîs* adlı eserinde haberî sıfatların

⁵⁴¹...O'nun zatından başka her şey yok olacaktır...كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Bkz. Kasas, 28/88.); *Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır.* وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (Bkz. Rahman, 55/24.)

⁵⁴²...Sevilesin ve gözetimimizde yetiştirilesin diye tarafımızdan bir sevgi bırakmıştım. وَالْقَيْثُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِثْيَ وَوَلْتَمَنَّ عَلَى عَيْبِي (Bkz. Ta-Ha, 20/39.); ...Gözetimimiz altında yüzüyordu. تَجْرَى بِأَعْيُنِنَا (Bkz. Kamer, 54/14.)

⁵⁴³...Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu?... يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي (Bkz. Sad, 38/75.)

⁵⁴⁴ Ebū Manşūr 'Abdu'l-Ḳāhir b. Tāhir et-temimî el-Bağdādî, *Uşûlu'd-Dîn*, Maḫbaatu'd-Devle, İstānbûl, 1928, s.110-112.

⁵⁴⁵ İmāmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, (*İnanç Esasları Klavuzu*), çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., TDV Yayınları, Ankara, 2016, s. 138- 140.

⁵⁴⁶ *Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldi.* وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا (Bkz. Fecr, 89/22.) Bu ayet ile Bakara, 2/210. ayetlerde geçen meci' ifadesini Allah'ın emrinin gelmesi şeklinde te'vil etmiştir.

⁵⁴⁷ el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 141-142.

lafzen anlaşılmasını eleştirmiş ve bu sıfatları te'vil etmiştir. Muzaffer er-Râzî'nin, *Sırru'l-Esrâr*'da Allah'ın Nur'u konusunda Faḥruddîn er-Râzî'yi eleştirmesi sebebiyle Faḥruddîn er-Râzî'nin eserlerinden haberdar olduğu hatta sıfatlar konusunda onun eserlerinden istifade ettiğini düşünüyoruz. Nitekim *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da sıfatlar konusunda bahsedilen delillerin büyük çoğunluğunun *Esâsu't-Taḳdîs*'de yer alması bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Faḥruddîn er-Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da Allah'a izafe edilen diğer sıfatlar başlığında yer alan 24/35. ayetteki⁵⁴⁸ Allah'ın nuru ifadesini Allah'ın nefesine hamletmeyi uygun bulmamış ve yeri ve göğü aydınlatması olarak te'vil etmiştir.⁵⁴⁹ Allah'ın Vech'i ifadesini onun rızası olarak yorumlayan Faḥruddîn er-Râzî'nin bu konuda naklettiği 13/22 ayet dışındaki 2/215,⁵⁵⁰ 6/52,⁵⁵¹ 18/28,⁵⁵² 28/88,⁵⁵³ 30/38-39,⁵⁵⁴ 76/9⁵⁵⁵ ve 92/20.⁵⁵⁶ ayetler, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da aynı başlık altında zikredilmektedir.⁵⁵⁷ Cihet konusunda *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da geçen 2/210, 3/55, 4/157-158, 6/18, 6/61, 7/206, 16/50, 20/5, 21/19, 27/65, 32/5, 40/36-37, 41/38, 53/8-9, 54/55, 57/4, 67/17, 70/2-3.

⁵⁴⁸ Allah, göklerin ve yerin nurudur. اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ (Bkz. Nur, 24/35.)

⁵⁴⁹ Faḥruddîn er-Râzî Muḥammed b. 'Umer b. el-Ḥuseyn, *Esâsu't-Taḳdîs*, thk. Aḥmed Ḥicâzî es-Sekḳâ, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, el-Ḳâhire, 2001, s. 105.

⁵⁵⁰... Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır... (Bkz. Bakara, 2/215.)

⁵⁵¹... Rızasını isteyerek sabah akşam O'na dua edenler... (Bkz. En'am, 6/52.)

⁵⁵²... O'nun rızasını dileyerek... (Bkz. Kehf, 18/28.)

⁵⁵³...O'nun zatından başka her şey yok olacaktır... (Bkz. Kasas, 28/88.)

⁵⁵⁴...Bu, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak isteyenler için daha hayırlıdır...Ama Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek her ne zekât verirseniz... (Bkz. Rum, 30/38-39.)

⁵⁵⁵"Biz size sırf Allah rızası için yediyoruz." (Bkz. İnsan, 76/9.)

⁵⁵⁶ Ancak yüce Rabbinin (rızası) vechi için... (Bkz. Leyl, 92/20.)

⁵⁵⁷ Faḥruddîn er-Râzî, *Esâsu't-Taḳdîs*, s. 151-152.

ayetler⁵⁵⁸ de Faḥruddīn er-Rāzī tarafından delil olarak kullanılmıştır.⁵⁵⁹ Faḥruddīn er-Rāzī, cihet ifade eden bu ayetlerin müşebbihenin aksine lafzen anlaşılmasında gerektiğini ifade etmiştir. Zira Allah'ın böyle bir şey ile vasıflanamayacağını belirttiikten sonra ibarelerden anlaşılacak maksadı te'vil yoluna gitmiştir. Aynı şekilde *Hucecu'l-Ḳur'ān*'da Allah'a göz ve el izafe edilmesi başlıklarında bahsedilen 11/37, 20/39, 52/48, 5/64, 36/71, 38/75, 39/67, 48/10 ve 69/45. ayetleri delil olarak nakletmiş ve Allah'ın gözü ve eli ifadelerinin te'vil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁶⁰

Hucecu'l-Ḳur'ān'da Sıfâtiyye'nin delili olarak 89 ayete yer verilmiştir. Yukarıda incelediğimiz eserlerde tekrarlar çıkarıldığında *Hucecu'l-Ḳur'ān* ile mutabık olan ayet sayısı ise 43'tür.

⁵⁵⁸ "O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir. Üzerinize de koruyucu melekler gönderir" ... (Bkz. En'am, 6/61.); Şüphesiz Rabbin katındaki (melek)ler O'na ibadet etmekten büyüklenmezler. O'nu tespih ederler ve yalnız O'na secde ederler. (Bkz. A'raf, 7/206.); De ki: "Götekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir... (Bkz. Neml, 27/65.); Eğer onlar büyüklük tasarlarsa, bilsinler ki Rabbinin yanında bulunanlar (melekler), gece gündüz hiç usanmadan O'nu tespih ederler. (Bkz. Fussilet, 41/38.); Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu. (Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu. (Bkz. Necm, 53/8-9.); Muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler. (Bkz. Kamer, 54/55.); O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır... (Bkz. Hadid, 57/4.); Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz... (Bkz. Mülk, 67/17.)

⁵⁵⁹ Faḥruddīn er-Rāzī, *Esāsu't-Taḳdīs*, s. 135, 194-207.

⁵⁶⁰ Faḥruddīn er-Rāzī, *Esāsu't-Taḳdīs*, s. 157, 161-172.

SONUÇ

er-Rāzī'nin kaleme aldığı *Hucecu'l-Kur'ān* adlı eser, İslam mezheplerinin itikâdi konularda getirmiş oldukları delilleri, muarızlarının görüşleri ile karşılaştırmalı bir şekilde sunan yegâne eser olması hasebiyle Mezhepler Tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Eserler, müelliflerinin ürünü olduklarından yazarlarının dünya görüşü, üslup gibi özelliklerinden az ya da çok birşeyler taşırlar. Mezhepler Tarihi yazıcılığı içerisinde mütalaa edilen eserlerin çoğunda, müellifinin mezhep taassubundan kaynaklı ve eserin objektifliğine hanel getirebilecek sorunların varlığı bilinmektedir. Yazıldığı döneme kadar İslam tarihi içerisinde tartışılan konuların çoğu için getirilen Kur'ân'î argümanları, mezhepleri merkeze alarak ilim dünyasına kazandıran bir eserin, objektifliğinin ve güvenilirliğinin tespit edilebilmesi önemlidir. Bu durum eserin, müellifin hayatının ve ilmi şahsiyetinin çok yönlü incelenmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda; ilk olarak er-Rāzī'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, düşünceleri, mezhebî aidiyeti gibi bugüne kadar az bilinen veya bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmaya çalışılmıştır.

er-Rāzī'nin yaşadığı dönem itibariyle Moğol istilası gibi sebeplerden olsa gerek, günümüze ulaşan eserlerde kendisine ait bilgiler son derece kısıtlı kalmıştır. Hayatının ilk yıllarına dair kaynakların sessiz kaldığı bazı bilgiler, er-Rāzī'nin eserlerine ulaşarak araştırmacılarla paylaşılmıştır.

Araştırmamız neticesinde er-Rāzī ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar tarafından değinilmeyen, ona ait olduğunu tespit ettiğimiz 4 adet risalesinin yazma nüshasına ulaşılmıştır. Bu eserlerden ilki ve en hacimli olan *Kitābu'l-Ehille fī Faḍli'l-Heylele*, er-Rāzī'nin ders aldığı hocaları ve ilmi faaliyetleri hakkında ilk elden bilgi vermesi bakımından önemlidir.

er-Rāzī'nin itikādî konulardaki bazı görüşleri mezhebi hakkında soru işaretleri oluşturmaktadır. Nitekim *Hucecu'l-Kur'ān*'da Hz. Ali'nin imâmetinin ispatı konusunda Şia'nın delilleri arasında saydığı ayetleri, *Mā Nezele mine'l-Kur'ān* adlı eserinde Hz. Ali hakkında indiğini iddia ettiği 156 ayet içerisinde zikretmesi özellikle Hz. Ali'nin imâmeti hususunda Şiî doktrine yakın durduğunu düşündürmektedir. Bu düşünceden hareketle onun Şiî olabileceği yönünde bir kanaat ortaya çıkabilir. Kendi eserleri de dâhil olmak üzere kaynaklarda Şiî olduğuna yahut Şiîlik'ten geçiş yaptığının dair bir bilgi mevcut değildir. Aksine er-Rāzī'nin Ehl-i Sünnet'e tabi olduğunu işaret eden ifadeleri sıfatlar konusunda olduğu gibi kimi zaman Ehl-i Hadis'e yakın yorumları, fikhî konularda Hanefilik'e mensubiyetinin kat'i olması, kısmen nakil karşısında aklî delilleri ön plana çıkarması, akla aykırı olduğunu düşündüğü nakilleri reddetmesi, Mutezilî, Cebrî ve katı nasçı düşünceye karşı net bir duruş sergilemesi, ayrıca el-Gazzālî, Faḥruddîn er-Rāzī ve es-Sa'lebî özelinde Eş'arî düşünce sistemini de eleştirmesi onun itikadî manada Mâturidî çizgiye yakın olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte eserlerinde Mâturidîlik'ten hiç bahsetmemesi, bu mezhebin karakteristik özelliklerini tam olarak taşımaması, sıfatlar konusunda Ehl-i

Hadis'e yakın durması gibi hususlar onun itikâdî aidiyetini tartışmalı kılmaktadır.

er- Râzî, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da ilk on bölümde mezhep merkezli bir yaklaşım sergilerken sonraki bölümlerde konu merkezli anlatıma yönelmiştir. Eser her ne kadar mezheplerin Kur'ân'dan getirdiği delilleri içerse de müellif mezheplerin hadislerden getirdiği delillere de yer vermiştir.

er-Râzî'nin fırkalara yaklaşımında genel olarak objektif bir tutum sergilediğini söyleyebiliriz. Fırka tasnifinde mezhepleri hak ve batıl ayrımına tabi tutmamıştır. Tekfirci zihniyete karşı çıkarak bu ayrımı fırkaların kendilerinin yaptığını belirtmiştir. er-Râzî, fırka tasnifinde yalnızca ana fırkalara değinmiştir. Ana fırka sayımında iki kriteri esas alarak 8 ana fırka tespit etmiştir. Buna göre tarihsel süreçte ortaya çıkan Haricîler, Mürcie Şia, Cehmiyye gibi spesifik bir grubu temsil eden mezhepler ile birden fazla fırkanın itikâdî görüşlerini temsil eden Cebriyye, Vaidiyye, Kaderiyye ve Sıfatiyye şeklinde isimlendirmeye gitmiştir. Bu fırkalardan 73 şubenin teşekkül ettiğini belirttiği halde alt fırka tasnifinden kaçınmıştır. *Mebâhişu't-Tefsîr*'de Ehl-i Sünnet'e mensubiyetini vurguladığı halde fırka tasnifinde yer vermemesi dikkate şayandır. Ayrıca 8 ana fırkayı muarızlarına göre konumlandırırken Şia'yı Haricîler'in karşısında konumlandığı görülmektedir. *Mebâhişu't-Tefsîr*'de eleştirdiği Rafızîlik'i, *Hucecu'l-Ḳur'ân*'da fırka tasnifine dâhil etmeyerek onun yerine Şia'yı ana fırkalar arasında

zikretmiştir. Böylece Şia ile Rafızî düşünce arasında bir ayrıma gittiği görülmektedir.

Delillerine yer verdiği mezheplerin îtikâdî görüşlerinin tamamına yer vermemektedir. Mezheplere ait deliller içerisinde değinmediği spesifik kelâmî konulara, dokuzuncu bölüm ile on birinci bölüm ve sonrasında mezhep ismi zikretmeksizin yer vermektedir. Fırkalara ait bölümlerde ise genel olarak temayüz ettikleri belli başlı konuları tercih etmiştir. Ancak Haricîler'in görüşlerine yer verirken bu yöntemi terk ettiği görülmektedir. Nitekim onların öne çıkan görüşlerinden tahkim ile ilgili delillere çok az yer vermiştir. Büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili ise herhangi bir başlık açmamıştır. Bunun yerine ilk dönem Haricî kaynakların çoğunda yer almayan ya da yer olsa dahi birkaç cümleden fazla değinilmeyen peygamberlerin öldürülmesinin imkânı, Şeytanın yolunu tutmaları, zulmetmeleri gibi konuları öne çıkardığı görülmektedir. Delillendirmelerde özellikle Cebriyye ve Kaderiyye'nin görüşlerine tafsilatlı bir şekilde yer vermiştir. Buna mukabil kaynaklarında ayrıntılı bir delillendirmenin yapıldığı imâmet konusunu merkeze olsa da Şia'nın delillerine yalnızca iki alt başlıkta değinmiş ve sadece 9 ayet nakletmek ile iktifa etmiştir. Bu yaklaşımda Moğol istilasının yaşandığı bir dönemde Şiiler ile ihtilafı artıracak meselelerden uzak durma düşüncesi etkili olabilir.

er-Râzî'nin, naklettiği delillerde seçici bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Kaynaklarda sunulan bazı ayetleri delil olarak almadığı

görülmektedir. Bunun en açık örneklerine Haricîyye, Mürcie ve Sıfâtıyye'ye ait kaynaklarda sunulan delillerde şahit olunmuştur. Kaynaklarını belirtmediği için delillerin mezheplere aidiyetinin tespitinde de bazı sorunlar yaşanmıştır. Bunun çözümü için fırkanın önemli şahsiyetlerinin eserlerini temel almak durumunda kalınmıştır. Bazı mezheplerde ulaşılabildiğimiz tüm kaynaklar incelenmeye çalışılmıştır. Buna rağmen çoğu zaman er-Râzî'nin bahsettiği delillere ulaşamamıştır. Ulaşılan bazı ayetlerin de farklı bir konunun ispatında kullanıldığına şahit olunmuştur. Özellikle Hârici metinlerde bu sorun karşımıza çıkmıştır. Hicri VII. yüzyıla kadar yazılan ve ulaşılabildiğimiz önemli Haricî kaynakları derinlemesine incelediğimiz halde tahkimin geçersizliği ve imâmetin gerekliliği dışında diğer görüşlerle ilgili *Hucecu'l-Kur'ân'* da nakledilen ayetlere ulaşamamış yahut ulaşılsa da farklı bağlamları ispat cihetiyle kullanıldığı görülmüştür. *Hucecu'l-Kur'ân'* da tespit edebildiğimiz bir diğer husus, er-Râzî'nin itikâdi olarak görüşlerine yakın olduğu fırkalardan Mürcie ve Sıfâtıyye'den naklettiği delillerde diğer fırkalara göre daha az seçici yaklaşım sergilediğidir. Fırkaların görüşlerini naklederken tercih ettiği başlıklandırmalar Mürcie, Vaidiyye ve Sıfâtıyye'ye ait kaynaklarla daha uyumludur. Fakat Kaderiyye'yi ele alırken yaptığı bazı başlıklandırmaların mezhebe ait kaynaklarda yapılmadığını söyleyebiliriz. Tespit edebildiğimiz diğer bir husus, kaynaklar ile uyumlu delillerin belli başlıklarda yoğunlaştığıdır. Mesela er-Râzî, Kaderiyye'nin delillerini on başlık altında topladığı halde Muztezilî kaynaklardaki delillerle uyumlu olan başlıklar sadece kader, dalâlet ve hidayetin nefyi, meşiet, fiilin kula izafe

edilmesi ve kulun fiilinin tesiri konularıdır. Hâricilerin delillerinde ise bu sayı çok daha azdır. On alt başlığın yer aldığı Hâricilerin delilleri bölümünde Hârici kaynaklarla uyumlu olan deliller, tahkimin geçersizliği ile imâmetin zorunlu olmaması başlığında yoğunlaşmıştır.

EK: KİTĀBU HUCECİ'L-KUR'ĀN'IN HARİCİLER BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ

HARİCİLER'İN DELİLLERİ

Bu bölüm on konu başlığından oluşmaktadır.

Birinci Konu Başlığı

Tahkimin Geçersiz Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.⁵⁶¹

...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, zalimlerin ta kendileridir.⁵⁶²

...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, fasıkların ta kendileridir.⁵⁶³

İkinci Konu Başlığı

İmamet'in Zorunlu Olmadığını Söyleyenlerin Delilleri

(Dünyalık olarak) size her ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır. Bu mükâfat, inananlar ve Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namazı dosdoğru kılanlar; işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcayanlar...⁵⁶⁴

Onlar, işlerini imam ile değil meşveret(danışma) ile çözdükleri için övülmüşlerdir.

⁵⁶¹ Maide, 5/44.

⁵⁶² Maide, 5/45.

⁵⁶³ Maide, 5/47.

⁵⁶⁴ Şûra, 42/38.

Üçüncü Konu Başlığı

İmam'a Karşı Çıkmanın Caiz Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Sevbân (r.a.) Allah Resulü'nden (s.a.v) şöyle nakletti. Resulullah buyurdu ki: "Kureyş sizin için dosdoğru olduğu sürece siz de onlar için dosdoğru olun. Eğer dosdoğru olmazlarsa kılıçlarınızı omuzlarınıza koyun ve onların kökünü kazıyın. (Yok edin)⁵⁶⁵

Dördüncü Konu Başlığı

Peygamberlerin Küfrünün Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığında 15 ayet vardır.

Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüphe içinde isen, senden önce Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyanlara sor...⁵⁶⁶

İşte sana da emrimizle, bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin...⁵⁶⁷

Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?⁵⁶⁸

...Ben, Allah'a inanmayan ve ahireti inkâr eden bir milletin dinini bıraktım."⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ (Bkz. Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Ĥallâl (ö. 311/923), *es-Sunne*, thk. 'Atiyye b. 'Atîk ez-Zehrânî, Dâru'r-Râye, er-Riyâd, 1994, I, s. 126; Ebû'l-Ĥâsım eĤ-Taberânî (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Evsaf*, thk. Târiq b. 'Avđullah b. Muhammed ve 'Abdu'l-Muhsin b. İbrâhîm el-Ĥuseynî, Daru'l-Ĥarameyn, el-Ĥâhire, tsz, VIII, s. 15.)

⁵⁶⁶ Yunus, 10/94.

⁵⁶⁷ Şura, 42/52.

⁵⁶⁸ Duhan, 44/7.

⁵⁶⁹ Yusuf, 12/37.

İnkâr edenler, Peygamberlerine; "Andolsun ya sizi yurdumuzdan çıkaracağız ya da bizim dinimize dönersiniz" dediler...⁵⁷⁰

- Şu'ayb'ın kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: "Ey Şu'ayb! Andolsun ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız." Şu'ayb, "İstemesek de mi?" dedi. "Allah, bizi sizin dininizden kurtardıktan sonra eğer ona dönersek mutlaka Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah'ın dilemesi olmadıkça, sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir..."⁵⁷¹

Üzerine gece karanlığı basınca, bir yıldız gördü. "İşte Rabbim!" dedi...⁵⁷²

Ay'ı doğarken görünce de "İşte Rabbim!" dedi...⁵⁷³

Güneşi doğarken görünce de "İşte benim Rabbim! Bu daha büyük" dedi...⁵⁷⁴

Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir. (İnsan) eşiyile birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet) onu taşır. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, "Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız" diye dua ederler. Fakat Allah onlara iyi ve sağlıklı bir çocuk verince de Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O'na ortaklar koşarlar.

⁵⁷⁰ İbrahim, 14/13.

⁵⁷¹ A'râf, 7/88-89.

⁵⁷² Enam, 6/76.

⁵⁷³ Enam, 6/77.

⁵⁷⁴ Enam, 6/78.

Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir.⁵⁷⁵ bu ayet Âdem ve Havva için söylenmiştir.

Rabbi ona "Teslim ol" dediğinde, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti.⁵⁷⁶

"(Böyle iken) sen o yaptığın işi yaptın (adam öldürdün). Sen nankörlerdensin."⁵⁷⁷

Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi?⁵⁷⁸

Mûsâ, şöyle dedi: "Ben onu, o vakit kendimi kaybetmiş bir hâlde iken (istemeyerek) yaptım."⁵⁷⁹

Nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi...⁵⁸⁰

Zünnûn'u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde dua etti...⁵⁸¹

Beşinci Konu Başlığı

⁵⁷⁵ A' râf, 7/189-190.

⁵⁷⁶ Bakara, 2/131.

⁵⁷⁷ Şuara, 26/19.

⁵⁷⁸ Bakara, 2/259.

⁵⁷⁹ Şuara, 26/20.

⁵⁸⁰ Yusuf, 12/110.

⁵⁸¹ Enbiya, 21/87.

Peygamberler için Zulmün Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığında 7 ayet bulunmaktadır.

Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."⁵⁸²

Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz⁵⁸³

- Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." ⁵⁸⁴

Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.⁵⁸⁵

...Benim katımda peygamberler korkmazlar. Ancak kim zulmeder de sonra (yaptığı) kötülüğün yerine iyilik yaparsa bilsin ki şüphesiz ben çok bağışlayıcıyım, çok merhamet edenim.⁵⁸⁶

Mûsâ, "Rabbim! Şüphesiz ben nefsimi zulmettim. Beni affet" dedi.⁵⁸⁷

...Derken karanlıklar içinde, "Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni

⁵⁸² Bakara, 2/35.

⁵⁸³ A'râf, 7/19.

⁵⁸⁴ A'râf, 7/23.

⁵⁸⁵ Ahzab, 33/72.

⁵⁸⁶ Neml, 27/10-11.

⁵⁸⁷ Kasas, 28/16.

eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum" diye dua etti.⁵⁸⁸

Altıncı Konu Başlığı

Peygamberlerin Günah İşlemesinin Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığında 27 ayet mevcuttur.

Allah, seni affetsin! Niçin onlara izin verdin...⁵⁸⁹

Andolsun Allah; Peygamber ve muhacirlerin tövbelerini kabul etmiştir...⁵⁹⁰

...Hem kendinin hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile...⁵⁹¹

Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?⁵⁹²

Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Eğer Allah'ın daha önce verilmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şey (fidye)den dolayı size büyük bir azap dokunurdu.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Enbiya, 21/87.

⁵⁸⁹ Tevbe, 9/43,

⁵⁹⁰ Tevbe, 9/117.

⁵⁹¹ Muhammed, 47/19.

⁵⁹² İnşirah, 94/2-3.

⁵⁹³ Enfal, 8/67-68.

Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun...⁵⁹⁴

... İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha lâyıktı...⁵⁹⁵

Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü.⁵⁹⁶

...Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.⁵⁹⁷

...O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık. ⁵⁹⁸

... (İbrahim gelince) "Sen mi yaptın bunu ilâhlarımıza ey İbrahim "Dedi ki:

"Hayır! Bunu şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa...⁵⁹⁹

İbrahim, yıldızlara baktı ve "Ben hastayım" dedi.⁶⁰⁰

... (Bir de ne görelim) onu kurt yemiş...⁶⁰¹

Onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar...⁶⁰²

...Siz (henüz) cahil kimseler iken Yûsuf ve kardeşine neler yaptığınızı biliyor musunuz?⁶⁰³

⁵⁹⁴ Tahrîm, 66/1.

⁵⁹⁵ Ahzab, 33/37.

⁵⁹⁶ Abese, 80/1-2.

⁵⁹⁷ Tâ-hâ, 20/121.

⁵⁹⁸ Tâ-hâ 115.

⁵⁹⁹ Enbiya, 21/62-63.

⁶⁰⁰ Saffat, 37/88-89.

⁶⁰¹ Yusuf, 12/17.

⁶⁰² Yusuf, 12/20.

⁶⁰³ Yusuf, 12 89.

...Allah'a andolsun, gerçekten Allah seni bize üstün kıldı. Gerçekten biz suç işlemiştik.⁶⁰⁴

...Allah'tan suçlarımızın bağışlanmasını dile. Biz gerçekten suçlu idik.⁶⁰⁵

Ve O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur.⁶⁰⁶

...Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın.⁶⁰⁷

Andolsun, kadın ona (göz koyup) istek duymuştu. Eğer Rabbinin delilini görmemiş olsaydı, Yûsuf da ona istek duyacaktı...⁶⁰⁸

Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbinin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...⁶⁰⁹

...su kabını kardeşinin yüküne koydurdu...⁶¹⁰

... Mûsâ da ona bir yumruk indirip onu öldürdü. Mûsâ, "Bu şeytanın işidir...⁶¹¹

...(Öfkesinden) levhaları attı ve kardeşinin saçından tuttu, onu kendine doğru çekmeye başladı...⁶¹²

⁶⁰⁴ Yusuf, 12/91.

⁶⁰⁵ Yusuf, 12/97.

⁶⁰⁶ Şuara, 26/82.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/128.

⁶⁰⁸ Yusuf, 12/24.

⁶⁰⁹ Yusuf, 12/53.

⁶¹⁰ Yusuf, 12/70.

⁶¹¹ Kasas, 28/15.

⁶¹² A'râf, 7/150.

...Davut kendisini imtihan ettiğimizi sanmıştı. Hemen Rabbinden mağfiret diledi...⁶¹³

...Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim. Nihayet gözden kaybolup gittikleri zaman, "Onları bana geri getirin" dedi. (Atlar gelince de) bacaklarını ve boyunlarını okşamaya başladı. ⁶¹⁴

Andolsun, biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi. ⁶¹⁵

Yedinci Konu Başlığı

Peygamberlerin Şeytan'ın Yolunu Tutmalarının Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığı 10 ayetten müteşekkildir.

... Fakat şeytan onu efendisine hatırlatmayı unutturdu da bu yüzden o, birkaç yıl daha zindanda kaldı.⁶¹⁶

... Şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra...⁶¹⁷

... Doğrusu onu sana söylememi bana ancak şeytan unutturdu...⁶¹⁸

Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın...⁶¹⁹

⁶¹³ Sad, 38/24.

⁶¹⁴ Sad, 38/32.

⁶¹⁵ Sad, 38/34.

⁶¹⁶ Yusuf, 12/42.

⁶¹⁷ Yusuf, 12/100.

⁶¹⁸ Kehf, 18/63.

...Mûsâ, "Bu şeytanın işidir. O, gerçekten apaçık bir saptırıcı düşmandır" dedi.⁶²⁰

İşte böylece biz her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık...⁶²¹

Ey Muhammed! Kulumuz Eyyûb'u da an. Hani o, Rabbine, "Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu" diye seslenmişti.⁶²²

Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı...⁶²³

Derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi...⁶²⁴

Böylece onları hile ile aldattı...⁶²⁵

Nihayet şeytan ona vesvese verdi...⁶²⁶

Sekizinci Konu Başlığı

Peygamberlerin Allah'tan Başkasından Korkmalarının Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığında 10 ayet vardır.

⁶¹⁹ Hac, 22/52.

⁶²⁰ Kasas, 28/15.

⁶²¹ Enam, 6/112.

⁶²² Sad, 38/41.

⁶²³ Bakara, 2/36.

⁶²⁴ A'râf, 7/20.

⁶²⁵ A'râf, 7/22.

⁶²⁶ Tâ-hâ, 20/120.

... Doğrusu onu götürmeniz beni üzer, siz ondan habersiz iken onu kurt yer,
diye korkuyorum.⁶²⁷

Bunun üzerine Mûsâ, içinde bir korku hissetti. Şöyle dedik: "Korkma (ey
Mûsâ!). Çünkü sensin en üstün olan."⁶²⁸

Korkarak, etrafı gözetleyerek şehirde sabahladı...⁶²⁹

Mûsâ, korku içinde etrafı gözetleyerek şehirden çıktı...⁶³⁰

Sizden korktuğum için de hemen aranızdan kaçtım...⁶³¹

... Şu'ayb, "Korkma, o zalim kavimden kurtuldun" dedi.⁶³²

Hani misafirler İbrahim'in yanına girmiş ve "Selâm" demişlerdi. O da,
"Gerçekten biz sizden korkuyoruz" demişti.⁶³³

Ellerini yemeğe uzatmadıklarını görünce, onları yadırgadı ve onlardan
dolayı içinde bir korku duydu. Dediler ki: "Korkma..."⁶³⁴

Hani Dâvûd'un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuştu. Onlar,
"Korkma! Dediler..."⁶³⁵

... Ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha
lâyıktı...⁶³⁶

⁶²⁷ Yusuf, 12/13.

⁶²⁸ Tâ-hâ, 20/67-68.

⁶²⁹ Kasas, 28/18.

⁶³⁰ Kasas, 28/21.

⁶³¹ Şuara, 26/21.

⁶³² Kasas, 28/25.

⁶³³ Hicr, 15/52.

⁶³⁴ Hud, 11/70.

⁶³⁵ Sad, 38/22.

Dokuzuncu Konu Başlığı

Peygamberleri Öldürmenin Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu konu başlığında 10 ayet mevcuttur.

... Bunun sebebi, onların; Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor, peygamberleri de haksız yere öldürüyor olmaları idi...⁶³⁷

... De ki: "Eğer inanan kimseler idiyseydiniz, daha önce niçin Allah'ın Peygamberlerini öldürüyordunuz?"⁶³⁸

Nice peygamberler var ki, kendileriyle beraber birçok Allah dostu çarpıştı...⁶³⁹

Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz...⁶⁴⁰

... Size herhangi bir peygamber, hoşunuza gitmeyen bir şey getirdikçe, kibirlenip (onların) bir kısmını yalanlayıp bir kısmını da öldürmediniz mi?⁶⁴¹

...Bunun sebebi onların; Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor ve peygamberleri haksız yere öldürüyor olmaları idi...⁶⁴²

⁶³⁶ Ahzab, 33/37.

⁶³⁷ Bakara, 2/61.

⁶³⁸ Bakara, 2/91.

⁶³⁹ Âl-i İmran, 3/146.

⁶⁴⁰ Âl-i İmran, 3/144.

⁶⁴¹ Bakara, 2/ 87.

⁶⁴² Âl-i İmran, 3/112.

...Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız...⁶⁴³

... De ki: "Benden önce size nice peygamberler, açık belgeleri ve sizin dediğiniz şeyi getirdi. Eğer doğru söyleyenler iseniz, niçin onları öldürdünüz?⁶⁴⁴

Verdikleri sağlam sözü bozmalarından, Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerinden, peygamberleri haksız yere öldürmelerinden dolayı başlarına türlü belâlar verdik...⁶⁴⁵

... Fakat her ne zaman bir Peygamber, onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir hükmü getirdiyse; onlardan bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da öldürdüler.⁶⁴⁶

Onuncu Konu Başlığı

Peygamberlerin Dışındakilere Mümkün Olan Konuların Peygamberler İçin De Mümkün Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu başlıkta 5 konu yer almaktadır.

Bunlardan ilki körlüktür. Bu üç yerde geçmektedir.

...Ve üzüntüden iki gözüne ak düştü. O artık acısını içinde saklıyordu. ⁶⁴⁷

... Babamın yüzüne koyun ki, gözleri açılsın...⁶⁴⁸

⁶⁴³ Âl-i İmran, 3/181.

⁶⁴⁴ Âl-i İmran, 3/183.

⁶⁴⁵ Nisa, 4/155.

⁶⁴⁶ Maide, 5/70.

⁶⁴⁷ Yusuf, 12/84.

Müjdecî gelip gömleği Yakub'un yüzüne koyunca gözleri açılıverdi...⁶⁴⁹

Allah'tan başkası için 40 yıl ağlama ve üzülme de bu nevi'dendir.

İkincisi; mülk ve velâyetdir.

Süleyman, "Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâıyk olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin!"⁶⁵⁰

Yûsuf, "Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir. Çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim" dedi.⁶⁵¹

Üçüncüsü; Allah'tan başkasından yardım dilemektir.

...Onu da benimle birlikte, beni doğrulayan bir yardımcı olarak gönder...⁶⁵²

...Allah'a giden yolda benim yardımcılarımla kimdir...⁶⁵³

... Efendinin yanında beni an...⁶⁵⁴

Dördüncüsü; kendini övmektir.

...Çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim.⁶⁵⁵

...Görmüyor musunuz, ölçeği tam dolduruyorum ve ben misafir ağırlayanların en iyisiyim.⁶⁵⁶

⁶⁴⁸ Yusuf, 12/93.

⁶⁴⁹ Yusuf, 12/96.

⁶⁵⁰ Sad, 38/35.

⁶⁵¹ Yusuf, 12/55.

⁶⁵² Kasas, 28/34.

⁶⁵³ Saff, 61/14.

⁶⁵⁴ Yusuf, 12/42.

⁶⁵⁵ Yusuf, 12/55.

⁶⁵⁶ Yusuf, 12/59.

Sonuncusu ise; Gözden sakınmaktır.

... Ey oğullarım! Bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin...⁶⁵⁷

⁶⁵⁷Yusuf, 12/67.

KAYNAKÇA

‘Abdu’l-Cebbār, ‘Abdu’r-Rahmān, *Zehāiru’t-Turāsi’l-‘Arabī’l-İslāmī*, Maṭba‘atu Cāmi‘ati’l-Başra, [Başra], 1981.

‘Abdi’l-Ḳādir, er-Rāzī, Şemsuddīn Muḥammed b. Ebī Bekr, *Muḥtāru’s-Sıḥaḥ*, Dāru’l Kutubī’l-Mışrıyye, el-Ḳāhire, Kayıt No: 21349.

- *Şerḫu Maḳāmāti’l-Ḥarīri*, Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi katalogu, Fatih Koleksiyonu, No: 03991.

‘Abdu’l-Kāfi, Ebū Ammār el-İbādī, el-Mūcez, thk. ‘Abdur’-Rahman Umeyra, Dāru’l-Cil, beyrūt, trz.

el-Ağberī, İsmā‘il b. Şālih, *el-İbādiyye beyne Ḥırāseti’d-Dīn ve Siyāseti’d-Dunyā*, Vizāratu’l-Evḳāf ve’ş-Şuūnu’ d-Dīniyye Mektebetu’l-İftā’, Maşkat, 2013.

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Mâturidilik*, Yayınevi Yayınları, Ankara, 2009.

el-Akberi, el-İmam Şihābuddīn Ebī’l-Fellah Abdi’l-Hayy b. Aḫmed b. Muḥammed el-Hanbeli ed-Dımeşki, *Şezeratu’z-Zeheb fi Aḫbāri min Zeheb*, thk. Şu‘ayb el-Arnāvūt, Dāru İbn Kesīr, Beyrūt, 1986.

el-‘Alevī, Ebū’l-Me‘ālī Muḥammed b. el-Ḥuseynī, *Kitābu’l-Beyāni’l Edyān*, Arp. çev. Yaḫyā el-Ḥaşşāb, *Mecelletu’l-Kulliyeti’l-Ādāb Cāmi‘atu’l-Ḳāhire*, 19:1 (1957), ss. 11-58.

Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Tekinliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân -ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.

el-‘Askalānī, İbn-i Hacer, *Tebşīru'l-Muntebih bi-Taḥrīri'l-Muştebih*, thk. Muḥammed ‘Alī en-Neccār, Mektebetu'l-‘İlmiyye, Beyrūt, tsz.

Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012.

Ayyıldız, Erol, “Makāme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVII, s. 417-419.

el-Bābānī, İsmā‘il b. Muḥammed Emīn b. Mīr Selīm el-Bağdādī, *Hediyetu'l-‘Ārifīn Esmāu'l-Muellifin ve ‘Āşāru'l-Musannifin*, İstanbul, 1951.

- *İdāhu'l-Meknūn fi'z-Zeyli ala Keşfi'z-Zunun*, nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerefeddin Yalçın, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

el-Bağdādī, ‘Abdu'l-Ḳāhīr b. Ṭāhīr b. Muḥammed (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, İstanbul, 1991.

- *el-Farq beyne'l-Fırak ve Beyāni Fırqati'n-Nāciye minhum*, thk. Lecnetu İḥyāi't- Turāsi'l-‘Arabī, Dāru'l-‘Āfākı'l-Cedīde, Beyrūt, 1982.
- *Uşūlu'd-Dīn*, Maṭbaatu'd-Devle, İstānbül, 1928.

Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010.

el-Belāzūrī, Ebū'l-Ḥasen Aḥmed b. Yaḥyā b. Cābir b. Dāvūd, *Futūḥu'l-Buldān*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Bencābirī, Muḥammed Ṭāhīr, *Neylu's-Sāirīn fi Ṭabakati'l-Mufessirīn*, Mektebetu'l-Yemān, Pakistan, 2000.

Brocelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3. Kısımlar)*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

- *Tārīhu'l-Edebi'l-'Arabī*, Arp. çev. Maḥmūd Fehmi Ḥicazī, Hey'etu'l-Mıṣriyye, el-Ḳāhire, 1994.

el-Buḥārī, Ebū 'Abdullah İsmā'īl, *Şaḥīḥu'l-Buḥārī*, Dāru İbni Kesīr, Dımeşq-Beyrūt, 2002.

el-Cezzār, Fikrī Zekī, *Medāḥilu'l-Muellifin ve A'lāmu'l-'Arab*, Mektebetu Melik Fahdī'l-Vaṭaniyye, er-Riyāḍ, 1991.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşā*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013.

ed-Dāvūdī, Şemsuddīn Muḥammed b. Aḥmed, *Ṭabakātu'l-Mufessirin*, thk. 'Ali Muḥammed Umer, Mektebetu'l-Vehbe, el-Ḳāhire, 1994.

ed-Dubeysī, Ebū 'Abdillah Muḥammed b. Saīd b. (ö. 637/1239), *Zeylu Tārīhi Medīneti's-Selām Bağdād*, thk. Beşşār 'Avvād Ma'rūf, Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, Beyrūt, 2006.

Ebū Bekir, er-Rāzī, *Şerḥu Muḥtaşari'l-Ḳudūrī*, Süleymaniye El Yazmaları KütüphanesiÇorlulu Ali Paşa Koleksiyonu No: 00211.

Ebū Hanife, İmâm-ı Â'zam, *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İFAV, İstanbul, 2016.

Ebū Muṭî' en-Nesefî, Mekḥūl, "Kitābu'r-Red 'ale'l-Bida've'l Ehvā", thk. Marie Bernand, *Annales Islamologiques*, Ḳāhire, c. 16 (1980) ss. 39-126.

Ebū Temmâm, *Bābu'ş-Şeytân*, An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitābal-Shajara (Arapça Metin), thk. W. Madelung ve P. Walker, Brill, Leideni 1998.

Ebū'l-Fida', el-Meliku'l-Mueyyed İmāmuddîn İsmâ'il b. 'Alî b. Maḥmūd b. Eyyüb (ö. 732/1331), *el-Muḥtaşaru fi' Aḥbâri'l-Beşer*, Maṭba'atu'l-Huseyniyye'l-Mışriyye, [Kâhire], 1325/1904.

Ebū Zekerıyyâ, Yaḥyâ b. Ebî Bekr, Kitābu's-Sireti ve Aḥbâri'l-Umme, thk, 'Abdu'r-Raḥmân Eyyüb, Dâru't-Tūnusiyye li'n-Neşr, Tūnis, 1985.

el-Ekber, Nâşî', *Mesâilu'l-İmāme Muḳteṭafât mine'l-Kitābu'l-Evsât fi'l- Mākālât*, thk. Josef Van Ess, Beyrüt, 1971.

el-Eş'arî, Ebū'l-Ḥasen 'Alî b. 'İsmâ'il, *Maḳālātu'l-İslâmiyyîn ve İḥtilâfi'l-Muşallîn*, thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd, Mektebetu'n-Nahḳatî'l-Mışriyye, el-Kâhire, 1950.

- *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eşari Akâidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınevi, İstanbul, 2010.

Faḥruddîn er-Râzî, Ebū 'Abdillâh Muḥammed b. Umer b. Ḥuseyn, *Kitābu'l-Muḥaşşal*, Mektebetu Dâru't-Turâs, el-Kâhire, 1991.

- *İ'tikâdātu Fırâkı'l-Muslimîne ve'l-Muşrikîn*, thk. 'Alî Sâmi en-Neşşâr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrüt, 1982.
- *Esâsu't-Taḳdîs*, thk. Aḥmed Ḥicâzî es-Sekḳâ, Mektebetu'l-Kulliyyâti'l-Ezheriyye, el-Kâhire, 2001.

Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, 1993.

Günaltay, Şemsüddin, "İslam Dünyasının İnhitacı Sebebi Selçuk İstilasını Mı?," *Bellekten*, 2:5/6, (1994).

el-Ḥallāl, Ebū Bekr Aḥmed b. Muḥammed b. Hārūn b. Yezīd, *es-Sunne*, thk. 'Atiyye b. 'Atīk ez-Zehrānī, Dāru'r-Rāye, er-Riyād, 1994.

el-Ḥamevī, Ebū 'Abdullah Yāḳūt b. 'Abdullah er-Rūmī, *Mu'cemu'l-Udebā'* thk. İḥsan Abbas, Dāru'l- Ğarbi'l-İslāmī, Beyrūt, 1993.

- *Mu'cemu'l-Buldān*, Dāru's-Şādır, Beyrūt, 1977.

Ḥanbel, 'Aḥmed b. Muhammed, *Musnedu İmām 'Aḥmed b. Ḥanbel*, Muessesetu'r-Risāle, ed-Dımaşq, 2001.

- *er-Red ale'z-Zenādiḳa ve'l-Cehmiyye*, thk. Dağş b. Şebīb el-Acmī, Ğırās, [el-Kuveyt], 2005.

el-Ḥanefī, Ebū Muḥammed Usmān b. 'Abdillah b. el-Hasen el-'Irākī, *el-Fırāku'l-Mufterikā beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeḳa*, nşr. haz. Yaşar Kutluay, Nur Matbaası, Ankara, 1961.

el-Ḥavārizmī, Muḥammed b. Aḥmed b. Yūsuf, *Mefātīḥu'l-'Ulūm*, thk. İbrāhīm el-Ebyārī, Dāru'l-Kitābī'l-'Arabī, Beyrūt, 1989.

el-Ḥuseynī, 'İzzuddīn Aḥmed b. Muḥammed b. Abdurrahman, *Sılatu't-Tekmile li-vefeyati'n-Naḳale*, thk. Beşşār 'Avvād Ma'rūf, Dāru'l-Ğarb'il-İslāmī, Beyrūt, 2007.

İbn 'Asākīr, Ebu'l-Kāsım Alī b. el-Hasen b. Hibetillāh b. 'Abdillāh b. Huseyn ed-Dımaşkı eş-Şāfi'ī, *Tārīḥu Medīnet-i Dımaşq*, thk. Muḥibbuddīn Ebī Sa'īd Umar b. Ğarāmeti'l-Umrī, Dāru'l Fikr, Beyrūt, 1995.

- *Tebyīnu Kezbi'l-Mufterī fimā Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arī*, Dâru'l-Fikr, ed-Dımaşq, 1347/1926.

İbn 'Aqlān, 'Alī b. 'Āmir, “en-En-Nāsīh ve'l-Mensūh fī'l-Eḥādīs (İnceleme, Tahkik ve taḥric)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ummu'l-Ḳurā Üniversitesi, Mekke, 1989)

İbn Bereket, Ebū Muḥammed 'Abdillāh b. Muḥammed es-Selīmī, *Kitābu'l-Mebde'*, thk. Sultān b. Mubārek b. Muḥammed eş-Şeybānī, Zākiratu 'Ummān, Maskat, 2014.

- *Kitābu't-Te'āruf*, Vuzāratu't-Turāsi'l-Ḳavmī ve's-Sekāfe, [Maskat], 1998.

İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferī er-Rugadī, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (Selçuknâme'nin Farsça Muhtaşarının Çevirisi), çev. M. Nuri Uzluk, Not ilave eden; F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

- *el-Evamirü'l-Ala'ıye fī'l-Umuri'l-Ala'ıyye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İbn Ezrak, Nāfi', *el-İ'cāzu'l-Beyānī Li'l-Ḳur'ān Mesāilu İbn Ezrak*, thk. 'Āişe b. 'Abdu'r-Raḥmān b. Şātī, Dâru'l-Meārif, el-Ḳāhire, 1971.

İbn Ḥazm, Ebū Muḥammed 'Alī b. Aḥmed ez-Zāhirī, *el-Faşl fī'l-Milel ve Eḥvāi'n-Niḥal*, thk. Muḥammed İbrāhīm Naşr ve 'Abdurrahmān 'Umeyra, Dâru'l Ceyl, Beyrūt, 1996.

İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Ebū 'Abdillāh Şemsuddīn Muḥammed b. Ebī Bekr b. Eyyüb ez-Zurāi ed-Dımaşkī el-Ḥanbelī (ö. 751/1350), *İctimāu'l-Cuyüş*, thk. 'İvad Abdullāh el-Mu'tik, Metabiu'l-Ferezdek et-Ticāriyye, Riyād, 1988.

İbn Mâce, Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Yezīdel-Ḳazvīnī, *Sunen*, thk. Muḥammed Fu’ād Abdulbākī, Dāru’l-İḥyā’i’l-Kutubi’l-‘Arabīyye, el-Ḳāhire, 1918.

İbn Sellām, el-İbādī, *Bed’u’l-İslām ve Şerā’i’l-İslām*, thk. Werner Schwartz ve Sālīm b. Yā‘ḳūb, Dāru Şādır, Beyrūt, 1986.

İbn Serrāc, *Tezkiretu’l-Mezāhib*, thk. Ethem Ruhi Fıḡlalı, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, II (1975), ss. 117-141.

İbn Şeddād, İzzuddīn Ebī ‘Abdillāh Muḥammed b. ‘Alī b. İbrahim, *el-A’lāḳu’l-Ḥaḡīra fī Zīkri Umerāi’ş-Şām ve’l-Cezīre (Tārīḡu Medīneti Dımaşḡ)*, thk. ve nşr. Sāmī Dehhān, Menşūrātī’l-Ma’hedu’l-Fransī li’d-Dırāsātī’l-‘Arabīyye, ed-Dımaşḡ, 1956.

İbn Zekvān, Sālīm *es-Sīre*, thk. Patricia Crone ve Fritz Zimmermann, Oxford Universty Press, New york, 2001.

İbnu’l ‘Adīm, Kemāleddīn Umer b. Aḡmed b. Ebī Cerāde, *Buḡyetu’t-Ṭaleb fī Tārīḡi Haleb, Dāru’l Fıkr*, 2010.

İbnu’l Mustevfī, *Tārīḡu Erbil*, thk. Sāmī es-Şaḡḡār, *Dāru’r-Reşīd* li’n-Neşr, Bağdat, 1980.

İbnu’l-Cevzī, Cemāluddīn Ebī’l-Ferec ‘Abdirrahmān el-Baḡdādī, *Telbīsu İblīs*, Dāru’l-Ḳalem, Beyrūt, 1403/1983.

İbnu’l-Eşīr, ‘İzzuddīn Ebū’l-Hasan ‘Alī b. Muḥammed el-Cezerī, *el-Kāmil fī’t-Tārīḡ*, thk. Ebū’l-Fidā’ ‘Abdullah Ḳādī, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1987.

İbnu'l-Verdî, Ebû Hafş Zeynuddîn Umar b. Muẓaffer b. Umar b. Muḥammed b. Ebî'l-Fevârisel-Mearrî el-Kindî, *Târîhu'İbni'l-Verdî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996.

İmam Gazâlî, Hücetü'l-İslâm, *Mişkâtü'l-Envâr (Nurlar Feneri)*, çev. Süleyman Ateş, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994.

İmâmu'l-Haremeyn, el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd, (İnanç Esasları Klavuzu)*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., TDV Yayınları, Ankara, 2016.

İsevi, Aḥmed Muḥammed, vd., *Fihrisu'l-Maḥtûṭâti'l Yemeniyye*, Mektebetu Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi en-Necefi, Kûm, 2005.

el-İşfahânî, İmâduddîn el-Kâtib, *Irak Ve Horasan Selçuklu Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1943.

el-İsferâyinî, Ebu'l-Muẓaffer, *et-Tebîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırâkı'l-Hâlika*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 'Alemlü'l-Kutub, Beyrût, 1983.

Ḳâdî 'Abdu'l-Cebbâr, İbn Aḥmed, *Fâdlu'l-İ'tizâl ve Ṭabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, Dâru'l-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tûnus, (tsz.), s. 137-350.

- *el-Muğni, fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. Tefîk eṭ-Ṭavîl vd., y.y.y. 1958.

- *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013.

Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları*, İstanbul, 1973.

- *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

el-Kalhātī, Ebū ‘Abdilah Muḥammed b. Sa‘īd el-Ezdī, *el-Keşf ve'l-Beyān*, thk. Seyyide ‘İsmā‘il Kāşif, Saltānatu ‘Ummān Vizāratu't-Turāsī'l-Ḳavmi ve's-Seḳāfe, Maşkaṭ, 1980.

Kara, Seyfettin, “Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu’da Mu’tezile Ekolünün Varlığı,” *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1:2 (2012), ss. 1-13.

Kātib Çelebi, Hacı Ḥalīfe, *Keşfu’z-Zunūn an Esāmi’il-Kutubi ve'l-Funūn*, Beyrūt.

el-Ḳazvīnī, Zekeriyā b. Muhammed b. Maḥmūd, *Āsāru’l- Bilād ve Aḥbāru’l- ‘İbād*, Dāru’s-Şādır, Beyrūt, tsz.

Keḥḥāle, ‘Umer Rıdā, *Mu’cemu’l-Muellifin*, Dāru Turāsī’l-İḥyāi’l-‘Arabī, Beyrūt, 1957.

Kitapçı, Zekeriya, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Harzem Dil Ekolü*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004.

el-Ḳureşī, Ebū’l-Ḳāsım İsmā‘il b. Muḥammed b. el-faḍl b. ‘Alī eṭ-Ṭalīḥi el-İsbahānī, *el-Ḥucce fī Beyāni’l-Meḥacce*, thk. Muḥammed b. Rabī‘ b. Hārī‘Umeyr el-Medḥalī, Dāru’r-Rāyeti, er-Riyād, 1999.

Köprülü, M. Fuad, *Anadolu’da İslamiyet*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

- *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.
- *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

el-Kummî/en-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, çev. Hasan Onat vd., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

el-Kuleynî, Muhammed b. Ya'küb, *Usûlu'l-Kâfi*, Dâru'l-Murtaḍâ, Beyrût 2005.

el-Ḳuraşî, Ebû Muhammed Muḥyiddîn 'Abdu'l-Ḳâdir b. Muhammed *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Ṭabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, Dâru'l-Hicr, el-Ḳâhire, 1993.

Kuşeyrî, Abdulkerim, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

el-Ḳuşeyrî, Ebû'l-Ḳâsım, *er-Risâletu Kuşeyri*, thk. 'Abdu'l-Halîm Maḥmûd ve Maḥmûd b. eş-Şerîf, Muessetu Dâru'ş-Şa'b, el-Ḳâhir, 1989.

Kutlu, Sönmez, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu", (İslami Araştırmalar Vakfı Tarafından Düzenlenen *İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Sorunu* Adlı İlmi İhtisas Toplantısında Sunulmuş Tebliğ), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 391-440.

-*Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto yayınevi, Ankara, 2016.

- *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara, 2002.

Lecnetu'l-İlmîyye fi Muessseseti'l-İmâm as-Şâdıḳ, *Mevsû'atu Ṭabakâti'l-Fukahâ'*, Dâru'l-Eḍvâ', Beyrût, 1999.

Madelung, Wilferd, "11.-13. Asırda Hanefi Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü," haz. Sönmez Kutlu, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Kitabiyat, Ankara, 2003.

el-Mağdisî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ, *Aḥsenu't-Teḳâsîm fî Ma'rifeti'l-Eḳâlîm*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1906.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

Malatî, İbn 'Abdirrahmân, *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. Muḥammed Zeynehum Muḥammed 'Azib, Mektebetu Medbûli, Kahire, 1992.

el-Maltî, Gragoryos Bintuma, *Târîhi Muḥtaşar ed-Düvel*, thk. Anton Salhani el-Yesui, Dâru'ş-Şark, Beyrût, 1992.

el-Marâkeşî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. Muḥammed b. Abdulmelik b. el-Ensârî el-Evsî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, thk. İḥsân Abbâs vd., Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.

el-Mâtüridî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara, 2002.

- *Te'vîlâtu ehli's-Sunne*, thk. Fâḫîma Yûsuf el-Ḥaymî, Muessesetu'r-Risâleleti Nâşîrûn, Beyrût, 2004.

Mevlânâ, Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Ahmed Avni Konuk, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.

el-Muberred, Ebû'l-Abbâs, *Aḥbâru'l-Ḥavâric min Kitâbi'l-Kâmil*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 2005.

en-Nesefî, Ebū'l-Mu'in Meymūn b. Muḥammed, *Tabşiratu'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Neşvānu'l-Ḥimyerî, Ebū Saïd, *el-Ḥūru'l-İyn*, thk. Kemāl Muşţafā, Dāru Āzāl, Beyrūt, 1985.

Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.

Nuveyhîd, 'Ādil, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, Müessesetu 'Ādil Nuveyhidi's-Seḳāfiyye, Beyrūt, 1988.

Ocak, Ahmed, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017.

- *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-192)*, TATAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı Alevililiğin Tarihsel Altyapısı*, Dergâh yayınları, İstanbul, 2011

Onat, Hasan, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.

- "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü", *I. Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.415-438.
- "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şî-Selefi Kutuplaşması," *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1: 1-2, (2015), s.107-128.

Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi*, Emek Matbaası, Manisa, 2007.

Özek, Ali vd., *Türkiye Diyanet Vakfı Kur'ân -ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Pezdevî, İmam Ebu'l Yusr Muhammed *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994.

er-Raḳihî, Aḳmed Abdürrezzâk vd., *Fihrisu Maḳtûḳātu Mektebetu'l-Câmiî'l-Kebir San'a*, Vizâretu'l-Evkâf ve'l-İrşâd, San'a, 1984.

Ramaḳḳân 'Abdu't-Tevvâb, *Selâsetu Kutub fi'l-Huruf*, Mektebetu'l-Ḳancı, el-Ḳâhire, 1982.

er-Râzî, Ebû'l-Faḳâil Aḳmed b. Muḳammed b. el-Muḳaffer b. Muḳtâr, *Mâ Nezelemine'l-Ḳur'ân fi 'Alî b. Ebî Ṭâlib*, thk.Ḳaseneyn el-Müsevî el-Muḳarram, Mektebetu'l-'Abbasiyye el-Muḳaddese, Kerbelâ, 2013.

- (Şerḳu)Muşkilâti'l-Ḳudûri, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 01161.
- *Kitâbu Ḳuceci'l-Ḳur'ân*, thk. Aḳmed 'Umer el-Maḳmaşani el-Ezheri, Dâru'l-Kitâbu'l-'İlmiyye, Beyrût,1986.
- *Kitabu Faḳâili'l-Ḳur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu, No: 03750-03
- *Kitabu Huceci'l-Ḳur'ân*, thk. Aḳmed 'Umer el-Maḳmaşani el-Ezheri, Matbaatu'l-Mevsûat, y.y.y, 1900.

- *Kitabu Sırrı'l-Esrār Dafi' Şerri'l-Eşrār ve Nafi' birri'l-Ebrār ve'l-Ahrar ve Mani' Mine'l-Edrār*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-005.
- *Kitābu'l-Ehille fi Fadli'l-Heylele*, İstanbul Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 01893.
- *Kitābu'l-Hurūf*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-01
- *Letāifu'l-Ḳur'ān*, Dāru'l Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, No: 412.
- *Letāifu'l-Ḳur'ān*, thk. 'Abdurrahmān en-Nablusī, Dāru's-Senābil Yayınevi, Şam, 1994.
- *Mā Nezele mine'l-Ḳur'ān fi Ali b. Ebī Tālib*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-03.
- *Mebāhisu't-Tefsir*, Dāru'l-Kutubi'l-Mıṣrıyye, el-Ḳāhire, No: 348.
- *Mebāhisu't-Tefsir*, thk. Hātim b. 'Ābid b. 'Abdullah el-Ḳureşī, Kunūzu İşbiliyya, er-Riyād, 2009.
- *Menākıb-ı Ruḥi'l-Ḳuds Seyyidinā Cibril 'Aleyhi's-Selām*, Beyazıt El Yazmaları Kütüphanesi Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 01893.
- *Muşkilātu'l-Ḳudūrī*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu, No: 00733.
- *Risāle fi Lafzi'l-Ḥayr fi'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu, No: 03750-02.
- *Risāle fi Munazarati't-Taویل ve'l-Ḳasir*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu, No: 03750-01

- *Şerh-u Muhtasari'l / Muşkilātu'l-Ķudūrī*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah koleksiyonu, No: 733.
- *Şerhu Muhtaşari'l-Ķudūrī*, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu, No: 733.
- *Zahīratu'l-Mulūk fī 'İlmi's-Sulūk*, thk. İbrahim 'Abdulaziz ed-Duaylic, Dāru'n-Nahđatī'l-'Arabīyye, Beyrüt, 2009.
- *Zahīratu'l-Mulūk fī İlmi's-Sulūk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli koleksiyonu, No: 03739-002.
- *el-MaĶāmāt*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, No: 03739-04.
- *en-Nāsīh ve'l-Mensūh fī'l-Ehādīs*, İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, No: 01085.
- *Ezkāru'l-Ķur'ān*, Dāru'l Kutubī'l-Misrīyye, el-Ķāhire, No: 412.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

es-Sa'lebī, Ebū İshāĶ Ahmed b. MuĶammed b. İbrāhim, *el-Keşf ve'l-Beyān an Tefsīri'l-Ķur'ān*, thk. İmām Ebī MuĶammed b. 'Aşūr, Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabī, Beyrüt, 2002.

Şālihiyye, MuĶammed 'İsā, *el-Mu'cemu's-Şāmil li't-Turāsi'l-'Arabī'l-Maţbu'*, Ma'hedu'l-MaĶtūţātī'l 'Arabīyye, el-Ķāhire, 1993.

es-Seksekī, Ebū Fađl 'Abbās b. Manşūr (ö. 683/1284), *el-BurĶān fī Ma'rifeti 'AĶāidi Ehli'l-Edyān*, thk. Bessām 'Alī Selāme, Mektebetu'l-Manār, ez-ZerĶa', 1996.

Serahsî, Şemsu'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebûsât*, çev. Hüseyin Kayapınar ve Talha Odabaşı, Gümüşevi, İstanbul, 2011.

Serkîs, Yûsuf İlyân, *Mu'cemu'l-Maḥbû'âti'l-'Arabî ve'l-Mu'arrabe*, Mektebetu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, el-Ḳâhire, 1919.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

- *Azîmi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2006.

- *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

es-Sicistânî, Ebû Dāvud Suleyman b. el-Eş'as, *Sunenu Ebî Dāvud*, haz. 'İzzed Ubeyd ed-De'as ve 'Ādil es-Seyyid, Dāru İbn-i Ḥazm, Beyrût, 1997.

es-Sūdūnî, Ebū'l-Fidā Zeyneddîn Ḳāsım b. Ḳutlubugā, *Tācu't-Terācim*, Dāru'l-Ḳalem, ed-Dımaşq, 1992.

eş-Şehristânî, Ebū Feth Muhammed b. 'Abdilkerîm Ebî Bekr Aḥmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Emîr 'Alî Mehnâ ve 'Alî Ḥasen Fa'ūr, Dāru'l-Ma'rife, Beyrût, 1993.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

eṭ-Ṭaberânî, Ebū'l-Ḳāsım, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Ṭarık b.'Avḍullah b. Muhammed ve 'Abdu'l-Muḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî, Daru'l-Ḥarameyn, el-Ḳâhire, tsz.

et-Tirmizî, Ebū ‘Īsā Muḥammed b. ‘Īsā, *Cāmi ‘u’l-Kebîr*, thk. Beşşār ‘Avvād Ma‘rûf, Dāru’l-Ġarbi’l-İslāmî, Beyrût, 1996.

Topal, Nevzat, “Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler,” *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, I:2, (2016), s. 214-228.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1958.

el-Vercelānî, Ebū Ya‘kûb Yūsuf b. İbrāhîm, *Kitābu’t-Tertîb fi’ş-Şaḥîhi min Ḥadîsi’r-Rasûl*, thk. Nūruddîn ‘Abdullah b. Ḥumeyd es-Sālīmî, Mektebetu Maskat, Maskat, 2003.

el-Yahmidî, Rāşid, b. Sa‘îd el-‘Ummānî, *Risāletāni fi’s-Siyāseti’-ş-Şer‘iyye*, thk. Sultān b. Mubārek b. Muḥammed eş-Şeybānî, Zākiratu ‘Ummān, Maskat, 2015.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.

el-Yemenî, Ebū Muḥammed, ‘*Akâidü’s-Selāse ve’s-Seb‘în Fırka*, thk. Muḥammed b. ‘Abdillah Zebrān el-Ġāmidî, el-Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Ḥikem, Medine, 2001.

ez-Zehebî, Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osman, *el-Muḥtaşaru’l-Muḥtâc İleyhi min Tārîhi İbni’d-Dubeyşî*, nşr. Mustafa Cevād, Maṭba‘atu’l-Ma‘arif, Bağdat, 1951.

- *Siyeru A 'lamu'n-Nubelā*, thk. Komisyon, Müessesetü'r-Risâle, Beyrüt, 1996.
- *Siyeru A 'lamu'n-Nubelā*, thk. Şu'ayb el-Arnāvūt, Beyrüt, 1985.
- *Tārīhu'l-İslām ve Vefeyātu'l-Meşāhir ve'l-'A'lām*, thk. Beşşār 'Avvād Ma'rūf, Dāru'l-Ġarb'il-İslāmī, Beyrüt, 2003.
- *Tezkiratu'l-Huffāz*, Dāru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrüt, 1998.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

ez-Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lām*, Dāru'l-'İlm lil-Melāyin, 2002.

ez-Zubeyrî, Velid b. Aḥmed Ḥuseyn vd., *el-Mevsūatu'l-Muyessere fî't-Terācimi Eimmeti't-Tefsîr ve'l-İkra' ve'n-Naḥv ve'l-Luga*, Mecelletu'l-Ḥikme, Medīne, 2003.

ÖZET

CEYLAN, Semra, Mezheplerin Görüşlerini Temellendirmede Kullandıkları Kur'ân Ayetleri (Muzaffer Razi Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Hasan Onat, Ankara Üniversitesi, 200 s.

Tez, giriş, üç bölüm, sonuç ve ek'ten oluşmaktadır. Girişte, tezin hazırlanmasında takip edilen yöntem ve yararlanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, Muzaffer er-Râzî'nin hayatı ve eserleri iki kısımda incelenmiştir. İlk kısımda adı, soyu, doğumu-ölümü, yetiştiği ortamın siyasal, sosyal ve mezhebi durumu, ilmi hayatı, hocaları ve öğrencileri ele alınmıştır. İkinci kısımda ise ona nispeti güçlü ve şüpheli eserler ile ona nispet edilmesine rağmen onun kaleme almadığı eserler incelenmiştir.

İkinci bölümde, er-Râzî'nin iman, ulûhiyet, mead, imâmet konularındaki îtikâdî görüşleri ile tasavvuf, hadis ve fikhî konulardaki görüşleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, *Kitābu Huceci'l-Kur'ân*'da fırkaların tasnifi, mezheplere yaklaşım biçimi, mezheplerin Kur'ânî delillerinin kendi kaynakları üzerinden tahlil ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Ek'te, er-Râzî'nin *Kitābu Huceci'l-Kur'ân* adlı eserinin "Haricîler" bölümünün tercümesine yer verilmiştir.

ABSTRACT

CEYLAN, Semra, Quranic Verses Used for Establishing the Thoughts of Sects (The Example of Mudhaffar al-Razi), Postgraduate Thesis, Adviser: Hasan Onat, Ankara University, 200 p.

Thesis is composed by the introduction, three parts, conclusion and an addition part. In the introduction part, the information on the method of the preparation process and the utilized sources for the thesis is given.

In the first part, the life and works of Mudhaffar al-Rāzī is investigated into two parts. In the one of these parts, his name, lineage, birth, the political, social and sectarian the condition of environment in which he grew, educational life, his masters and pupils are handled. In the other part, the works which are strongly or suspiciously addressed to him and the works which are not belonging to him although addressed to him are examined.

In the second part, the topic is composed by al-Rāzī's thoughts on faith, divinity, death, leadership, with the opinions on mysticism, hadith, and schools of Islamic Sects.

In the third part, the classification of sects, his approach to them, and their Quranic evidences are analyzed and evaluated in the light of their own resources in *Kitābu Ḥuceci'l-Ḳur'ān*.

In the addition part, the title "Khavâric" which is a part of the work of al-Rāzī, *Kitābu Ḥuceci'l-Ḳur'ān*, is added to thesis.